

**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ**

**ПРОМЕНЕ ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА У
ПОЉОПРИВРЕДИ ВОЈВОДИНЕ И
ЊЕН РАЗВОЈ 1950-1957. ГОДИНЕ**

- докторска дисертација -

**ментор:
Проф. др Слободан Бјелица**

**кандидат:
мр Небојша Петровић**

Нови Сад, 2014

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	mr Nebojša Petrović
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr. Slobodan Bjelica, vanredni profesor
Naslov rada: NR	Promene društvenih odnosa u poljoprivredi Vojvodine i njen razvoj 1950-1957. godine
Jezik publikacije: JP	Srpski jezik
Jezik izvoda: JI	srp./eng.

Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Autonomna pokrajina Vojvodina
Godina: GO	2014. godina
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2
Fizički opis rada: FO	5 poglavlja / 330 stranica / 869 fusnota / 48 tabela / 159 reference
Naučna oblast: NO	Istorija
Naučna disciplina: ND	Moderna istorija
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Agrarna politika, poljoprivreda, seljaštvo, privatni posed, SRZ, kooperacija
UDK	
Čuva se: ČU	Filozofski fakultet u Novom Sadu
Važna napomena: VN	

<p>Izvod:</p> <p>IZ</p>	<p>Agrarna politika vlasti u periodu od 1945-1950. godine je shodno ideološkim određenjima, bila usmerena na promenu društvenih odnosa na selu. Međutim, osim ideoloških razloga ne treba zanemariti činjenicu da je usitnjen zemljišni posed već ispoljio mnoge slabosti i da su u uslovima uvećane potražnje za poljoprivrednim proizvodima ti problemi dodatno ubedili vlast u neophodnost koncentracije zemlje i formiranja krupnih, pre svega, zadružnih gazdinstava. U cilju realizacije tog cilja, primenjene su rigidne ekonomske i političke mere, naročito na prostoru Vojvodine među kojima je bilo i brutalnih metoda izrazito oprečnih tradicionalnim vrednostima i etičkom kodeksu očuvanom u seoskim sredinama. Ovakva agrarna politika izazvala je veliko nezadovoljstvo seljaštva i veliki pad poljoprivredne proizvodnje. Razni vidovi opstrukcije velikog dela stanovništva prema državi i strah od gladi u jeku sukoba sa SSSR-om, ubedili su partijsko rukovodstvo zemlje u neophodnost promene dotadašnjeg odnosa prema poljoprivredi i seljaštvu.</p> <p>Mada se nije lako odustajalo od politike kolektivizacije, gore navedeni razlozi doveli su do njenog napuštanja već 1950. godine, a zadružni sistem od 1953. godine transformisan je u ekonomski racionalnije organizacije. Ove promene, nisu značile i kraj primene revolucionarnih mera na selu. One su posebno naglašene 1953. godine ograničenjem privatnog poseda na 10 hektara po domaćinstvu. Ipak, agrarna politika KPJ od tada se razvija na principima većeg uvažavanja seljaštva i uspostavljanja ekonomske saradnje sa privatnim posedom. Novu politiku karakteriše dobrovoljnost kooperacije i značajnije ulaganje u prerađivačku industriju i poljoprivredu proizvodnju.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća:</p> <p>DP</p>	<p>12. 02. 2010.</p>
<p>Datum odbrane:</p> <p>DO</p>	
<p>Članovi komisije:</p> <p>(ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status)</p> <p>KO</p>	<p>predsednik:</p> <p>član:</p> <p>član:</p>

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY**

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral thesis
Author: AU	MA Nebojša Petrović
Mentor: MN	Associate Professor Slobodan Bjelica, PhD
Title: TI	Changes in social relationships in agriculture of Vojvodina and its development from 1950 to 1957
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng./srp.

Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Autonomous Province of Vojvodina
Publication year: PY	2014
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2
Physical description: PD	5 chapters / 330 pages / 869 footnotes / 48 tables / 159 references
Scientific field: SF	History
Scientific discipline: SD	Modern History
Subject, Key words: SKW	Agrarian policy, agriculture, peasantry, private property, peasantry working collectives, cooperation
UC	
Holding data: HD	Faculty of Philosophy, Novi Sad
Note: N	

<p>Abstract:</p> <p>AB</p>	<p>Agrarian policy of the Government in the period from 1945 to 1950, according to ideological determinations, was pointed to the changes of social relations in a village. However, beside ideological reasons, it should not be neglected the fact that fragmented land property had already shown many weaknesses and that in the circumstances of higher requests for agricultural products, those issues persuaded the Government in the necessity of gathering land and forming large collective economies. In order to realize that goal, rigid economic and political measures were taken, especially in the territory of Vojvodina, some of them very brutal, totally opposite to traditional values and ethical code preserved in rural areas. This agrarian policy caused great discontent among peasantry and huge decline of agricultural production. Different ways of obstruction by people towards the state and the fear of hunger in the middle of the conflict with Soviet Union (USSR), persuaded the Party leadership of the State in the necessity of changing the relation towards agriculture and peasantry. Even though it was not easy to give up the policy of collectivization, reasons mentioned above brought to its abandonment in 1950, and collective economy system was transformed in 1953 into economically more rational organizations. Those changes did not led to the end of use revolutionary measures in a village. They were even emphasized in 1953 by limiting the private properties to 10 hectares per households. However, agrarian policy since that period was developing on the principles of higher respect of the peasantry and establishing cooperation with private property. New policy was characterized by willingly cooperation and significant investment in manufacturing industry and agrarian production.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on:</p> <p>AS</p>	<p>12. 02. 2010.</p>
<p>Defended:</p> <p>DE</p>	
<p>Thesis Defend Board:</p> <p>DB</p>	<p>president:</p> <p>member:</p> <p>member:</p>

Резиме

Аграрна политика власти у периоду од 1945-1950. године је сходно идеолошким одређењима, била усмерена на промену друштвених односа на селу. Међутим, осим идеолошких разлога не треба занемарити чињеницу да је уситњен земљишни посед већ испољио многе слабости и да су у условима увећане потражње за пољопривредним производима ти проблеми додатно убедили власт у неопходност концентрације земље и формирања крупних, пре свега, задружних газдинстава. У циљу реализације тог циља, примењене су ригидне економске и политичке мере, нарочито на простору Војводине међу којима је било и бруталних метода изразито опречних традиционалним вредностима и етичком кодексу очуваном у сеоским срединама. Оваква аграрна политика изазвала је велико незадовољство сељаштва и велики пад пољопривредне производње. Разни видови опструкције великог дела становништва према држави и страх од глади у јеку сукоба са СССР-ом, убедили су партијско руководство земље у неопходност промене дотадашњег односа према пољопривреди и сељаштву.

Мада се није лако одустајало од политике колективизације, горе наведени разлози довели су до њеног напуштања већ 1950. године, а задружни систем од 1953. године трансформисан је у економски рационалније организације. Ове промене, нису значиле и крај примене револуционарних мера на селу. Оне су посебно наглашене 1953. године ограничењем приватног поседа на 10 хектара по домаћинству. Ипак, аграрна политика КПЈ од тада се развија на принципима већег уважавања сељаштва и успостављања економске сарадње са приватним поседом. Нову политику карактерише добровољност кооперације и значајније улагање у прерађивачку индустрију и пољопривреду производњу.

Кључне речи: Аграрна политика, пољопривреда, сељаштво, приватни посед, СРЗ, кооперација

Summary

Agrarian policy of the Government in the period from 1945 to 1950, according to ideological determinations, was pointed to the changes of social relations in a village. However, beside ideological reasons, it should not be neglected the fact that fragmented land property had already shown many weaknesses and that in the circumstances of higher requests for agricultural products, those issues persuaded the Government in the necessity of gathering land and forming large collective economies. In order to realize that goal, rigid economic and political measures were taken, especially in the territory of Vojvodina, some of them very brutal, totally opposite to traditional values and ethical codex preserved in rural areas. This agrarian policy caused great discontent among peasantry and huge decline of agricultural production. Different ways of obstruction by people towards the state and the fear of hunger in the middle of the conflict with Soviet Union (USSR), persuaded the Party leadership of the State in the necessity of changing the relation towards agriculture and peasantry.

Even though it was not easy to give up the policy of collectivization, reasons mentioned above brought to it's abandonment in 1950, and collective economy system was transformed in 1953 into economically more rational organizations. Those changes did not led to the end of use revolutionary measures in a village. They were even emphasized in 1953 by limiting the private properties to 10 hectares per households. However, agrarian policy since that period was developing on the principles of higher respect of the peasantry and establishing cooperation with private property. New policy was characterized by willingly cooperation and significant investment in manufacturing industry and agrarian production.

Key words: Agrarian policy, agriculture, peasantry, private property, peasantry working collectives, cooperation

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР	11
УВОД	18
Социоекономске промене у току рата.	24
Аграрна реформа и колонизација	27
Колективизација	36
Обавезни откуп пољопривредних производа	43
Последице аграрне политике на пољопривредну производњу	48
I ОДУСТАЈАЊЕ ОД ПОЛИТИКЕ АДМИНИСТРАТИВНИХ МЕРА У ПОЉОПРИВРЕДИ	53
Децентрализација власти и афирмација либералних идеја	53
Напуштање откупне политике	61
Криза сељачких радних задруга	73
Расформирање СРЗ	91
Реафирмација земљорадничке задруге општег типа	104
II ДРУШТВЕНЕ И ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИВАТНОГ ПОСЕДА 1950-1957. ГОДИНЕ	111
Земљишни максимум и његове последице	111
Однос власти према приватном власништву у пољопривреди	132
III КООПЕРАЦИЈА И ЊЕНА УЛОГА У КОНЦЕПЦИЈИ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПРЕОБРАЖАЈА СЕЛА.	156
Суштина и смисао кооперације	156
Место и улога кооперације у периоду од 1954. до 1956. године	165
Економски положај земљорадничких задруга	192
Социјалистичка производна кооперација	209
IV ДРУГИ ОБЛИЦИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ	226
СРЗ после реорганизације	226
ДПД	243
V СТАЊЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У ВОЈВОДИНИ 1950-1957 ГОДИНЕ	258
Однос државе према пољопривреди у Војводини	258
Обим и структура пољопривредне производње	274
а) Сточарство	291
б) Ратарство	303
в) Воћарство и виноградарство	312
ЗАКЉУЧАК	317
ЛИТЕРАТУРА	323

Предговор

И поред чињенице да су многобројни аспекти послератних политичких и друштвених дешавања у Југословенској историографији заобилажени, можемо рећи, да су одређени историјски процеси, попут аграрне реформе, колонизације и пољопривредног откупа у приличној мери научно обрађени. Будући да су ови феномени изазвали бурне ломове и оставили дубоке последице на целокупно југословенско друштво, они су се и поред обиља неистражених тема и многобројних непознаница и недоумица из историје социјалистичке Југославије наметнули као један од кључних истраживачких задатака многих историчара. Вероватно разлоге треба тражити у самој теми, која захтева равноправан третман политичких догађаја са друштвеним и економским процесима, што нам омогућава и олакшава целовитије сагледавање прошлости и модеран приступ историјској науци. Ипак, можемо констатовати да су неоправдано запостављена истраживања аграрне политике и политике према сељаштву за период после 1953. године.

Овај рад је замишљен као истраживање у оквиру којег би се сагледала политика власти према пољопривреди у Војводини у времену када она, оличена у Комунистичкој партији Југославије, обустављајући политику административних и других ригидних мера, наставља процес социјалистичке трансформације аграра. Овако сложена и рекли би смо слојевита проблематика, захтева реконструкцију аграрне политике из наведеног периода, као и приказ политичких, друштвених и економских околности под којима је та политика настајала и на крају реализована. Да би се то постигло, неопходно је пружити одговор на многа комплексна питања: Који су фактори утицали на процесе и промене на селу и пољопривреди? Каква је улога Партије у држави? Какав је утицај идеологије на утврђивање мера и активности које је држава спроводила на селу? Које је активности и мере држава спроводила у пољопривреди? Какве су размере и специфичности тих мера у Војводини у односу на остале делове Југославије? Какви су били политички, а пре свега економски ефекти тих мера?..

Већина аутора уочава 1953. годину као преломну годину у којој се несумњиво уобличава политички и економски систем. Управо је тада и званично прокламовано одустајање од репресивних мера у пољопривреди, што је дефинитивно удаљило југословенску власт од совјетске праксе у аграрној политици. Међутим, процес напуштања примене совјетског модела у пољопривреди текао је постепено. Наиме, самоуправљање које је 1950. године проглашено новим, јединственим моделом, који ће југословенско друштво одвести у комунизам, подразумевало је децентрализацију и делимичну либерализацију привредног система и целокупног друштва. Стога, ова година представља разумљиву референтну тачку, када се успоставља нови економски и историјски период у коме долази до постепене промене партијске, а самим тим и државне политике. Тако да период до 1953. године, представља једну фазу у променама друштвених односа у пољопривреди Југославије и Војводине, када је дошло до ублажавања и коначног напуштања оштрих политичких и економских мера које су спровођене у претходних пет година. Нова фаза, од 1953-1957. године, представља увод у нову концепцију аграрне политике, чија су обележја форсирање крупних "социјалистичких пољопривредних организација" у виду земљорадничких задруга општег типа и кооперације, која је омогућила сарадњу наведених организација са индивидуалним произвођачима. Управо је ова сарадња, представљала нови механизам за промену друштвених односа у пољопривреди. Можемо рећи да је до 1957. године примена нове политике према селу и пољопривреди била спорадична али никако занемарљива, јер је омогућила власти да сагледа њене добре стране и ефекте које су се из њене примене могле одразити у политичко-идеолошком и економском смислу. Нова концепција званично је прокламована 1957. године, усвајањем у Савезној скупштини "Резолуције о перспективном развоју пољопривреде и задругарства", после чега се однос власти према пољопривреди знатно променио, што се огледало у знатно већој сарадњи између приватног поседа и државе, с једне, и већег улагања у пољопривредну производњу, с друге стране. Имајући све ово у виду, можемо рећи да наведене временске одреднице представљају заокружен економски историјски период.

Наведене мере и фазе у спровођењу аграрне политике у Југославији, биле су најизраженије и највише су се одражавале на промену друштвених од-

носа на простору Војводине. И поред тога ову регију, с обзиром на политичко јединство југословенске државе, не можемо посматрати изоловано од појава које су биле од значаја за предмет истраживања. Такође, када се за то указивала потреба, обрађали смо пажњу на кретања и појаве које су од значаја за целокупну југословенску државу. Стављајући акценат на Војводину, наша је намера, између осталог, да се са становишта политичког и економског односа централне власти, детектују евентуалне сличности и разлике између Покрајине и других федералних јединица. Наравно, није се могао заобићи ни утицај глобалних друштвених и политичких токова (информбировски утицај, идеолошко и политичко слабљење совјетског утицаја, сарадња са Западом у светлу хладног рата) који су од значаја за нашу тему.

Оваква тема захтева мултидисциплинарни приступ јер је она уско повезана не само са историјском науком, већ и са економијом, социологијом, а у великој мери има и правно обележје. Имајући све то у виду, сматрали смо да је најпогоднији комбиновани хронолошко-тематски методолошки приступ. Рад смо, стога поделили на шест засебних целина, глава, као и на одговарајућа потпоглавља. Због бољег разумевања нашег предмета истраживања, сматрали смо да је неопходно извршити реконструкцију аграрне политике из претходног периода (1945-1950). Тако да се у уводном делу ове књиге анализирају већ наведени проблеми у нашој историографији (аграрна реформа, колонизација, обавезни откуп, колективизација) и настоји да се пружи одговор на питање у којој мери су ови проблеми детерминисани политичким и идеолошким разлозима а колико су резултат објективних потреба за прехранбеним производима. Мноштво извора из овог периода који се односе на наведене процесе непобитно доказују да су они представљали начине деприватизације села и пољопривредне производње, односно метод за убрзану промену друштвених односа. Аграрна политика спровођена ригидним економским и политичким мерама била је нарочито изражена у Војводини, изазавши велике економске и политичке потресе. Инсистирање на употреби репресивних метода приликом спровођења промене друштвених односа у пољопривреди, изазвало је не само економски терет, већ је у условима непосредне ратне опасности спречавало стабилизацију политичких прилика на селу.

Угрожено са свих страна, партијско руководство је било приморано да променом свог политичког деловања ублажи незадовољство властитог становништва. Заправо, изгнана испод идеолошког кишобрана Совјетског савеза, власт у Југославији је могла да прокламује нове теоријске принципе у развоју социјализма. Управо су ове околности које су условиле промене, као и начин на који су оне спроведене обрађене у првој глави. Наслов друге главе, "Одустајање од политике административних мера у пољопривреди", најбоље нам осликава њен садржај. Пратећи генезу одустајања од етатистичких метода и афирмације либералних идеја, у овој глави су објашњени и основни елементи самоуправљања као теоријски и правно обликованог модела политике децентрализације. Напуштање мера донетих у претходном периоду, попут обавезног откупа пољопривредних производа, (који је заправо представљао својеврсни репресивни инструмент и метод за промену друштвених односа на селу) и политике колективизације, власт је постепено до 1953. године, потпуно раскинула са политиком према селу и пољопривреди заснованој на совјетској пракси.

У другој глави приказан је однос државе према приватном власништву, односно, друштвене и економске карактеристике приватног поседа у периоду од 1950-1957. године. Пошто је један од најважнијих циљева власти подразумевао трансформацију приватног власништва у државну и колективну својину, приватни посед, односно сељаштво је нарочито у периоду до 1950. године разним притисцима приморавано да прихвати колективизацију села. Слабљење и одустајање од ригидних метода није значило да се одустало од деприватизације пољопривредне производње. У том смислу, доношењем Закона о пољопривредном земљишном фонду 1953. године, приватни посед није само окован новим ограничењем, већ је и његова будућност била доведена у питање. Ипак, и поред чињенице да је приватно власништво у пољопривреди за власт представљало анахрону појаву, извесне промене у друштву, потреба за унапређење аграрне производње, као и одређени утицај страног фактора, у овом случају Запада, постепено су довели до промене односа према пољопривреди и индивидуалном сељаку. Од нарочитог је значаја што смо настојали да извршимо анализу генезе тих односа, за период који наша историографија није на одговарајући начин обрадила.

У трећој глави анализиран је модел кооперације и његове улоге у концепцији промене друштвених односа у пољопривреди. Наиме, после одустајања од примене бруталних метода, преовладао је схватање да се одговарајућим и за сељаштво прихватљивим мерама, створе услови који ће их подстакнути на сарадњу са социјалистичким газдинствима и на тај начин вршити ненаметљиву и постепену трансформацију друштвених односа. Тако се под појам кооперације, могу сврстати сви облици сарадње државе (земљорадничких задруга, пољопривредних добара, СРЗ, у одређеним случајевима индустријског, трговачког и банкарског сектора) са сељаштвом, чији је циљ, поред унапређења аграрне производње, успостављање, односно ширење социјалистичких елемената на селу. Имајући у виду да је кооперација највећу примену и утицај имала у периоду од 1957. године, комплетна стручна литература, која се бави овим проблемом у потпуности занемарује њену примену у периоду од 1953. до 1956. године. У овој глави се са мноштвом примера указује на њен значај и улогу коју је она имала, не само за развој пољопривредне производње на простору Војводине, већ и у смислу обнављања поверења сељаштва према социјалистичкој држави.

Такође, у раду је посвећена значајна пажња и крупним социјалистичким газдинствима (сељачким радним задругама и државним пољопривредним добрима). Као и у случају кооперације стручна литература у потпуности занемарује радне задруге, њихову бројност, као и настојања власти да се ова газдинства, реорганизована и заснована на новим принципима искористе за трансформацију пољопривреде. Управо се у петој глави, сагледава стање ових социјалистичких организација, као и њихови резултати постигнути приликом спровођења горе наведених циљева.

Утврдити стање пољопривредне производње у Војводини у периоду 1950-1957. било је од нарочитог значаја за сагледавање ове проблематике. Резултати у развоју сточарства, ратарства и виноградарства и њихово уређење са претходним периодом од суштинског значаја за анализу наше теме из различитих аспеката. Поред тога у шестој глави је анализиран однос савезне власти према пољопривреди у Војводини, где смо настојали да одгонетнемо разлоге њеног стагнирања.

Богата архивска грађа, периодика, мемоари, објављени извори и др. представљали су велико олакшање и омогућили су широко сагледавање проблема. С друге стране, обиље извора, истраживање је претворило у дуготрајан процес, јер су они били не само идеолошки обојени, већ често "фризирани" и самим тим слабо поуздани. Нарочито су подаци о пољопривредној производњи, радним задругама и њиховим резултатима, због противречних података непоуздани. Стога смо на основу унутрашње и спољне критике извора, односно, методом анализе садржаја документа, настојали да дођемо до релевантних знања, која су нам омогућавала да донесемо и одговарајуће закључке и судове. Наравно, овакав приступ је произвео многобројне тешкоће, дилеме али и одређену сумњу у извршену селекцију докумената.

Пошто тема поред историјског има веома изражен економски карактер, статистички показатељи и табеле у великој мери олакшавају разумевање проблема, одсликавају одређене појаве и представљају значајан аргумент за доношење закључака и судова. Што се тиче наше теме, мерење је било неопходно да би се јасно схватио начин којим је власт спроводила политику према пољопривреди, њихове ефекте и резултате. Без обзира на многобројне критике, квантитативни извештаји постали су неприкосновени и основа су сваког савременог истраживања.

Што се тиче литературе, већ смо истакли да је литература која третира питања везана за аграрну политику, за период до 1953. године, прилично богата и разноврсна. Међутим, за период после ове године, када се ради о историографским али и другим истраживањима, укључујући и економска, ова тематика је недовољно изучавана. Нарочито је изражен недостатак радова заснованих на архивској документацији који би осветлио и указао на одређене проблеме, из не тако давне прошлости, који су неоправдано занемарени. Самим тим, за истраживање овог периода, ослањали смо се махом на архивску грађу и периодичку.

Од постојеће литературе за ово истраживање, издвајају се радови који су третирали одређене процесе као што су аграрна реформа, колонизација, обавезни откуп пољопривредних производа и колективизација. Ту пре свега мислимо на књигу Николе Гаћеше, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*, Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу*, Момчило Павловић,

Српско село 1945-1952 -откуп, Десимир Тошић, Колективизација у Југославији 1949-1953.

За разлику од наведених радова који су обрадили само поједине сегменте аграрне политике, Вера Гудац -Додић је монографијом *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949-1953.* извршила свеобухватну реконструкцију аграрне политике и све њене манифестације.

Када је реч о литератури која третира проблеме за период после 1953. године, за наше истраживање значајан рад је Драгана Веселинова, *Аграрно питање у Југославији*, као и радови Петра Марковића, *Структурне промене у пољопривреди условљене миграцијама пољопривредног становништва, Структурне промене на селу као резултат економског развоја 1900-1960.*

Потребно је указати и на радове који се не баве проблемима аграрне политике, већ економске студије о пољопривредној производњи и њеном стању у Југославији и Војводини, које су биле веома значајне за нашу тему, као што је рад Лазар Стојковића, *Ратарство Војводине.*

С друге стране, архивска грађа из овог периода је као што смо већ истакли, веома богата али не и сређена. Стога је било неопходно прегледати разне фондове и прочитати прегршт извора како би се из њихових фрагмената реконструисао и анализирао предмет нашег истраживања. Извори коришћени у овом раду налазе се у Архиву Војводине, Архиву Југославије и Архиву Србије. Имајући у виду улогу Партије у креирању аграрне политике, од нарочитог значаја за ово истраживање имао је фонд *Покрајински комитет савеза комуниста Војводине.* Стога су *Годишњи извештаји ПККПС за Војводину* и *Записници са седница ПККПС за Војводину* који се налазе у овом фонду у Архиву Војводине, били важан и незаменљив извор. Такође, од великог значаја јесу и документи везани за поједине државне институције и комисије као што су фондови: *Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ, Савез пољопривредно-шумарских комора*, похрањени у Архиву Југославије и Комисија за село ЦККПС 1949-1952. у Архиву Србије.

На крају, очекујемо да ће овај рад пружити изванредан допринос потпунијем сагледавању и разумевању овог не тако давног периода наше прошлости.

Увод

Захваљујући плодном равничарском земљишту простор данашње Војводине одувек је био привлачно станиште за сточаре и земљораднике. Наиме, ова регија по свом географском положају заузима једну од најпогоднијих пољопривредних области. Изразито континентална клима, са оштрим зимама и топлим летима, утицала је у одређеној мери и на формирање земљишта које по свом саставу улази у ред најплоднијих земљишта у Европи.

Ипак, све до 18. века ова област била је, услед постојања великих мочвара и честих војних сукоба између Османлија и Хабзбурговаца, слабо насељена. Међутим, потискивањем Турака и предузимањем великих хидромелиорационих радова, створени су услови да овај простор веома брзо постане значајан произвођач аграрних вишкова. Управо су вишкови ратарске и сточарске производње допринели развоју прехранбене и прерађивачке индустрије (нарочито млинске) у 19. веку. Продор капиталистичког начина производње знатно је убрзао процес социјалне диференцијације, те су многи сељаци остали без земље и постали пољопривредни радници.

Из тих разлога Војводина је у државу СХС ушла са напреднијом пољопривредом у односу на остале регије заједничке државе, али и са великим незадовољством сеоског становништва услед значајних социјалних разлика. Највећи проценат беземљаша налазио се у Војводини - у Дунавској бановини - 26% од укупног броја домаћинстава.¹ У Војводини су 52 газдинства са преко 500 хектара имала исто толико земље колико и 53.347 газдинстава са поседом од једног до два хектара.² Такође, позиције у земљишној власничкој структури крупних газдинстава несловенских народа (Мађара и Немаца) у великој мери превазилазиле су земљишни удео који се налазио у власништву Срба и Хрвата. Стога је спроведена реформа, поред смањивања социјалних разлика, требало

¹ Никола Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918-1941*, Београд, 48.

² Исто, 43.

да послужи и као средство за промену земљишне власничке структуре и словенизације ових простора.

Објективне околности, али и погрешна економска политика државе, изазвали су, не само негативне привредне последице, већ и велико незадовољство војвођанског сељаштва. Истина, власт је, као што смо видели, настојала да се социјалним мерама придобију сељачки слојеви и ублаже револуционарна расположења, нарочито популарна међу војвођанским сељаштвом.

Овакво лицемерно понашање грађанских странака и њихових политичара илустроваћемо примером Демократске странке. С једне стране, заслугом те странке хитно се доносе Претходне одредбе, док се с друге стране, читавим системом мера продужава спровођење аграрне реформе и на тај начин ублажавају захтеви аграрних интересената.³

Ипак, страначки лидери нису смели да игноришу потребе великог дела бирачког тела. Тако се Радикална странка формално залагала за аграрну реформу, а суштински је деловала у интересу земљопоседника. Војвођански радикали су се нарочито истицали разноликошћу својих ставова. Док се Јаша Томић, један од оснивача странке, залагао да земља припадне ономе ко је обрађује, Јоца Лалошевић је сматрао да су аграрну реформу форсирани плашљиви политичари, јер по његовом мишљењу нису постојали никакви економски, политички и социјални разлози за њено спровођење.⁴ Остале политичке странке у Војводини имале су маргинални утицај у решавању крупних економских и социјалних проблема. Истина, велики утицај на хрватско становништво у Војводини имала је Хрватска републиканска сељачка странка, у чијем политичком програму су значајно место заузимали и револуционарни захтеви, попут укидања велепоседничког и црквеног земљишта. Међутим, с уласком Хрватске у државу СХС, активност странке се првенствено усмерава на решавање крупних политичких и националних питања.

У сваком случају, можемо констатовати да су мере државе и грађанских странака ублажиле незадовољство сељаштва и одагнале опасност од комунис-

³ Бранислав Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС*, Београд 1970, 222, 556.

⁴ Тома Миленковић, *Став радикалне странке према аграрној реформи*, *Историја XX века*, 11, Београд 1970, 18.

тичког позива на социјалну револуцију. Оваквом стању у великој мери допринео је и комунистички покрет. Решавањем политичких и идеолошких сукоба у својим редовима, они нису на прави начин одговорили на мере које је предузела држава у циљу смиривања тензија на селу. Једино је Југословенски револуционарни комунистички савез „Пелагић“ у својој програмској декларацији изнео захтев за експропријацију земље у свим крупним и средњим земљорадничким поседима, с тим да се од експроприсане земље образују земљорадничке комуне под једном централном управом.⁵ Међутим, у резолуцији СРПЈ(к) се уопште не спомиње аграрна реформа која је била увелико у току.⁶ Док је држава предузела мере у циљу смиривања незадовољства међу сељаштвом, комунисти су конфузним, нејасним или претерано револуционарним захтевима показали да нису схватили прави значај извођења аграрне реформе и самим тим изгубили битку за село.

Аграрна реформа спроведена је непотпуно. Велики поседи феудалног порекла само су делимично смањени. Наиме, Законом о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима, који је донесен 19. јуна 1919. а допуњен 1933. године, великим поседима у Дунавској бановини сматрали су се они поседи који прелазе 521кј обрадивог земљишта или 869кј земљишта уопште. Велепоседници су за одузету земљу добили надокнаду у укупном износу од три милијарде динара. Половину тога требало је да плате директно сељаци. Остатак је плаћала држава, али и то су плаћали сељаци оптерећени посредним и непосредним порезима.⁷ Велики поседи и даље су представљали основу пољопривредне производње у Војводини.

Земља је подељена месним интересентима, добровољцима, колонистима и другим интересентима, недовољно вичним интезивној ратарској производњи и технички слабо опремљеним. Важно је нагласити да је аграрна реформа искључила националне мањине из поделе земље, чиме је појачала њихово неповерење и непријатељско расположење према држави.⁸ Ипак, и после спровођења аграрне реформе, односно уситњавања пољопривредних газдин-

⁵ Никола Груловић, *Југословенска комунистичка група „Пелагић“*, Зборник за друштвене науке Матице српске 22, Нови Сад 1959, 108.

⁶ Никола Гаћеша, *КПЈ и аграрно питање између два светска рата с посебним освртом на Војводину*, Истраживања 1, Нови Сад 1971, 17, 18.

⁷ Богдан Стоисављевић, *Сељаштво у Југославији 1918-1941*, Загреб 1952, 54.

⁸ Вид. Шандор Месарош, *Мађари у Војводини 1929-1941*, Нови Сад 1989.

става, структура пољопривредних поседа у Војводини у односу на друге регије заједничке државе била је најповољнија за развој пољопривредне производње. Наиме, у Војводини је на 100ха оранице долазила 81 особа пољопривредног становништва, у Србији 163, у Хрватској и Словенији 158, у Босни 128-163, у Македонији 136, у Словенији 219, у Црној Гори 236, у Далмацији и Херцеговини чак 302.⁹

Међутим, аграрном реформом није заустављен процес пропадања сиромашног сељаштва и стагнације пољопривредне производње. Наиме, у Војводини су привредни капацитети били развијени саобразно потребама Аустро-Угарске монархије. Нарочито је била погођена млинска индустрија јер се, уместо жита, на тржиште Аустроугарске извозило брашно. С друге стране, пласирање житарица у новој држави било је угрожено због неподесног саобраћаја и превисоких тарифа. Власти су погрешном царинском и пореском политиком тешко оптеретиле сељаке. Положај сељака додатно је погоршан привредном кризом која је захватила свет почетком тридесетих година. У намери да поправи положај сељаштва, држава је Законом о заштити земљорадника прогласила сељачки мораторијум, чиме су одложене све јавне и принудне продаје покретне и непокретне имовине сељака због неплаћања дугова. Нема сумње да су ове мере у неку руку поправиле положај сељаштва, али је задуженост у Војводини и даље била огромна, што су вешто искористили многобројни шпекуланти купујући имања задужених сељака. Тако је број сеоских породица без земље 1931. године износио у Војводини 75.831, а 1938. године 111.587.¹⁰ Пољопривреда Војводине трпела је и тешка пореска оптерећења. Оптерећење војвођанског сељака, не само да је било највеће у односу на друге регије у Краљевини, већ су једино у Војводини порески терети сељаштва у периоду економске кризе порасли у односу на порез из 1925. године.¹¹

Упркос многим тешкоћама, војвођанска пољопривреда је, захваљујући великој потражњи и високим ценама пољопривредних производа у годинама после Првог светског рата (до 1926), имала значајне користи. Међутим, интензивна пољопривредна производња прекоокеанских држава веома брзо је разот-

⁹ Мијо Мирковић, *Економска структура Југославије 1918-1941*, Загреб 1950, 41.

¹⁰ Арпад Лебл, *Синдикална борба аграрног пролетаријата*, Београд 1954, 158.

¹¹ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, Београд 2001, 19

крила све слабости технички неразвијене ситноposedничке пољопривреде. Хи-перпродукција пољопривредних производа на америчком континенту узрокова-ла је трајно ниске цене на међународном тржишту. Пад цена пољопривредних производа узроковао је катастрофалне последице на југословенску привреду. У циљу ублажавања кризе, власти су 15. априла 1930. године донеле Закон о из-ванредном кредиту за организацију извоза пољопривредних производа. На ос-нову тог закона основано је Привилеговано извозно друштво (Призад), које је служило као механизам државне интервенције у политици цена и монополиза-цији откупа пољопривредних производа.¹²

Доминантно место у развоју пољопривреде Војводине после 1918. годи-не заузимале су житарице, пре свега пшеница и кукуруз. Принос пшенице у пе-риоду 1930-1939. износио је 13,7мц по хектару и био је изнад југословенског просека. Међутим, најбољи показатељ стања у којем се налазила војвођанска пољопривреда су приноси пшенице који су у овом периоду имале неке европске земље. Највећи просечни принос имала је Холандија - 45,5мц по хектару, затим Белгија - 38,4, Данска - 30,4, Енглеска - 28,2 и Немачка - 24,4мц.¹³

Развоју сточарства придаван је велики значај јер су ратарски приноси умногоме зависили од развијености сточарства. Међутим, захваљујући аграрној реформи, узгој стоке препуштен је ситним и средњим пољопривредницима, који за то нису имали потребних услова. Такође, економска криза тридесетих година имала је крајње негативне последице на развој сточарства. Пад сточарске про-изводње најбоље можемо илустровати подацима из следеће табеле:

Врста стоке	1911.		1921.		1939.	
	Број	Индекс	Број	Индекс	Број	Индекс
Коњи	330.000	100	343.000	103	336.000	101
Говеда	420.000	100	404.000	96	314.000	75
Свиње	861.000	100	1.187.000	128	906.000	105
Овце	780.000	100	689.000	87	571.000	73

Табела 1. Развој сточарства у Војводини 1911-1939.¹⁴

Видимо да је узгој свих сточарских врста 1939. године у паду у односу на производњу почетком међуратног периода. Што се тиче коња, разлика је не-знатна, али то је последица потребе за вучном снагом, услед спорог развоја

¹² Б. Стојисављевић, наведено. дело, 102.

¹³ Душан Томић, *Ратарство*, Производне снаге НР Србије, Београд 1953, 162

¹⁴ Душанка Јовановић, Радован Марковић, *Сточарство - Војводина 1944-1954*, Нови Сад 1954, 169.

механизације. Нарочито је забрињавајући пад броја говеда. Наиме, имајући у виду огромне потребе за стајњаком, смањење броја говеда могло је имати тешке последице по ратарство.

Воћарство је имало споредни карактер у структури војвођанске пољопривреде. Највећи број воћака био је засађен на окућницама, баштама, на салашима, а тек мањим делом у чистим воћњацима. Виноградарство је имало дугу традицију у Војводини. Најважнији виноградарски предели су Фрушкогорско и Јужнобанатско виногорје, Суботичко - хоргошка пешчара и Делиблатска пешчара.

Слабљењем економске кризе повећан је извоз аграрних производа, а самим тим и поправљен положај сеоског становништва и створени стабилнији услови за пољопривредну производњу.

Социоекономске промене у току рата

Комунисти су конфузним, нејасним или претерано револуционарним захтевима пропустили прилику да у првим годинама после Првог светског рата имају значајнији утицај на војвођанско сељаштво. Тек је од Четврте земаљске конференције, а нарочито од Пете, одржане у Дубрави 1940. године, Партија ставила борбу за наклоност сељаштва у први план будуће активности КПЈ.¹⁵

Захваљујући овим активностима до почетка Другог светског рата око 40% чланства КПЈ чинили су пољопривредни радници и сељаци.¹⁶ Значајан број чланова, патриотско расположење сељаштва, као и слабија концентрација окупаторских снага у сеоским срединама, претворили су село у базу народноослободилачког покрета. Велики број сељака учествовао је у НОП-у и чинио већину бораца партизанских одреда током целог рата. Међусобан однос партизанског покрета и сељаштва осликава нам социјална структура НОО у Срему. Наиме, почетком 1943. у седам од укупно 9 среских НОО социјална структура показује несумњиву већину земљорадника - њих 20, уз 7 радника и 6 интелектуалаца.¹⁷ Такође, од нарочитог значаја је чињеница да је у Срему и најимућније сељаштво показивало интересовање за партизански покрет.¹⁸

Циљ КПЈ није био само ослобођење земље од окупатора, већ и освајање власти, односно успостављање новог друштвеног система.¹⁹ Ипак, прерани позив за револуцију значио би, нарочито у првим месецима оружане побуне, изолацију народноослободилачког покрета од знатног дела сељачких маса.

¹⁵ Вид. Данило Кецић, *Револуционарни раднички покрет у Војводини 1919-1921*, Нови Сад 1972.; Јулијана Врчинац, *Рад и закључци I, II и III конференције КПЈ*, Историја XX века 1, Београд 1959; Стеван Дороњски, *Револуционарна борба пољопривредног пролетеријата и сеоске сиротиње у Војводини*, Задружни архив 7, Нови Сад 1959.

¹⁶ Ђорђе Милановић, *Шеста конференција КПЈ за Војводину као моменат у непомирљивом заштравању класних супротности у Југославији*, Истраживања 10, Нови Сад 1983

¹⁷ Ранко Кончар, *Формирање покрајинског народноослободилачког одбора у Војводини 1943*, Зборник за историју Матице српске, 19, Нови Сад 1979

¹⁸ Ранко Кончар, *Срем 1918-1945*, „Зборник Музеја Срема”, Сремска Митровица, 1977,

¹⁹ Душан Живковић, *Неке особености у развоју првих НОО у 1941* Прилози за историју социјализма 6, Београд, 1969

Стога КПЈ истиче борбу против фашизма и неприкосновеност приватне својине као основне циљеве НОП-а. Предвиђено је, међутим, да се постојеће општинске управе на ослобођеним територијама замене народноослободилачким одборима.

Преко ових органа КПЈ је, водећи рачуна да се не сукоби са интересима сељаштва, вршила опрезне друштвено-економске промене.

Ипак, и поред многобројних декларативних изјава вођа партизанског покрета о неповредивости приватне својине, реквизиција, а нарочито конфисковања имовине, најбоље сведоче о крајњим циљевима, али и карактеру НОП-а. Конфискована имовина улазила је у Народноослободилачки фонд, намењен потребама војске, али и често, као у случају Срема 1943. године, потребама сеоске сиротиње. У поменути фонд улазила је земља:

- 1) Српских православних манастира које су усташе, пошто су претходно протерале монахе, претвориле у пољопривредне изворе за своју војску и свој апарат власти;
- 2) Српских православних цркава, која је такође пала у руке власти, пошто су усташе протерале свештенство;
- 3) Велики земљишни поседи који су се налазили у власништву неколико грофова;
- 4) Земља земљишних и шумских заједница, која је постојала у скоро сваком селу;
- 5) Општинска земља, која је била намењена разним потребама општина;
- 6) Земља разних правних лица, као што су задруге, заводи и сл. која је пала у руке окупатора;
- 7) Земља приватних лица која су је напустила из било којих разлога, а није имао ко да је обрађује;
- 8) Земља неземљорадника, адвоката, трговаца и сл. који нису долазили да је обрађују;
- 9) Земља непријатеља НОП-а који су осуђени од народних судова на казну одузимања имовине.²⁰

²⁰ Душан Лазић, *Рад народноослободилачких одбора у Срему на организовању земљишних фондова и пољопривредне производње народноослободилачког покрета* Истраживања 12, Нови Сад 1989, 324, 325.

Треба нагласити да земља која је ушла у земљишни фонд није добила и статус својине народноослободилачког покрета (осим земље наведене под тачком 9). Она је стављена под његову управу. Међутим, како претходни истраживачи ове проблематике примећују, стављање ових имања под управу претворило се у то да су фактички она стављена у својину.²¹ С друге стране НОО су у већини сремских места обављали многобројне привредне делатности, пре свега организацију пољопривредне производње. Тако је марта 1944. године ГНООВ чак препоручио земљорадницима које пољопривредне културе треба сејати.²²

И поред опрезнијег односа према сељаштву, партизански покрет је пре свега захваљујући НОО вршио многострук утицај на село. Неумереним величањем успеха СССР-а, ширене су социјалистичке идеје и припремало тло за прелазак на тзв. другу етапу. Такође, крајем 1944. године назирао се брзи крај немачке окупације, као и војни и политички пораз осталих фашистичких и антифашистичких покрета у Југославији. Међутим, КПЈ је и тада водила рачуна да се радикалан преображај поседовних односа на селу не изведе преурањено. Тако се у образложењу Одлука Председништва АВНОЈ-а, којом у државну својину прелази имовина немачких држављана и лица немачке народности, као и имовина сваког лица које је пресудом грађанских или војних власти осуђено на губитак имовине, наводи да је циљ „максимално искоришћавање те имовине ради што бржег и што успешнијег добијања рата“.²³

²¹ Исто.

²² Јелена Попов, *Главни НОО Војводине 1943-1945*, Нови Сад 1977, 35.

²³ Никола Гаћеша, *Концепција КПЈ о аграрном питању и сељаштву током НОР-а и социјалистичке револуције*, Зборник за историју Матице српске 19, Нови Сад 1979, 41.

Аграрна реформа и колонизација

До средине 1944. године партизански покрет постао је водећа сила у Југославији. Ипак, војна доминација није била гарант коначне победе над представницима грађанског друштва. Ни Стаљин, ни западни савезници у том тренутку нису били спремни да прихвате Југославију која ће у потпуности бити у власти комуниста. Уласком два представника КПЈ у владу Ивана Шубашића постигнут је компромис са избегличком владом у Лондону. У циљу своје међународне легализације КПЈ је морала да прихвати страначко организовање грађанских снага у новој држави. Међутим, КПЈ је тим странкама наметнула обавезу уласка и прихватања програма НФЈ и на тај начин наметнула контролу њиховог политичког деловања.

У првим данима после рата почела је, поред политичке, и друштвена трансформација Југославије. Заправо, све државе Источне Европе, одмах по ослобођењу, почињу остваривање потпуно новог друштвеног система. Под неоспорним политичким утицајем Совјетског Савеза, његовог искуства и теорије, државе источне Европе копирају целокупни друштвени модел прве земље социјализма. То је подразумевало подржављење индустријског, трговачког и финансијског капитала и, ако не потпуну колективизацију пољопривреде, онда барем доминацију државног власништва над приватним поседом.

Као што смо већ нагласили, КПЈ је још у току рата, експропријацијом приватне имовине Немаца и сарадника окупатора, успешно створила заметке државне својине. У периоду када су већину у партизанским одредима чинили сељаци и услед притисака спољњег фактора, тактичко узмицање према сељаштву било је неопходно. Ипак, многобројне околности у аграру Југославије, а нарочито Војводине, ишле су у прилог комунистичком захтеву за коренитим променама у сектору пољопривреде. Наиме, поред Одлуке Председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године, огроман део немачког становништва повукао се, у страху од одмазде, заједно са немачком војском са својих вековних огњишта. Самим тим велике површине плодне обрадиве земље остале су

пусте. Док се авет глади ширила целом Европом, обнова пољопривредне производње на тако великом и аграрно значајном простору, имала је посебан економски, али и политички значај за државу.

Такође, велики број породица чије су куће уништене без икакве контроле се усељавао у напуштене немачке куће. Многи од њих напуштали су добра имања само зато што су бирали место које им се више свиђа, остављајући своју земљу необрађену.²⁴

Велики број беземљаша и сиромашних сељака, као и потреба да се земља што целисходније искористи увођењем реда у аграр, ширио је круг заинтересованих за доношење Закона о аграрној реформи. Самим тим супротстављање аграрној реформи значило би сужавање базе на селу. Имајући то у виду, разумљива је релативно блага критика грађанских странака доношењу Закона о аграрној реформи и колонизацији. Овакве околности ишле су на руку КПЈ у реализацији њиховог основног циља у домену пољопривреде - социјалистичком преображају села.

Закон о аграрној реформи и колонизацији донесен је на заседању Скупштине већ 23. августа 1945. године. Поред релативно благих замерки грађанских странака, Римокатоличка црква је изразила незадовољство аграрном реформом, сматрајући да се она изводи на њену штету.²⁵

Моша Пијаде је, као известилац о предлогу закона, нагласио да је основни циљ заштита сиромашног и средњег сељака, али и да закон „не удара сувише оштро имућног сељака.“²⁶ Као што видимо, Партија, не само да и даље опрезно наступа према најбројнијем друштвеном слоју у држави, већ у сељаштву ствара потребног савезника. Такође, искуства Совјетског савеза и практични разлози имали су тежину у доношењу одлуке да одустану од радикалних мера. Изјава једног локалног партијског руководиоца добро нам одсликава стратегију, али и страхове КПЈ. „Ако би наша Партија под данашњим условима узела курс ка ликвидацији кулака као класе, иста би нанела огромне штете на-

²⁴ Архив Југославије (даље АЈ), Фонд.97 Аграрне реформе и колонизације (даље Ф. 97) 2-21.

²⁵ Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*, Београд 1997, 61.

²⁶ Моша Пијаде, *Закон о аграрној реформи и колонизацији*, Београд 1945, 21-26.

шој пољопривредној производњи..."²⁷ Истина, Југославија је у односу на остале државе Источног блока применила строжије критеријуме одузимања земљишта. Наравно, разлоге не треба тражити само у њеној већој „правоверности“, већ у доминацији изразито малог поседа.

Наиме, поред земље лица немачке народности, конфисковане Одлуком АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године, као и оне конфисковане на основу судске пресуде народним непријатељима и другим лицима, у земљишни фонд ушло је и следеће:

- а) Велики поседи чија укупна површина прелази 45 хектара или она од 25 до 35 хектара обрадиве земље ако се искоришћују путем закупа или најамне снаге;
- б) Земљишни поседи банака, предузећа, акционарских друштава и других правних лица;
- в) Земљишни поседи цркава, манастира, верских установа и свих врста задужбина;
- г) Вишак обрадиве земље земљорадничких поседа изнад законом одређеног максимума;
- д) Вишак обрадиве земље од 3 до 5 хектара чији власници нису земљорадници по главном занимању, те га не обрађују сами са својом породицом, већ путем закупа или најамном радном снагом;
- ђ) Земљишни поседи који су током рата остали без сопственика.²⁸

Било је предвиђено да се аграрна реформа у Војводини спроведе у три етапе:

- 1) Експропријација;
- 2) Подела земље аграрним интересентима;
- 3) Земљишнокњижни упис стања створеног аграрном реформом.

Земљишни фонд аграрне реформе и колонизације поседовао је пре почетка спровођења прве етапе на основу Одлуке од 21. новембра 1944. године, односно на основу конфискације земље од лица немачке народности и ос-

²⁷ Архив Војводине (даље АВ), Ф.334 Покрајински комитет савеза комуниста Војводине, (даље Ф.334) архивска јединица 7.(даље а.ј)

²⁸ *Збирка закона и прописа о аграрној реформи и колонизацији, Службени лист ДФЈ, Београд 1945, 2.*

талих народних непријатеља 731.349 јутара земље. Од те површине 500.000 јутара издвојено је за Фонд за колонизацију.²⁹

Одређено је да месни и срески народноослободилачки одбори изврше експропријацију и поделе земљу аграрним интересентима. Одузимање земље вршило се уз следећи поступак: расправа у присуству власника и месног народног одбора и утврђивање величине поседа по катастарском стању. Такође, на расправи су присуствовали и представници аграрних интересената који су, уз власника земље, морали да потпишу записничку изјаву.³⁰

Уз одређене проблеме експропријација је углавном завршена до 1. маја 1946. године. Укупно је експроприсано 430.095 јутара и то:

- а) Од велепоседника 1.193 поседа - 147.197 јутара;
- б) Од банака 83 поседа - 44.553 јутара;
- в) Од цркава и манастира 679 поседа - 59.986 јутара, а у име максимума остављена 11.972 кј;
- г) Од земљорадника 5.695 поседа - 128.912 кј, а у име максимума остављена 25.842 кј;
- д) Од неземљорадника 4.957 поседа - 74.439 кј, а у име максимума остављена 25.842 кј;
- ђ) Од несталих власника 536 поседа - 15.008 јутара.³¹

Земља конфискована по закону о аграрној реформи чинила је, заједно са земљом конфискованом од лица немачке народности и непријатеља народа, површину од 1.161.444 јутара. Укупна обрадива површина у Војводини у том периоду износила је 2.700.000 јутара, што значи да је земљишни фонд намењен аграрној реформи и колонизацији обухватао 43% укупне обрадиве површине у њој. Око 30% је експроприсано у односу на укупну површину Војводине, што представља убедљиво највећи проценат у односу на остале регије југословенске државе.³² Структура 1.161.444 јутара конфискованог земљишта у Војводини била је следећа:³³

²⁹ АВ Фонд.185. Одељење за аграрну реформу и колонизацију Главног извршног одбора Народне скупштине АПВ (1945-1952), (даље Ф185) а.ј.7.

³⁰ Богдан Лекић, наведено дело, 201, 202.

³¹ АВ.Ф.185.а.ј.7.

³² АВ, Ф.185. а.ј. 1995.

³³ Исто.

Оранице	1.11.586,
Виногради	17.174,
Ливаде	22.791,
Пашњаци	38.819,
Шуме	14.413,
Остало	12.307,
Неплодно	24.475.

Чланом 12 Закона одређено је да се земља из земљишног фонда додели земљорадницима без земље или са недовољно земље. Право првенства у додељивању земље имали су борци и инвалиди из партизанских ратова, породице и сирочад изгинулих бораца, жртве и породице жртава фашистичког терора као и инвалиди из прошлих ратова.³⁴

Процес извођења аграрне реформе био је отежан, а самим тим и успорен, недовољним познавањем законских прописа у органима нижих народних одбора или директним кршењем Закона, као и чињеницом да је у Војводини истовремено додељивана земља аграрним интересентима и спровођена колонизација (унутрашња и спољна).

Ипак подела експроприсане земље окончана је до јесени 1946. године. Међутим, у многим документима који се односе на аграрну реформу, као и у нашој историографији постоје различити подаци о њеним резултатима. Разлоге оваквог стања налазимо у једном документу из 1947. године, у коме се налази податак да је 20.000 јутара земље напуштено од стране аграрних интересената и око 7.000 спољних колониста.³⁵ Дакле, одређени број колониста и аграрних интересената после извесног времена напуштао је добијене поседе, док се део њих никада није ни појавио као власник додељене земље. Стога се и стање на терену свакодневно мењало, што је и условило велико шаренило у извештајима.

Земљишни фонд аграрне реформе у Војводини, како наводи Никола Гаћеша, подељен је следећим врстама аграрних субјеката.

³⁴ *Службени лист ДФЈ*, 68/1945.

³⁵ АВ, Ф.334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1947.

I Додељена земља аграрним интересентима		
	Број породица	Додељена површина у ха
Србима	49.599	109.431
Мађарима	18.578	41.480
Хрватима	10.579	22.108
Словенцима	4.470	9.120
Румунима	4.203	8.817
Русинима	2.402	6.449
Осталима	31	72
Свега	89.862	197.457
II Дата земља унутрашњим колонистима		
	Број породица	Додељена површина у ха
Србима	4.905	12.573
Мађарима	271	776
Хрватима	732	1.863
Словенцима	195	494
Румунима	47	148
Русинама	302	793
Осталима	3	11
Свега	6.455	16.658
III Додељена земља спољним колонистима		
Број породица 41.633 Додељена површина 213.526 ха		
IV Дато на управљање сељачким радним задругама		11.734ха
V Државним пољопривредним добрима		130.170ха
VI Фабричким економијама		9.564ха
VII Градским економијама		3.653ха
VIII Покрајинским државним добрима		76.368ха
IX За јавне сврхе		9.282ха

Табела 2: Субјекти аграрне реформе³⁶

Као што можемо видети, просечна величина додељеног земљишта аграрним интересентима износила је око 2,5ха. Имајући то у виду, мишљење Драгана Веселинова да аграрна реформа није за сељаштво имала већи економски значај, већ да је била мотивисана политичким разлозима, изгледа убедљиво. Нарочито ако се узме у обзир и чињеница да се одузета земља налазила у власништву идеолошких и политичких, а у случају немачког становништва - националних противника КПЈ и нове југословенске државе.³⁷ Чак и са гледишта ортодоксне марксистичке идеологије, аграрна реформа је представљала грешку јер је одржавањем у животу сељачког поседа (макар и ситног) заправо кочила револуционарне промене.³⁸

³⁶ Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација 1945-1948*, Нови Сад 1984, 199.

³⁷ Драган Веселинов, *Аграрно питање у Југославији*, Београд 1981, 118,119.

³⁸ Срђан Шљукић, *Сељак и задруга у равници*, Нови Сад 2009, 115.

Осим тога, није исправљена ни неправда према националним мањинама, односно несловенском становништву, учињена аграрном реформом за време Краљевине. Имајући у виду проценат Мађара у односу на остале националне заједнице на простору Војводине, можемо рећи да је њихово учешће међу аграрним интересентима било изузетно мало. Управо овакав однос према несловенском становништву, можда је и најважнија сличност између аграрних реформи у првој и другој југословенској држави.³⁹

Наравно да се поседовне разлике не могу упоредити са онима из периода Краљевине, али је имовинска неједнакост на војвођанском селу и даље била изненађујуће велика. Тако је на пример 87.761 домаћинство поседовало свега 306.277кј укупне површине Војводине, што је представљало у просеку свега око 3,5кј по домаћинству. У исто време око 5.500 домаћинстава поседовало је преко 34кј по газдинству.⁴⁰

Ипак, захваљујући реформи, смањен је социјални јаз између богатих и сиромашних, који је у Војводини и био највећи, али је и повећана уситњеност газдинстава. Тако је број газдинстава из 1947. у односу на 1939. годину увећан за 70.000, док је просечна површина земље по газдинству смањена са 13,02 на 8,6 јутара.⁴¹

Аграрна пренасељеност, односно уситњеност поседа, отежавала је примену савремених агротехничких средстава, што се неминовно одразило на степен и квалитет приноса.

Најслабију производну категорију у Војводини представљали су спољни колонисти, иначе настањени на најквалитетнијој замљи. Њима је додељено 300.304кј преузетих немачких поседа, односно 380.130кј површине под орани-

³⁹ Аександар Касаш, *Упоредна анализа аграрне реформе и колонизације након стварања прве и друге југословенске државе*, Истраживања 24, Нови Сад 2013, 488

⁴⁰ Према подацима из 1947. од 257.725 домаћинстава у Војводини, у првој категорији (они којима припада до 5кј) било је 87.761 домаћинство. Од укупне површине њима припада 306.277 кј. Друга категорија (5-9кј) обухвата 84.702 породице са укупним поседом од 722.093кј, што значи да на свако домаћинство долази просечно 8,5кј. Затим, трећа категорија (од 9-14кј), у којој су се налазила 43.962 домаћинства са поседом од 502.161кј. Четврта категорија (14-17кј) има 12.336 домаћинстава, која поседују 198.925кј. Пету категорију (17-26кј.) чини 16.210 домаћинстава са 362.874 кј. Шеста категорија (26-34кј.) обухвата свега 7.178 домаћинства која поседују 218.120кј. Посебно пада у очи седма категорија (више од 34кј.) са 5.576 домаћинства и укупним поседом од 510.149кј. АВ, Ф. 334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1947.

⁴¹ АВ, Ф. 185. а.ј. 1995.

цама и баштама.⁴² Додељивање земље спољним колонистима сматрало се неком врстом награде за њихов допринос у НОП-у и надокнада за тешкоће које су имали за време окупације.⁴³ Међутим, чекале су их више од годину дана напуштене куће, другачији климатски и географски услови.

Прилагођавање новим условима био је дуготрајан и често мукотрпан процес. Наиме, у већини села у којима се вршила колонизација формирани су народни одбори од аутоколониста који су се најчешће незаконито населили и самим тим морали да препусте куће спољним колонистима.⁴⁴ Овакво стање изазвало је велике компликације приликом насељавања и смештања колониста. Такође, морало се водити рачуна и о културним различитостима, менталитету и навикама које су се нарочито огледале и кроз специфичан однос према физичком раду, што није могло да одговори потребама равничарске ратарске производње.⁴⁵ Да би се спречила могућност настанка економске штете, прописан је начин увођења досељеника у посед. Поред куће, колониста је примао све што му припада уз окућницу (пољопривредне зграде, врт), а земља му се размаравала и предавала постепено, пошто се претходно оспособи за обраду земље.

Такође, држава је настојала да што више ублажи негативне последице колонизације, водећи рачуна о врсти насељеника. Стога су направљене следеће категорије: а) насељеници земљорадници општег пољопривредног типа; б) насељеници вртларског и виноградарског типа; в) индустријски радници којима не треба земља.

Насељеници прве категорије требало је да добију довољно земље за једно пољопривредно газдинство. За такво газдинство предвиђено је имање од 4 до 8 хектара (7-14 јутара) просечне војвођанске земље.

⁴² Н. Гаћеша, *Аграрна реформа...*, 207.

⁴³ Власт је морала предузети опсежну колонизацију због недостатка радне снаге на војвођанским пољима, која су остала пуста услед предузетих мера против немачке народности и њихових сарадника.

⁴⁴ АВ, Ф. 334. а.ј. 138.

⁴⁵ „Неће они да иду товарити пшеницу која се вози њима у млин. Траже логораше да им они раде. Неће да иду на рад, они нису ни код куће радили, већ им је чељад радила. радне бригаде формиране су само од младића до 25 година јер старији неће да раде”. АЈ. Ф. 97-2-19.

Вртларски тип је требало насељавати у близини већих градова на нарочито плодној земљи коју захтевају повртарске културе. За такав тип газдинства требало је обезбедити 2 до 4 хектара земље.⁴⁶

Такође, треба нагласити да је сваки насељеник добијао у оквиру додељене му земље окућницу која је могла износити до једне четвртине додељеног земљишта, с тим да не буде мања од једног, ни већа од два катастарска јутра.

Најважнију структурну промену у пољопривреди Војводине према њеном предратном стању представљао је друштвени сектор оличен пре свега у сељачким радним задругама и државним пољопривредним добрима. Ова имања су за власт били не само једини прихватљиви наследници великих поседа, већ су представљали зачетак социјалистичког преображаја села. На основу горње табеле можемо закључити да су јавном сектору припале знатне површине земљишног фонда аграрне реформе. Ипак, задружни и државни сектор је поседовао знатно мање земље од приватног. Од површине обухваћене аграрном реформом и колонизацијом државна имања у Војводини заузимала су око 10% под ораницама и баштама.⁴⁷

Као што видимо, аграрном реформом КПЈ није извршила социјалистички преображај села, односно није наметнула социјалистички тип својине на селу. Негативна искуства Совјетског Савеза приликом напада на приватно власништво, представљала су упозорење свим комунистичким партијама у источној Европи. Аграрни карактер ових држава и чињеница да је пољопривреда представљала најбитнији чинилац у обнови порушене земље, објашњавају опрезан и релативно умерен однос комунистичких партија према пољопривреди. Ипак, за разлику од других делова Србије и Југославије, у Војводини је аграрна реформа праћена колонизацијом у великој мери преобразила село и изазвала корените демографске и цивилизацијске промене. Узроковала је велике промене у степену и квалитету аграрних приноса. Експропријација великих поседа и нарочито имовине припадника немачке народности додатно су уситнили пољопривредна газдинства што се морало негативно одразити на производњу. То се могло и очекивати, јер аграрна реформа није мотивисана економским, већ пре свега политичким разлозима.

⁴⁶ АЈ. Ф. 97-3-30.

⁴⁷ АВ. Ф.185. а.ј. 2082.

Колективизација

Власт је у Совјетском савезу масовним репресијама и присилном колективизацијом успела у неколико наврата да сломи сељаштво као најбројнији и потенцијално за Партију најопаснији слој друштва. Присилна колективизација, која је подразумевала и коришћење војних снага, изазвала је огромне жртве и имала за последицу нагли пад пољопривредне производње и појаву велике глади. И поред овако лошег искуства, све комунистичке партије у источноевропским државама сматрале су да је колективизација, односно задруга, форма кроз коју је једино могуће извршити социјалистички преображај пољопривреде. Заправо, после национализације индустрије и сектора услуга, једино је пољопривреда остала изван директне државне контроле. Приватни поседник производио је храну која је за сваку државу представљала стратешки, а у периоду глади, кључан ресурс. Пољопривредни производи у оваквим условима, и поред значајних ограничења које је поставила власт, могли су постати велики извор за богаћење и јачање приватног поседа. Овакав развој догађаја био је у дубокој супротности са Совјетским идеалима и њиховом визијом новог друштва, иако је изворно Марксово учење подразумевало толерисање ситног приватног поседа од стране државе јер га је развој капиталистичке привреде, односно индустрије, већ уништио или свео на минимум. Приватни посед отварао је могућност одржавања слободног тржишта, што је било у директној супротности са системом економског планирања. Стога је сељаштво (приватни посед на селу) морало бити елиминисано, јер је представљало велику препреку процесу подруштвљавања пољопривреде. Губљење подршке од друштвеног слоја који је, не само најбројнији, већ уз чију су помоћ и извојевали победу у грађанском рату и чија им је подршка и даље била неопходна, за КПЈ је, у датим околностима, представљало велики политички ризик. Инсистирати на убрзавању овог процеса у првим послератним годинама значило би губљење подршке најбројнијег слоја у Југославији.

С друге стране, аграрна реформа довела је до разбијања великог поседа на много малих и средњих, који су као у случају Војводине, махом прешли у руке сељака који нису имали никаквог искуства у ратарској производњи.

Могућност примене науке и разних савремених метода у пољопривреди уско је повезана са великим поседом. Дакле, мала приватна газдинства, не само да су представљала политичку сметњу за социјалистички преображај села, већ и реалну економску опасност за пољопривредну производњу.

И поред чињенице да је држава аграрном реформом, нарочито у Војводини, утемељила државни, односно задружни сектор у пољопривреди, КПЈ је, као што смо већ нагласили, морала водити рачуна о стабилизацији и учвршћивању њене политичке власти. Иако је Благоје Нешковић на оснивачкој скупштини Главног задружног савеза октобра 1946. саопштио да власт стоји „на принципу слободног задругарства,⁴⁸ није се могао дозволити потпуно слободан развитак јер су многи теоретичари сматрали да би реактивирани старе задруге биле носиоци капиталистичких елемената на селу.⁴⁹

Тако су набавно-продајне задруге, као најмасовнији облик задругарства после Другог светског рата, постепено прерасле у задруге тзв. општег типа, које су се разликовале од свих облика у Краљевини. Земљорадничке задруге општег типа требало је да омогуће чланству примену савремених научних метода, да их снабдева приплодном стоком, семеном, садницама итд. Затим би организовале откуп пољопривредних производа, као и снабдевање задругара робом широке потрошње. Оне би решавале многобројне проблеме на селу, али и организовале одређене активности као што је електрификација и описмењавање сељаштва.⁵⁰

Као што можемо видети, рад задруга општег типа одвијао се углавном на пољу трговине и у локалној привреди.

Имајући у виду да су ове задруге углавном пословале друштвеним средствима, поверење сељаштва у ове задруге није било помућено никаквом

⁴⁸ *Слободна Војводина*, 7. октобар 1946.

⁴⁹ Тако је Едвард Кардељ тврдио да је на југословенском селу потребно развијати јединствени тип основне земљорадничке задруге „која би у себи обједињавала све гране привредне делатности на селу, набавно-продајне, кредитне и прерађивачко-продуктивне задруге.“ Едвард Кардељ, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, Београд 1947, 26.

⁵⁰ Стојадин Стојковић, *Општа земљорадничка задруга*, Путеви у развоју задругарства, Београд 1946, 22, 23, 24.

сумњом.⁵¹ Тако је на територији Војводине до 1948. основано 253 земљорадничке задруге општег типа са укупно 202.949 учлањених задругара.⁵²

Међутим, ове задруге имале су слабо развијене заједничке производачке делатности и недовољне, најчешће веома лоше резултате у пољопривредној производњи.⁵³ Стога је, пре свега из идеолошких потреба и пројекција развоја новог социјалистичког села, КПЈ задругама општег типа наменила улогу „најефикасније форме борбе за бржи развој сељачких радних задруга.“⁵⁴ До овог заокрета у економској политици према селу дошло је у другој половини 1948. услед Резолуције Информбироа.

Претходни период у развоју СРЗ можемо карактерисати као спонтан и добровољан. Задруге су настајале спонтано, махом на иницијативу колониста којима је додељивана земља као групи људи која је испољила жељу за оснивањем задруге.

У Упутству за оснивање и функционисање СРЗ које је издала комисија за аграрну реформу и колонизацију истакнуто је начело слободног опредељења за задругу. С уласком у задругу власници земље су задржали право приватне својине над њом, што је подразумевало да при изласку из задруге свако мора добити своју земљу натраг. Предвиђена су четири типа (врсте) задруга. Основна разлика била је у формалном признавању приватне својине над унетом земљом (од првог до трећег типа) односно у укидању приватне својине (четврти тип).⁵⁵

Нема сумње да је четврти тип СРЗ, и поред многобројних проблема и мучних ситуација које је изазвао,⁵⁶ највише одговарао идеолошком концепту

⁵¹ Према неким подацима улози задругара представљали су свега 1% средстава задруге. Пашко Ромац, *Општа земљорадничка задруга*, Путеви у развоју задругарства, Београд 1946, 6.

⁵² АЈ, Ф. 507. Фонд СКЈ (даље Ф.507) XV-5-1/13.

⁵³ Истина, покушало се са оснивањем Одбора за заједничку обраду земље, али на територији Војводине до 1948. године основано је само 26 ових одбора, наспрам нпр. 395 одбора за задружну трговину или 395 за културно-просветни рад. АВ Ф. 334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1948.

⁵⁴ Бранко Петрановић, Ранко Кончар, Радован Радонић, *Седнице ЦК КПЈ 1948-1952*, Београд 1985, 26.

⁵⁵ Чланови задруге четвртог типа уносе земљу у задругу као заједничку, задружну својину. Након подмирења трошкова фонда приход се дели искључиво према учешћу у раду. Код осталих типова приходи се деле и на основу величине унете земље или се задругарима исплаћује унапред уговорени закуп на унету земљу. *Слободна Војводина*, 30. март 1946.

⁵⁶ Сељаци су, пре него што су ушли у задругу, продавали свој инвентар и стоку јер нису имали никаквог разлога да их унесу у задругу. Инвалиди и ратне удовице са нејаком децом били су

социјалистичког развоја пољопривреде и самим тим био фаворизован од стране државе.

Смелије материјално помагање СРЗ-а држава спроводи од 1947. године, када појачава и агитацију и политичку пропаганду за приступање сељака у задругу. До 1947. већину учлањених домаћинстава чинили су колонисти и аграрни интересенти. Те године формиране су 94 задруге у староседелачким местима. Истовремено, под утицајем привредних мера које је власт предузела против богатијих сељака, у овој години забележен је и већи прилив тзв. средњака, али и имућнијих сељака.⁵⁷

У овим првим годинама после Другог светског рата производни резултати СРЗ нису били задовољавајући. Разлози оваквог стања пре свега леже у чињеници да су њихову основу чинили колонисти, који су били неискусни у ратарској производњи и сасвим нестручни у обради често за њих потпуно нових пољопривредних култура. Наравно, постојале су и многобројне објективне околности које нису ишле на руку задругама у Војводини: акутни недостатак запрега, стајског, а нарочито вештачког ђубрива, као и основних пољопривредних алатки. Нарочит проблем за СРЗ представљала је велика расцепканост поседа, што је отежавало примену машина у обради земље. Задруге су, иначе, биле веома слабо снабдевене пољопривредним машинама.⁵⁸

Нема сумње да је успешно пословање и развијање СРЗ зависило од веће пажње државе и пружања конкретне материјалне подршке. На жалост, ова пажња се пре свега манифестовала у напуштању дотадашње политике добровољног оснивања радних задруга и прелазак на форсирану колективизацију. Начело добровољности при оснивању радних задруга замењено је застрашивањем, физичким малтретирањем, као и казнама за неизвршавање економских обавеза према оним сељацима који су се опирали уласку у СРЗ. Често се де-

препуштени сами себи. Они нису видели перспективу у тим задругама чак и када би унели своју земљу у задругу јер се у задругама четвртог типа награђује према раду. Отплата на земљу се не добија. АВ. Ф.334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1947.

⁵⁷ Сељачке задруге су у 1947. години, поред чланства, повећане и земљишним површинама од сеоских утрина које су додељене појединим СРЗ. Тако је у 1947. години под ораницама у било 142.362ха наспрам 84.130ха претходне 1946. године. АВ, Ф. 334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1948.

⁵⁸ Долазио је један трактор на 590ха, док је предвиђено један на 300ха, једна сејачица за кукуруз долазила је на 147,5ха, а требало је на 57ха или једна косачица на 361ха, а требало је на 57ха. АВ, Ф. 334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1948.

шавало да је обавеза откупа за сељаке који нису били у задругама била знатно већа. Задуживани су чак пет пута више него задруге, за једнако обрађене површине.⁵⁹ Наплата пореза је такође представљала важан механизам за утеривање сељака у задругу.⁶⁰ Велики број задруга одузимао је земљу од сељака насилним путем, кршећи законски пропис о споразумној замени земље (арондацији).⁶¹ Поред ових индиректних метода притисака, сељаци су били изложени тешкој психичкој и физичкој тортури од стране полицијских органа, а најчешће од стране месних партијских функционера.⁶²

Нема никакве сумње да је државно руководство било подробно обавештено о многобројним притисцима на сељаштво и кршења закона од стране партијаца на терену, па чак и судских органа. Међутим, осим вербалних осуда оваквог понашања, починитељи наведених злоупотреба правдани су недовољним познавањем друштвених и економских процеса у новом социјалистичком друштву.

С друге стране, константно је спровођен агитационо-пропагандни рад у циљу убеђивања сељака за улазак у СРЗ. Такође, држава је од 1949. године омогућила радним задругама, не само олакшице у опорезивању код обавезног откупа, у снабдевању пољопривредним машинама, у кредитирању и набавци приплодне стоке, већ им је нудила, како наводи лист „Борба“ и политичку помоћ „као основ решавања свих осталих проблема.“⁶³

Стога и не чуди што је власт у Југославији, а нарочито у Војводини, успела да у веома кратком периоду оснује мноштво нових СРЗ. Регистрованих радних задруга 1950. године у Војводини било је 745, са 117.862 газдинства или 476.685 чланова и површином од 1.195.234кј.⁶⁴

⁵⁹ Вера Гудац-Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији*, Београд 1990, 136.

⁶⁰ Изјава Јосипа Броза Тита одражава суштину пореске политике у том периоду: „Кад се ради о задругама, ми нисмо против тога да ти њему мало и порезом и другим даш да осјети да му је тешко ако остане ван задруге. То је стимуланс да иде у задругу и онај који то није хтео.“ Б, Петрановић, Р. Кончар, наведено дело, 430.

⁶¹ АВ, Ф.201. Покрајински секретаријат за пољопривреду (даље Ф.201), а.ј.1639.

⁶² Месни активисти су сељаке држали за ноге на врху црквеног торња и претили да ће их пусти-ти ако не потпишу да цело имање и кућу предају задрузи. Батинања, чупање бркова и претње револвером били су честа појава у војвођанским селима. Срђан Цветковић, *Између српа и чекића*, Београд 2006, 460.

⁶³ *Борба*, 20. март 1949.

⁶⁴ Број газдинстава укључен у СРЗ износио је 40% у односу на укупан број пољопривредних газдинстава у Војводини 1950. године или 45,4% укупног војвођанског земљишта. Док је 1948.

У циљу потпуне контроле над пољопривредом колективизација је нарочито интензивно спровођена у житородним, равничарским крајевима. Док се укупан проценат колективизованих обрадивих површина у Југославији кретао око 20%, у Војводини је он износио готово 50% укупне покрајинске обрадиве површине.⁶⁵

Упркос агресивној пропаганди и великим притисцима, основну масу задругара у Војводини представљали су 1950. године сиромашни сељаци и колонисти.⁶⁶ Може се констатовати да власт није имала већег успеха код сељака средњег и нарочито богатог имовног стања из редова аутохтоног живља у погледу њиховог укључивања у СРЗ (око 19.000 домаћинстава).

Убрзане колективизације не треба тумачити само као покушај доказивања идеолошке исправности совјетском руководству и другим комунистичким партијама и државама после сукоба са Информационим бироом. Истина је да се совјетски напад на југословенско руководство у великој мери заснивао на критици политике КПЈ према селу и да је имао највећи утицај на промену политичког курса према селу. Ипак, узроци убрзане колективизације превазилазе политички аспект сукоба са Информбироом. Наиме, несташица хране и модел аутаркичног економског развитка наметнули су руководству земље потребу за већом контролом привредне гране од које је, између осталог, и зависио укупан економски развитак земље. Сматрало се да крупна газдинства омогућавају примену савремених агротехничких мера, самим тим и повећану пољопривредну производњу, што је у условима економске блокаде био значајан аргумент о неопходности убрзане колективизације. Ипак, основни мотив колективизације био је потискивање или уништење приватног власништва, што је представљало и суштину политичког програма КПЈ и логичан наставак дотадашње политике.

Дубока везаност сељаштва за земљу, као и низак стандард у СРЗ изазвали су отпор према новим мерама. Незадовољство није добило организовану

број укључених газдинстава у СРЗ био 32.243 што је износило 11,4% од укупног броја пољопривредних газдинстава и са површином од 305.750кј. или 11,8% укупне војвођанске површине. АВ, Ф. 334. Неки статистички подаци 1944-1951.

⁶⁵ Вера Гудац-Додић, *Колективизација у Југославији: узроци и последице*, Истраживања 19, Нови Сад 2008, 149.

⁶⁶ Под „средњацима“ су подразумевани колонисти. Таквих колонистичких домаћинстава у СРЗ било је око 30.000, што значи да је мали проценат сељака средњег имовног стања ступио у задругу. АВ, Ф. 334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1950.

форму, већ се кретало од агитационе активности, преко саботажа, а понекад и до отвореног насиља. Ипак, пасиван отпор, који се манифестовао незаинтересованошћу за обављање послова, а често развлачењем и уништавањем задружне имовине, веома брзо је уздрмао безрезервно поверење у колективизацију. Нема сумње да је држава покушавала да многобројним олакшицама и значајном директном помоћи допринесе учвршћивању СРЗ. Ипак, оне нису имале потребну механизацију и остала неопходна средства за примену интензивне производње.

Сељачке радне задруге без модерних техничких средстава и уз одсуство економског и политичког интереса великог дела задругара, не само да нису унапредиле пољопривредну производњу, већ су брзо изгубиле битку са индивидуалним сељачким поседима.

Наиме, на простору Војводине, где су приватна и задружна имања имала подједнако квалитетно земљиште, најбоље се може уочити предност приватног над задружним сектором. И поред многих притисака на индивидуална газдинства, њихов принос био је већи него на имањима радних задруга.⁶⁷

Посебан однос према сопственом поседу (окућници) показивали су и колонисти који су иначе били највећи заговорници колективизације. Приноси на имањима често нису били довољни ни за основне потребе задругара.⁶⁸

Показало се да су љубав сељака према властитом поседу и његова незаинтересованост за обраду задружне земље, као и недовољна материјална средства за примену интензивне производње, не само угрозили аграрну продукцију земље, већ и поткопали политичку основу на којој је почивала и сама власт. Поразни економски и политички резултати колективизације натерали су Партију да постепено напушта доктринарни приступ привреди и више уважи економску логику.

⁶⁷ Подаци које се односе на целу земљу показују да задруге имају већи принос у односу на приватни сектор, док су у Војводини приноси већине ратарских култура у приватном сектору изнад задружног и државног. Бранислав Милосављевић, *Подруштвљавање у пољопривреди и колективизација као метод социјалистичког преображаја*, Београд 1962, 150.

⁶⁸ Услед велике суше 1950. производња у чак 60 радних задруга на територији Војводине није била довољна ни за властите потребе чланова. АВ, Ф. 201. а.ј. 1679.

Обавезни откуп пољопривредних производа

Велика потражња државе и становништва за пољопривредним производима и немогућност њиховог подмирења од стране југословенског села, приморале су власт да реквизицију, као главни извор снабдевања НОВ-а и становништва, задржи као својеврсну меру нужде и после ослобођења. Наиме, велика материјална разарања која је претрпела пољопривреда у мање-више свим крајевима Југославије, као и потреба исхране многоструко увећане војске и градског становништва, детерминисали су горе наведену противречност. Власт је сматрала да село и пољопривреда, и поред великих материјалних разарања, и даље располажу извесним вишковима који су се могли употребити за прехрану војске и градског становништва. Та сложена пољопривредна ситуација наметнула је увођење регулативних мера које су прецизно дефинисале модел преко којег се одвијала размена између села и града, односно индустрије и пољопривреде.

Тако су почетком 1945. године законом забрањене недозвољена трговина и шпекулација. Августа 1945. године донете су уредбе о откупу вуне, тову свиња, откупу и промету хлебних жита за 1945-1946. годину. Произвођачи су обавезани да своје производе могу продати само овлашћеним лицима, с тим што им је за исхрану укућана и стоке остављена одређена количина жита.⁶⁹ Произвођачким газдинствима су, на основу величине поседа која обрађују, одређиване обавезе према држави и количина вишкова са којима могу слободно располагати.⁷⁰ Можемо уочити да је власт, већ у овом периоду, највећи терет

⁶⁹ *Службени лист ДФЈ*, 94/ 1945.

⁷⁰ Одређено је осам категорија. У прву категорију долазили су поседи до 3ха, од чега је било обрадиво до 2ха, обавезна испорука била је минимум 40% и максимум 80%. Слободни вишкови кретали су се од 20 до 60%. У другу категорију спадали су поседи до 3ха, од чега је обрадиво било преко 2ха. Обавезна испорука била је минимум 60 и максимум 80%. Слободни вишкови били су максимум 40, а минимум 20%. Трећа категорија обухватала је поседе од 3 до 5ха. Обавезна испорука била је минимум 60, а максимум 80%. Слободни вишкови минимум 20, а максимум 40%. Четврта категорија: укупан посед од 5 до 8ха, обавезна испорука минимум 65%, а максимум 80%. Пета категорија: укупан посед од 8 до 10ха, обавезна испорука минимум 70, максимум 80%, слободни вишкови минимум 20, максимум 30%. Шеста категорија обухватала је посед од 10 до 15ха. Минимална испорука 80, максимална 90%, слободни вишак минимум 10,

усмерила према богатом сељаку, односећи се пажљивије према средње имућном, а нарочито према сиромашном сељаштву. Имајући ову чињеницу у виду, неминовно се поставља питање у којој мери је откуп представљао с једне стране економску меру, којој се иначе често прибегава у условима реалне опасности од масовне глади, а с друге стране - да ли је и у којој мери постао механизам за реализацију идеолошко-политичких циљева.

Основни циљ сваке комунистичке партије је подруштвљавање средстава за производњу и спровођење етатистичког концепта у привреди, што је подразумевало државно планирање и контролисање свих економских процеса. Ако то имамо у виду, онда би препуштање исхране становништва слободној трговини представљало капиталистички модел опречан државној политици.⁷¹ Нема сумње да би слободно тржиште у условима велике потражње за пољопривредним производима омогућило богаћење трговаца и богатијих сељака, што би представљало удаљавање или чак одустајање од реконструкције села на социјалистичким основама. Дакле, обавезни откуп пољопривредних производа није привремена мера изазвана само страхом од масовне глади, већ једна у низу мера које су проистекле из схватања о неопходности централизације привредног живота. Такође, он је служио и као средство трансформације из капитализма у социјализам на селу, тако што је представљао најбољи инструмент притиска на индивидуалне сељаке да прихвате колективизацију.

Наиме, неизвршење обавезе откупа аграрних производа сматрало се кривичним делом саботаже, за које је предвиђена казна лишавања слободе од шест месеци до пет година (у пракси и преко пет година) са принудним радом у трајању од најмање шест месеци до годину дана. Поред те временске казне постојале су и споредне казне, као што је: конфискација (делимична или посебно трауматична потпуна), заплена утајених производа и новчане казне.⁷²

максимум 20%. Седма категорија: 15-20ха, испорука минимум 85, максимум 90%, вишкови: мин. 10, макс.15%. Осма: поседи већи од 20ха, испорука: мин. 90, макс. 90%, вишкови: мин.10, макс.10%. *Откуп житарица у Србији*, Зборник уредаба, правилника, упутстава и расписа који се односе на откуп житарица у 1946-1947. години, Београд 1946,16

⁷¹ „Врховним и нижим органима није свеједно како ће сељаци сијати, колико и шта ће сијати, и гдје ће шта сијати.“ Јосип Броз, *Слободна Војводина*, 27. април 1947.

⁷² Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу 1945-1952*, Нови Сад 2002, 375.

Оно што је посебно интересантно јесте чињеница да се овај закон није подједнако примењивао у свим републикама. Чак и у НР Србији окривљени су различито третирани од прекршилаца у АП Војводини.⁷³

Разлоге оваквог стања не треба тражити само у чињеници да се од Војводине, као изразито пољопривредне регије, у откупу највише очекивало, већ и у тешкој критици коју су републички и покрајински функционери претрпели од Политбироа ЦК КПЈ на сада већ чувеној седници одржаној 4. марта 1947. године.⁷⁴ Сходно овим критикама, покрајински функционери су повећали контролу партијских органа над судовима, тако што су вршили притиске и чак директно утицали на доношење судских пресуда. Мешање у доношење судских одлука представља једну од највећих злоупотреба власти, што је имало стравичне последице по велики број људи у војвођанским селима.⁷⁵ Чињеница је да се овај прогон сељака заоштрио после поменуте седнице, а нарочито после оштрих замерки политици КПЈ према селу и кулацима. Међутим, Добривоје Видић, председник Контролне комисије, сматрао је још крајем 1946. године да казне не треба масовно примењивати, већ их појачати по висини и правилности избора онога кога треба казнити. „Узмимо најкрупније у селу, па на 15 година робије и конфискацију свега што има у кући.“⁷⁶

Ова изјава не указује само на деформацију судства, већ, што је нарочито важно, говори о функцији обавезног откупа у политици државе према богатом сељаку. Идеолози комунистичког покрета одувек су сматрали богатог сељака природним непријатељем револуционарне власти. Зато не чуди што

⁷³ У тзв. ужој Србији казна конфискације је по правилу изрицана само крупним поседницима и подразумевала је углавном само делимично одузимање некретнина, док су у Војводини пресуде најчешће изрицале потпуну конфискацију покретне и непокретне имовине. У Хрватској су судови такође изрицали само делимичну конфискацију. АЈ, Ф.507, V К-VII/7.

⁷⁴ На поменутој седници Јосип Броз Тито оптужио је Благоју Нешковића, Милентија Поповића, Јована Веселинов и Петра Стамболића за опортунизам приликом спровођења откупа што је државу довело у тешку ситуацију са прехраном. Бранко Петрановић, *Записници са седнице Политбироа ЦК КПЈ (11.VI1945-7.VII1948)*, Београд 1995, 190.

⁷⁵ Илустративна је изјава Милутина Бошкова, председника Среског суда у Зрењанину: „...Речено нам је да ће се спроводити нов облик конфискације, тзв. тотална конфискација, што значи да се има оставити само најнужније, да се човек обуче, обује и покрије. Ми смо упозорили на члан 4 Закона о конфискацији, али нам је речено да ће се према оваквим саботерима поступати другачије с обзиром на њихов однос према властима. Судили смо домаћина као представника газдинства, које је задужено обавезом, њега осудили на временску казну, а целокупну имовину тог газдинства конфисковали. Тако смо осудили 80 лица, а потом је дошло упутство да се суде сви чланови домаћинства који су власници некретнина. АВ, Фонд.196. Покрајински секретаријат за правосуђе АПВ (даље Ф.196), Пов. бр.188/50.

⁷⁶ АВ, Ф. 334. Записник са седнице ПК КПС за Војводину, одржане 13. децембра 1946.

партијски руководиоци у Војводини сматрају да се непријатељство богатог сељака према откупној политици не заснива само на користољубивим разлозима, већ зато што он, као природни непријатељ нове власти, жели да искористи свако незадовољство за окретање сељака против изградње социјализма. Тако је откуп постао идеално средство за економски притисак и судско гоњење свих непријатеља и критичара нове власти.

Да је класни приступ гоњењу сељака постао приоритет показују нам подаци из 1949. године. Од укупно 2.405 осуђених, у V, VI и VII категорији била су 2.092 лица или 86,6%; у III и IV категорији 257 осуђених или 10%, а 56 лица било је у I и II категорији или само 2,7%. То показују и изречене конфискације: на V, VI и VII категорију односи се 991 или чак 96,6% од укупних заплена имовине у Војводини. Тврдња о класној мотивисаности судског гоњења додатно добија на снази ако знамо да од сељака који су делимично испунили обавезу за 1949. чак 74% отпада на сиромашне сељаке. Сличан је однос и код оних који се нису уопште одазвали.⁷⁷ Поред драконских судских казни, многобројни су примери бруталности и мучења које су примењивали поједини представници власти над сељацима који нису испунили обавезу.⁷⁸

Овим планираним и идеолошки мотивисаним притисцима треба додати и случајне пропусте приликом спровођења откупа настале као резултат недовољне заинтересованости, а нарочито обучености активиста у месним народним одборима. Услед грешака многа домаћинства остала су без жита неопходног за сетву, док су неким изрицане и судске пресуде услед погрешака у процењивању производне могућности појединих газдинстава. Овакав однос према пољопривреди морао је изазвати незадовољство сељаштва и инцидентне ситуације. Истина, отпор није добио организовану форму, већ је био местимичан и спонтан, вођен најчешће очајем. Поред разних видова опструкције и саботажа, сељаци су се и физички обрачунавали са представницима власти користећи и

⁷⁷ АВ, Ф.334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1949.

⁷⁸ У Батајници су кулаке затварали у тесну просторију и ложили фуруну док не попадају у невест од врућине. Чланови КП из Мокрина: Славко Дражић, Петар Деспотов и Светозар Дражић малтретирали су сељаке тако што су им наредили да се попну на црквени торањ, тамо их шамарали и нагнали „да се ухвате за шипке и висе у ваздуху“. У алибунарском срезу десетине старијих људи који нису могли да изврше обавезу батинани су до смрти, терани да прстима дуби на зиду. Овим батинашима приписана је смрт старог Петра Лалића из Козјака, као и још четворице сељака. С. Цветковић, наведено дело, 454.

ватрено оружје.⁷⁹ Чак и првоборци и верни чланови Партије из редова сељаштва, не само да су изгубили поверење у комунистички концепт развоја пољопривреде, већ су, попут њихових комшија и пријатеља, подједнако жестоко пружали отпор политици према селу.

Међутим, обавезни откуп пољопривредних производа није само угрозио политичку стабилност државе, већ много више и саму пољопривредну производњу. Сељак је додатно осиромашео, губио је осећај контроле над својом земљом, што је неминовно довело до пада мотивације, или чак потпуне незаинтересованости за производњу. Можемо рећи да су до 1948. године планови за откуп житарица били колико-толико реални, што се може закључити на основу високог процента извршења обавеза.⁸⁰ Међутим, док је пољопривредна производња стагнирала, обавезе су из године у годину повећаване. Самим тим ова диспропорција је морала изазвати крајње негативне последице, нарочито на војвођанску пољопривреду.

У Војводини је у периоду од 1945. до 1951. године откупљено 2,3 милиона тона белих жита, што је у просеку по једној години било учешће од 30-40% у обавезном откупу читаве Југославије. Кукуруза је откупљено 2,9 милиона тона или 54% укупног југословенског откупа, док је од укупног откупа дебелих свиња Војводина испоручивала 50%.⁸¹

⁷⁹ Извесни Раја Чипић је у ноћи између 15. и 16. фебруара 1946. године из аутоматске пушке кроз прозор Месног народног одбора испалио рафал и том приликом убио двојицу чланова Месне комисије за откуп житарица. *Слободна Војводина*, 6. мај 1946.

⁸⁰ „Како се види из података који се односе на резултате откупа белих жита у јесењем откупу 1947. године, чак 92% сељака од којих је тражено извршење обавезе извршило ју је у потпуности. АВ, Ф. 334. а.ј.197.

⁸¹ Ј. Попов, *Драма на војвођанском селу...*, 545.

Последице аграрне политике на пољопривредну производњу

Војвођанска пољопривреда је и пре Другог светског рата производила испод својих објективних могућности. Недостатак механизације (односно недовољна примена савремених агротехничких мера) неминовно је довео до релативно ниских приноса пољопривредних култура. И приличне штете, настале као последица дуготрајног рата, представљале су велику препреку за испуњавање иначе амбициозних планова представника нове власти и очекивања њихових следбеника. С друге стране, друштвене промене, као и наведене економске мере, додатно су уназадиле производни потенцијал југословенске а нарочито војвођанске пољопривреде.

Ако је било очекивано да ће производња колонистичких домаћинстава невичних ратарској производњи бити смањена у односу на предратни просек, онда је смањење производне способности код аграрних интересената представљало велики и неочекиван проблем војвођанске и југословенске пољопривредне производње.⁸² Код ових искусних земљорадника смањење производне способности код кукуруза износило је 33,2%, код пшенице 21,4%, код конопље 36,4%, а код повртарских усева чак 35,5%. Овакво стање може се тумачити чињеницом да су субјекти аграрне реформе добили земљу без неопходног инвентара, затим, услед распарчаности поседа и сл. Али како објаснити слабу продуктивност и оних категорија произвођача (као на пример ДПД и задружни сектор) које је држава континуирано помагала, снабдевала разним врстама материјала и пружала услуге школованих стручњака. Или староседелачких домаћинстава која су обухватала 60% укупне војвођанске површине под ораницама и баштама, којима није недостајало искуство интензивне ратарске производње.⁸³

⁸² Колонисти су представљали најслабију производну категорију у Војводини, нарочито инокосни колонисти, иначе настањени на најбољој земљи. Смањење њихове производне способности у односу на предратни период износило је: код кукуруза 39,9%, код пшенице 29,5%, код шећерне репе 31,8%, код конопље 42,1%, код повртарских усева 31,8%. АВ, Ф. 185. а.ј. 2082.

⁸³ АВ.Ф.185.а.ј.1995

Нема сумње да разлоге треба тражити у поремећају војвођанске пољопривреде услед рата, односно недостатку живог и мртвог материјала. Ратарски приноси умногоне су зависили од развијености сточарства, односно стајског ђубрива. А управо је сточарство за време рата претрпело највећу штету. Контрибуцијом меса, које је спроводио окупатор, поклан је велики број говеда свих категорија. Такође, извезена су са подручја Војводине најбоља приплодна грла крупне стоке, а при повлачењу Немаца, многобројна приплодна грла коња. Да су ниски приноси пољопривредних култура били условљени недостатком стајског ђубрива потврђује нам податак из 1921. године када је ђубрење било могуће сваке осме године, а 1949. године сваке десете.⁸⁴ Поред недостатка стајњака, у првим послератним годинама владала је велика несташница вештачког ђубрива. Тако је 1939. године пољопривреди дато 2.500 вагона суперфосфата, док је 1947. године војвођанска пољопривреда добила само 812 вагона.⁸⁵ Политичка изолација са којом су се држава и Партија суочиле онемогућила је санирање последица рата као и неопходна улагања, али и одржавање преосталих потенцијала.⁸⁶

С друге стране, централизована привреда захтевала је велики бирократски апарат, а власт не само да није имала квалификованог кадра, већ ни времена за његову обуку. Учећи у ходу они су правили велике организационе грешке и необјашњиве пропусте.⁸⁷

Као што смо рекли, разлоге пада пољопривредне производње треба тражити и у мерама које је нова власт убрзано спроводила после рата. Оне су изазвале демотивисаност, несигурност, а на задружним и друштвеним имањима проневере и саботаже. Ако се овоме дода и очекивано слаба радна продуктивност колониста и логораша онда се јасно види дубина кризе и мноштво проблема који су се обрушили на југословенски, а нарочито војвођански аграр.

⁸⁴ АВ, Ф. 334. Неки показатељи из пољопривреде Војводине.

⁸⁵ АВ, Ф. 334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1948.

⁸⁶ Тако је од 3.292 трактора у 1948. години, тај број до 1951. године сведен на 2.718. Јован Шевич, *Техничка опремљеност пољопривреде*, Производне снаге НР Србије, Београд 1953, 147.

⁸⁷ Тако је за сетву озиме пшенице у јесен 1947. године за производњу у 1948. години употребљено 3.700 вагона меркантилног семена, које је било касно подељено и због тога делимично сејано непречишћено и незапрашено. Значајне количине семена остале су у магацинима непосејане и поред чињенице да је било пријављено семеном предузећу. АВ, Ф. 334. Годишњи извештај ПК КПС за Војводину за 1948.

Већ смо констатовали да је власт улагала велике напоре за повећање удела колективне и државне својине у поседовној структури. До 1950. године на простору Војводине постигнути су значајни помаци у остваривању овог циља.

Задружни и државни сектор у Војводини обухватили су 45% укупне производње пшенице, 43% кукуруза и чак 56% конопље.⁸⁸

Ако горе наведеним узроцима кризе додамо и чињеницу да примена екстензивне обраде земљишта има негативније последице на крупнија домаћинства у односу на ситнији посед индивидуалног газдинства, онда је неповољнији положај Покрајине у односу на друге регије југословенске државе очигледан. Имајући ово у виду не чуде резултати упоредног приказа предратне десетогодишње производње (1930 - 1939) и послератног петогодишњег (1947-1951) просека укупне производње пшенице и кукуруза као традиционално основних биљних култура у Војводини.

	Пшеница		Кукуруз		Раж		Јечам		Овас	
	мц.	индекс	мц.	индекс	мц.	индекс	мц.	индекс	мц.	индекс
ФНРЈ										
1930-39.	23.590.936	100,0	42.208.162	100,0	2.108.797	100,0	4.009.155	100,0	3.079.888	100,0
1947-51.	21.602.755	91,5	36.184.688	85,6	2.393.023	113,5	3.224.997	80,3	2.896.501	94,0
НР Србија										
1930-39.	15.871.106	100,0	27.418.711	100,0	520.225	100,0	1.426.732	100,0	1.121.458	100,0
1947-51.	14.428.942	98,2	23.574.754	94,5	741.759	142,6	1.414.538	99,3	1.411.943	126,0
Ужа Србија										
1930-39.	6.047.865	100,0	10.090.859	100,0	382.992	100,0	600.198	100,0	669.954	100,0
1947-51.	6.486.427	107,0	10.090.859	98,2	523.814	136	450.624	75,2	624.412	93,0
Војводина										
1930-39.	9.028.844	100,0	16.257.580	100,0	77.113	100,0	518.187	100,0	301.039	100,0
1947-51.	7.056.431	78,1	12.440.328	76,6	101.517	144,0	757.232	146,0	607.393	202,0
КиМ										
1930-39.	794.397	100,0	1.070.272	100,0	60.060	100,0	308.347	100,0	150.456	100,0
1947-51.	896.084	112,0	1.221.918	114,0	116.428	194,0	206.682	67,0	180.138	119,0

Табела 3: Кретање укупне производње појединих житарица по подручјима НР Србије⁸⁹

Док остали делови Србије бележе пораст производње пшенице или знатни пад производње кукуруза, стање у Војводини, тзв. житници Југославије, је поражавајуће. Међутим, разлоге не треба тражити само у паду продуктивности војвођанског аграра, већ и у новој стратегији привредног развоја Југославије, која је наметнула Војводини смањење сетвених површина житарица у корист

⁸⁸ У исто време производња пшенице у задружном и државном сектору ФНРЈ у односу на приватни сектор износила 28%, кукуруза 23%, Јован Шевић, *Поседовни односи у пољопривреди*, Београд 1953, 129.

⁸⁹ Д. Томић, наведено дело, 168.

индустријског биља. Дубину кризе војвођанске пољопривреде осликава и пад производње култура намењених индустрији.⁹⁰

С друге стране, сточарство је било недовољно развијено и у предратном периоду. Тенденција опадања сточарске производње, нарочито се испољила у међуратном периоду, када је забележен драстичан пад производње говеда, свиња и оваца.⁹¹ Поред великог квантитативног губитка у току рата, дошло је и до значајног пада у квалитету, нарочито говеда. Наиме, у напуштена немачка места населили су се колонисти са расама стоке карактеристичним за брдско-планинске крајеве, које су по својој и економској вредности далеко заостајале за аутохтоним војвођанским расама.

Ипак, највећу тешкоћу у развоју сточарства у послератном периоду представљало је проблем прехране. У Војводини било је веома мало ливада да би се подмириле потребе у сену. Услед принудног откупа, житарица је за исхрану стоке остајало веома мало. Слабој заинтересованости одгајивача, поред наведених разлога, нарочито је допринео откуп стоке за клање.⁹²

Ови проблеми су били и тада уочени. Покрајински комитет је 1948. године у циљу развоја сточарске производње планирао повећање крмног биља, затим забрану клања женских приплодних грла и женског подмлатка говеда и оваца, као и производњу потребних количина вакцина против сточних болести.⁹³ Међутим, са постојећим организационим способностима државног апарата, могућност контроле наведених планских задатака била је мала. Такође, ни план да се сточни фонд сачува уредбом о обавезном држању стоке на сваком приватном газдинству којем земљишни посед то омогућава, у јеку спровођења обавезног откупа и сукоба државе са сељаштвом, није био реалан⁹⁴. И поред оваквих покушаја можемо констатовати да је власт, орјентисана више на проблеме ратарске производње, посвећивала недовољну пажњу сточарству и ову важну грану пољопривреде препустила стихијској производњи.

⁹⁰ Исто, 169.

⁹¹ Тако је 1921. године број говеда у Војводини износио 404.000, а 1939. године 314.000, у истом периоду број свиња опао је са 1.187.000 на 906.000, а оваца са 689.000 на 571.000, Душан Томић, *Сточарство*, Производне снаге НР Србије, Београд 1953, 196.

⁹² Тако је у многим селима сељацима било практично онемогућено да увећају и подмладе сточни фонд јер „чим власт примети да имају неки комад преко своје потребе, одмах тражи, било да се ради о мршавим свињама, овцама, телету и сл.“ АВ, Ф. 334, а.ј. 777.

⁹³ АВ, Ф. 201. а.ј. 2844.

⁹⁴ Исто.

Што се тиче воћарства оно је у Војводини било споредна привредна грана и пре Другог светског рата. Воћке су махом биле засађене у баштама, на салашима и окућницама, а тек мањим делом у чистим воћњацима. Истина, виноградарство је у одређеним рејонима традиционално представљало значајну привредну делатност. Погодне регије за развој виноградарства су Фрушка гора, Јужни Банат, Суботичко-хоргошка пешчара и Делиблатска пешчара. Међутим, откупна политика није уважила трошкове производње, што је дестимулисало даље унапређење виноградарства.

Село и пољопривреда били су главни извор за акумулацију капитала, који је инвестиран у град и индустрију. Превазилажење објективних проблема у пољопривреди било је отежано економским и политичким мерама власти (аграрна реформа и колонизација, обавезни откуп пољопривредних производа, колективизација). У оваквим условима велика суша 1950. године била је довољна да доведе до колапса, не само војвођанске пољопривреде, већ и југословенске државе.

ОДУСТАЈАЊЕ ОД ПОЛИТИКЕ АДМИНИСТРАТИВНИХ МЕРА У ПОЉОПРИВРЕДИ

Децентрализација власти и афирмација либералних идеја

Опстанак приватног власништва у привреди постао је незамислив након доласка КПЈ на власт. Поред идеолошких разлога, велики материјални губици настали услед ратног разарања, утицали су да се централизам у управљању привредом наметне као најбоље решење за брзу обнову земље и превазилажење дубоког економског заостајања за развијенијим земљама. Дакле, национализација приватне својине, односно, успостављање друштвених промена по узору на СССР,⁹⁵ били су јасни циљеви нове, комунистичке власти. То, међутим, није значило да је спровођење тих процеса унапред јасно и прецизно дефинисано, нити да ће тећи истим интензитетом. Њихова реализација је зависила од многобројних фактора, како унутрашњих, тако и спољашњих.

Ипак, отезање са спровођењем зацртаних револуционарних циљева за КПЈ није била прихватљива стратегија. Имајући у виду потенцијалну опасности од активности преосталих грађанских политичких странака, као и могућност јачег настојања западних држава да осујете њене планове, КПЈ је почела релативно брзо институционално конституисање новог система власти. Управљање и потпуна контрола над привредом, могли су бити остварени само над привредом која је у државном власништву. Исто тако јачање државе омогућило је окончавање процеса развлашћивања приватног власништва или његовог снажнијег потискивања. Стога је приватно власништво веома брзо или национализовано или системом различитих административних мера држано под контролом државе. Овај систем се, како смо рекли, одликовао централизованим руковођењем државе и заснивао на прецизно изграђеној хијерархијској пирамиди, на чијем се врху неприкосновено налазила КПЈ.⁹⁶

⁹⁵ Совјетски модел је подразумевао замену приватног државним власништвом, доминантну улогу државе и Партије у свим сферама друштвеног и економског живота земље, односно централистичко планирање и управљање привредом.

⁹⁶ Тај систем познат је као револуционарни етатизам, заснивао се на идеолошко-теоријском тумачењу да је „радничко поријекло политичке организације друштва довољна гаранција за

У пракси, то је значило потпуно срастање државног и партијског апарата. Заправо, државни органи постали су пуки извршиоци партијских директива. Превага КПЈ над изабраним представничким телима била је више него уочљива. Овакав систем власти, у којем се државна, односно партијска свемоћ осећала на сваком кораку, захтевао је разгранат и многобројан бирократски апарат.⁹⁷

Прелазак на планску привреду значио је додатно снажење државне интервенције у привреди. Тако је 1946. године донесен Закон о народним одборима, затим Закон о општој државној контроли и Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање, чиме се формирала Савезна планска комисија, након које су се формирали нижи органи планирања до средњег нивоа.⁹⁸

Војни, политички и економски притисак информбировских држава на Југославију додатно су појачали степен централизованости. Правдајући се правом одбране независности, Партија и држава често нису бирале средства да наметну своју вољу. Оваква доминантна улога Партије и велики значај бирократског апарата омогућио је руководећем кадру, а у великој мери и свим запосленима у администрацији, многобројне привилегије. Тако су многи савременици, постали свесни процеса социјалног раслојавања и чак зачетака нових класних односа. Припадање комунистичкој партији је многобројне искрене револуционаре испуњавало осећајем највеће части, међутим, многимима је сада, када се Партија учврстила на власти, изгледало да припадају привилегованој класи „експлоататора и господара.“⁹⁹ Занемаривањем политике објашњавања и тумачења својих политичких и економских активности, партијски и државни врх,

постојање потпуне подударности њене политичке линије са интересом револуционарних маса, а да су њена организацијска моћ и способност само функција бржег, ефикаснијег и рационалнијег остваривања општих интереса радничке класе и осталих радних маса." Радован Радоњић, *Револуционарни етатизам 1945-1949*, Покрет слободе, Загреб 1984, 63.

⁹⁷ Број запослених у државном апарату попео се на 350.000 људи, што је био веома велики проценат у односу на број запослених у привреди. Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књига III, Нови Сад 2001, 351.

⁹⁸ Александар Касаш, *Индустрија и занатство Војводине првих година после другог светског рата*, Истраживања 19, Нови Сад, 191

⁹⁹ Милован Ђилас је сматрао да се тоталитаризам власти и монопол власништва најпотпуније усклађују управо у комунистичким државама. „Није реч само о бирократској самовољи, изопачавањима и паразитизму, иако комунистички режими и тим обилују, чак више него други, него о присвајању, искључиво за комунисте, права управљања и расподеле имовине нације, што их у ствари чини језгром нове класе власника и на чему се заснива њихов тоталитаризам." Милован Ђилас, *Пад нове класе*, Београд 1994, 197, 204.

осим спољне претње, суочио се са, не само све масовнијим незадовољством становништва,¹⁰⁰ већ и изолацијом од сопственог чланства и до тада непоколебљивих симпатизера.

С друге стране, планирање најситнијих детаља од стране државног апарата, а да се притом није водило рачуна о специфичности различитих области и нису познавале околности и стање на терену, детерминисало је честе „ратове са папирима“ између савезне и хијерархијски нижих администрација. Такво стање изазивало је нерационалне привредне пројекте и потпуну обесправљеност предузећа, што је поговало појави неодговорности, незаинтересованости и неефикасности у производњи.¹⁰¹ Економска и, у неку руку, политичка криза нису могле бити толерисане у времену свеопште оскудице и опасности од војне инвазије далеко моћнијег непријатеља.

Дакле, лоши економски резултати и немогућност прехране становништва, поклопили су се са идеолошким, политичким и војним притисцима. Угрожена са свих страна, власт у Југославији је настојала да променом свог политичког деловања ублажи незадовољство властитог становништва и одагна сумње код дела својих „правоверних“ сабораца. Отргнута од идеолошког кишобрана Совјетског савеза, она је могла да прокламује нове теоријске принципе у развоју социјализма.

Тако је од пролећа 1949. године КПЈ почела да подстиче „критичко преиспитивање дотадашњег друштвеног развоја.“ На трећем конгресу Народног фронта Југославије донета је програмска декларација у којој се, између осталог, истиче потреба за критиком и контролом рада органа власти.¹⁰² Трећи пленум ЦК КПЈ наговестио је нови курс у изградњи социјализма јер је том приликом јасно критикована дотадашња централистичка политика. Захтевајући одустајање од бирократског начина управљања, које је досезало и до креирања људ-

¹⁰⁰ Незадовољство није било изазвано сукобом са СССР, већ бруталним методама владања, нарочито административним мерама према сеоском становништву. Извештаји ЦИА-е о стању у Југославији наводе да ће „појачана совјетска пропагандна кампања вероватно доживети слаб успех. Већина Југословена, упркос својој одбојности према Титу, радије ће га подржати него да има удела у повратку Југославије под совјетску контролу“. Момчило Павловић, *Документа ЦИА о Југославији 1948-1983*, Београд 2009, 60.

¹⁰¹ Р. Радоњић, наведено дело, 66.

¹⁰² Јанко Плетерски et.al. *Историја СКЈ*, Београд, 1985, 370.

ског мишљења, Пленум је озваничио политику кидања административних окова с једне и развијања социјалистичке демократије, с друге стране.¹⁰³

Наметање тезе да је бирократија постепено преузела управљање државом и да је она заправо главни непријатељ социјалистичког друштва, представља покушај највишег партијског руководства да на тај начин оправда своје грешке и сачува свој углед. Тако се напуштање старог начина социјалистичке изградње државе не може тумачити као нови експеримент, који се на основу претходног искуства може показати такође неуспешним, већ као „губљење оријентације“ настале деловањем мноштва објективних околности. Уосталом, то је била идеална прилика да се додатно напакости совјетском руководству јер су заправо они творци оваквог модела управљања. Такође, даљим развијањем ове тезе вешто је бачена лопта на совјетску страну. Наиме, овакав модел управљања, назван стаљинистичким, проглашен је највећом деформацијом и најопаснијим непријатељем социјализма уопште. Чак је поистовећиван и са капиталистичким системом, јер, како каже Борис Кидрич, „иако се говори о друштвеној својини, иако се говори да је то социјализам, уствари је друкчије - код њих је вишак рада експлоататорски одузиман од совјетских радника, не на исти начин као у капитализму, али је разлика само утолико уколико постоји разлика између приватног и државног капитализма,¹⁰⁴ разлика између буржоазије и бирократије; у сваком случају, то отуђивање вишка рада је експлоататорско.“¹⁰⁵ Ширена је пропаганда да су се, за разлику од свих осталих, југословенски комунисти једини вратили на прави, исправан начин социјалистичког преображаја државе. Ова трансформација се не може реализовати уколико се не спроводи Марксова замисао да радници постану господари средстава и резултата свога рада.¹⁰⁶

¹⁰³ Б. Петрановић, Р. Кончар, наведено дело, 288-292.

¹⁰⁴ Објашњавајући социјалистички развитак Југославије у периоду пре 1950. године, Стеван Дороњски такав друштвени систем назива „државним социјализмом“, „бирократским социјализмом“, док совјетски систем чврстог планирања назива „државним капитализмом.“ АВ, Ф.334. Записник са саветовања ПК-а са организационим и политичким секретарима СК, одржаног 22. јуна 1951.

¹⁰⁵ Миодраг Зечевић, Богдан Лекић, *Привредна политика ФНРЈ, Записници Привредног савета Владе ФНРЈ 1944-1953, т. IV*, Београд 1997, 150.

¹⁰⁶ Маркс је сматрао да је економско ослобађање радника претпоставка његовог развоја као слободног бића. Наиме, у својој теорији отуђења он доказује да отуђењем од рада, човек отуђује своју људску суштину и престаје бити човеком, односно води живот недостојан човека. Весна Голубовић, *Смисао, извор и наслеђе социјалистичког самоуправљања*, Покрет слободе, Загреб 1984, 14.

Да би се то остварило, морао се раскинути етатистички модел примењиван у политичком систему и управљању привредом. Тако је 1949. године извршена делимична децентрализација у сфери финансија, што је резултирало већом самосталношћу република.¹⁰⁷ Очигледно да је постојала у појединим републичким руководствомима намера да се ове мере искористе у правцу јачања самосталности у односу на савезну администрацију. Стога је Борис Кидрич средином наредне године упозорио да децентрализацију не треба схватити као јачање републичког суверенитета, јер би то значило стварање новог, републичког бирократизма.¹⁰⁸ У исто време извршена је реорганизација народних одбора, који су у великој мери постали носиоци власти на свом подручју.¹⁰⁹

И поред многобројних критика и позивања на неодложну борбу против „бирократизма“, људи у власти су и даље размишљали, деловали и руководили се „бирократским“ методама. Наиме, на пословима око реорганизације привреде ангажоване су чак 33 новосноване комисије, од тога 16 за „комплексну проблематику“ и 17 ресорних.¹¹⁰ Било је још упечатљивијих доказа да се власт тешко одрицала старих метода. Наиме, ако ове мере из 1949. године посматрамо са аспекта рушења централистичког начина управљања, као клицу еластичнијих и либералнијих метода у управљању, онда је веома тешко објаснити да је у исто време дат нови импулс процесу јачања политике колективизације пољопривредних газдинстава који је у себи садржавао елементе „старог курса“.¹¹¹ Очигледно да моралне и идеолошке осуде нису озбиљније нарушиле свест да совјетски модел представља, барем у политици према пољопривреди, основну карактеристику социјализма, без којег нема „социјалистичког преображаја села.“

¹⁰⁷ Слабљење централне власти додатно је наглашено почетком 1950. године, када су укинута поједина министарства, а уместо њих, са мањим овлашћењима, основани комитети. Такође, Савезна влада пренела је функцију управљања неким привредним организацијама под управу република, односно локалним органима власти. Душан Дрезга, *Развој социјалистичког управљања 1949-1951*, Покрет слободе, Загреб 1984, 75.

¹⁰⁸ На седници Привредног савета Владе ФНРЈ и председника привредних савета и планских комисија република указано је да су се досадашње мере у републикама погрешно схватиле, односно да је „децентрализација у суштини схваћена државноправно, у буржоаском смислу речи, као јачање република.“ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југословенски федерализам*, књига 2, Београд 1987, 328, 329.

¹⁰⁹ Љ. Димић, *наведено дело*, 353.

¹¹⁰ Ивана Добривојевић, *Село и град 1945-1955*, Београд 2013, 157.

¹¹¹ Истина, на Трећем пленуму ЦК КПЈ критиковано је кршење принципа добровољности приликом њиховог оснивања и учлањења земљорадника.

Политика децентрализације теоријски и правно обликована је доношењем Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива, који је усвојен у Народној скупштини ФНРЈ 26. јуна 1950. године. Основе тог новог система чиниле су: друштвена својина, која је заменила дотадашње схватање о државној својини, и самоуправљање,¹¹² које је подразумевало право радника да, радећи са средствима у друштвеној својини, одлучују о свом раду, о условима рада, као и о његовим резултатима.¹¹³

Право управљања радници су спроводили преко радничког савета као свог представника и преко управног одбора којег бира раднички савет из својих редова. Функција управљања пренета је на раднички савет и управни одбор, али овлашћења директора су у значајној мери умањила и довела у питање значај радника у управљању предузећима. Наиме, директор предузећа задржао је функцију руковођења, што је подразумевало организацију процеса рада, право извршења распореда радника и вршења дисциплинске власти.¹¹⁴

Директори су додатно умањивали улогу радничких савета, користећи необразовање, неразумеваче нових прописа и чак незаинтересованост радника. Осим тога, мешање партијског руководства у рад радничких савета озбиљно је доводило у питање самосталност у доношењу одлука и у великој мери изазвало сумњу у искреност власти.¹¹⁵ Утицај радника на управљање предузећима у највећој мери ограничавала је чињеница да они нису могли значајније утицати на повећање својих зарада, јер би то, по мишљењу Привредног савета, значило да се он „претворио у шпекуланта.“¹¹⁶

¹¹² Заправо, почети самоуправљања везани су за доношење Упутства о оснивању и раду радничких савета државних привредних предузећа 1949. године, што је представљало први службени документ којим је успостављено радничко самоуправљање у Југославији. Д. Дрезга, наведено дело, 76.

¹¹³ Луција Спиновић-Јовановић, *Појам и правна природа самоуправних споразума*, Београд 1980, 5, 6, 7.

¹¹⁴ Поред тога директор је имао овлашћења у закључивању уговора и распоређивању обртних средстава предузећа. Управни одбор је могао оспорити закључивање уговора, али је уговор био пуноважан чим га директор закључи. Драган Марковић, *Директор - пословни орган у удруженом раду*, Београд 1986, 11.

¹¹⁵ Партија практично никада није ни одустала од мешања у доношење одлука радничких савета. Тако је 1955. године на Другом пленуму ЦК Србије расправљано о честом супротстављању многобројним одлукама радничких савета, јер оне нису у складу са интересима Партије, иако су засноване на законима и законским прописима. И. Добривојевић, наведено дело, 159, 160.

¹¹⁶ М. Зечевић, Б. Лекић, , наведено дело, 70.

Можемо рећи да је, и поред чињенице да већина радника на предају „фабрика у њихове руке“ није реаговала тако емотивно и еуфорично као партијски и државни функционери, самоуправљање утицало на либералнији однос власти према грађанима и разним појавама у југословенском друштвеном миљеу.

Две године после прокламовања самоуправљања најављено је и увођење комуналног система. Тако су априла 1952. године успостављене општине као мање политичко-територијалне јединице и самим тим погодније за остваривање задатака локалне самоуправе.¹¹⁷ Промене у друштвеном систему, макар биле и декларативне природе,¹¹⁸ неминовно су детерминисале попуштање окова диктатуре. Томе је допринела, поред спољног утицаја, и чињеница да је до 1950. године репресивни апарат угушио било какву опозицију комунистичком режиму. Тако је режим почетком јуна 1951. године, када је попустио и страх од „издајничких информбировских елемената,“ могао и јавно признати грешке и обзнанити попуштање репресије. Прво је Филип Бајковић, високи функционер Управе државне безбедности (Удба), у јануарском броју „Комуниста“ поменуо грешке ове до тада неприкосновене институције.¹¹⁹ Затим је Александар Ранковић на Четвртог пленуму ЦК КПЈ поднео реферат „За даље јачање правосуђа и законитости“ у којем је истакао потребу да се правосуђе доведе у склад са променама у друштву „које је смело закорачило на социјалистички пут одумирања државе. Постепеним преношењем појединих функција државе на непосредне народне органе неизбежно расте самосвест грађана о вредности њихове личне слободе и њихових људских права.“¹²⁰

Овакве изјаве, које никако нису биле усамљене, представљале су у овом периоду можда и највеће достигнуће „нове политике“. Оне су будиле оп-

¹¹⁷ Слободан Бјелица, *Питање срезова у Војводини 1955-1965. године*, Истраживања 24, Нови Сад 2013, 478.

¹¹⁸ У спровођењу мера демократизације власти становништво, нарочито у провинцији, у практичном смислу није осетило некакве конкретне промене јер се све сводило на пропаганду. У многим селима, како видимо из Записника са састанка организационих секретара и опуномоћеника УДБ-е, одржаног 14. маја у Новом Саду, дешавали су се разни незаконити поступци и крајње бахат однос представника власти према становништву. Тако је у румском срезу МНО „узео за своје канцеларије кућу једног приватника без плаћања кирије,“ док се у Хртковцима казнио сељак „са 30.000 динара јер није хтео да вози неке другове на прославу 7. јула.“ АВ, Ф. 334. Записник са састанка ПК КПС, организационих секретара, Јавног тужилаштва Војводине и опуномоћеника УДБ-е, одржаног 14. маја 1951.

¹¹⁹ Коста Николић, *Србија у Титовој Југославији 1941-1980*, Београд 2011, 218.

¹²⁰ *Слободна Војводина*, 4. јун 1951.

тимизам да ће притисак државе, која је свом становништву диктирала од висине потрошње и расподеле до стила облачења и музичког укуса, најзад попустити. Била је то најјава стварања нове политичке културе у којој није могло бити места за административне мере попут политике обавезног откупа пољопривредних производа и политике колективизације.

Овакав начин размишљања додатно је добијао на снази када је успостављена сарадња, односно добијена политичка, војна и економска помоћ од западних, капиталистичких држава. Наиме, кулминација идеолошког сукоба између југословенског руководства и Стаљина детерминисала је реалну опасност од војне интервенције СССР и његових комунистичких сателита на Југославију. Евентуалну помоћ и заштиту усамљена Југославија могла је добити једино од САД и њених европских савезника, који су, логично, желели да искористе пукотину у непријатељским редовима. И поред чињенице да је Југославија комунистичка држава, они су пружање финансијске помоћи сматрали „добром инвестицијом”.¹²¹ Западна помоћ је подразумевала наоружавање југословенске армије, али је акценат стављен и на решавање проблема са исхраном становништва, што је за Американце било од нарочитог значаја, јер је ово био најлакши начин да се повећа политички утицај на неку земљу.

Тако је већ крајем 1950. године уговорено да пре почетка следеће године стигне храна у вредности од 31 милиона долара, којом би се задовољиле најхитније потребе.¹²²

Познато је да за одбрану државе од спољног непријатеља није пресудна само добро опремљена армија, већ и степен поверења између народа и државе. Имајући у виду бројност сељаштва, као и чињеницу да је административним мерама Партија од ове категорије становништва у великој мери направила опонента својој политици, наметнула се потреба успостављања прагматичнијег односа према сељаштву.

¹²¹ По једној рачуници, опремање и држање једне америчке дивизије у Европи коштало би 176 милиона долара, а за 38 милиона добијале би се 32 југословенске дивизије. Бојан Димитријевић, *Југославија и НАТО*, Београд 2003, 14.

¹²² Момчило Павловић, *Српско село 1945-1952 - откуп*, Београд 1997, 181.

Напуштање откупне политике

И поред чињенице да Запад своју економску и војну помоћ није директно условљавао ублажавањем комунистичких метода Јосипа Броза Тита и партијског руководства, у Југославији је управо тада дошло до стварања либералније политичке и економске атмосфере.

Пошто је главни разлог увођења обавезног откупа пољопривредних производа била прехрана војске и становништва, обезбеђивањем довољне количине хране по веома повољним условима створени су услови за кориговање аграрне политике. Уосталом, тада је већ свима било јасно да обавезни откуп пољопривредних производа, дестимулишући сељаке да производе вишкове, не само да више држави не може осигурати пољопривредне производе који су јој неопходни за прехрану становништва, већ представља и непремостиву препреку даљег напретка пољопривредне производње. Такође, и у случају других административних мера однос југословенских комуниста према мери обавезног откупа мора се сагледати у светлу потребе за дистанцирањем од совјетских метода према сељаштву.

Већ после прве испоруке прехранбених производа могле су се пратити најаве напуштања откупне политике. Тако је Борис Кидрич, председник Привредног савета, 10. фебруара предложио мере које би, по његовом мишљењу, створиле могућност укидања обавезног откупа. Предлагао је да се повећа цена житарица и да се дозволи њихова слободна трговина. Неколико дана касније он је свој предлог додатно образложио потребом јачања одбрамбене снаге државе и подстицања сељака на повећану пољопривредну производњу тако што би се ублажила мера обавезног откупа.¹²³

После ових најави, прешло се на конкретну анализу могућности преласка на слободан откуп.¹²⁴ У анализи се констатује заостајање пољопривредне

¹²³ Исто, 198.

¹²⁴ АЈ.Ф.4. Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ (даље Ф.4)а.ј 254.фасцикла1478

производње и наводе разлози које су партијски руководиоци, још од почетка примене обавезног откупа, често истицали.¹²⁵ Поред старих разлога, у анализи се мера обавезног откупа пољопривредних производа наводи као дестимулативна мера „јер произвођач не располаже слободно тржишним вишковима и ради тога и не тежи у довољној мери повећању робне производње.“ Међутим, то није био довољан разлог за напуштање ове административне мере јер је она, поред снабдевања становништва пољопривредним производима, била и „полуга помоћу које је онемогућено подизање и јачање капиталистичких елемената. ”

Стога се као разлог размишљања о напуштању мере обавезног откупа, поред њеног дестимулативног утицаја на пољопривредну производњу, у анализи наводе и услови који омогућавају његово укидање. Аутори анализе су сматрали да повећано учешће социјалистичког сектора озбиљно угрожава приватни монопол и конкуренцијом му онемогућава високе цене пољопривредних производа. Вероватно су сматрали да је у таквим условима немогуће изазвати, како се тада говорило, „капиталистичке тенденције на селу.“ Сматрали су да ће уз помоћ увоза прехранбених производа створити сигурне могућности за обезбеђење најважнијих артикала, те да су стога могли извршити припреме за прелазак на слободни откуп меса, млека, кромпира, пасуља, сена и сламе.¹²⁶

Препоруке за ублажавање мере обавезног откупа пољопривредних производа наставиле су наредних седмица да стижу са свих страна - од стране Привредног савета и његовог представника Бориса Кидрича, са седница Савета за промет робом и седница и Савета за пољопривреду владе ФНРЈ.¹²⁷ Тако је почетком маја Савезна влада донела Уредбу о укидању обавезног откупа меса, млека, кромпира и сточне хране.¹²⁸

¹²⁵ Као најважнији разлог слабог развитка пољопривредне производње наведен је ситносопственички карактер, који је условио с једне стране мале тржишне вишкове, и велику натуралну потрошњу с друге стране. Затим, наводи се ратно пустошење као један од најважнијих разлога јер је оно „оштетило сточни фонд, који је за ситносопственичку пољопривреду од пресудног значаја“. Ратне страхоте уништиле су и неопходан алат, као и куће и привредне зграде. И на крају, велике миграције из села у градове, које су утицале на смањење радне снаге на селу.

¹²⁶ Они наводе и да систем промета индустријске робе сада стимулише сељацима на повећање пољопривредне производње, АЈ.Ф.4 -254-1478

¹²⁷ Борис Кидрич, председник Привредног савета, је још једном у марту 1951. године истакао да мера које треба да се предузме у наредном периоду јесте укидање обавезног откупа. Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 30.

¹²⁸ *Слободна Војводина*, 6. мај 1951.

Као што смо рекли, циљ ове мере био је да заинтересује сељаштво за повећање пољопривредне производње. Пошто се очекивало да ће објављивањем Уредбе доћи до потреса на тржишту ових производа, односно до неконтролисаног скока цена, прихваћена је сугестија горе наведене Анализе, да социјалистички сектор амортизује могуће негативне последице. Наиме, сељачке радне задруге¹²⁹ су биле стимулисане да у својим продавницама продају месо 15% јефтиније од пијачних цена. Стимулација је подразумевала да, уколико робу продају јефтиније, добијају 30% у боновима за трговину по везаним ценама, а ако продају месо државним откупним предузећима по слободно формираним ценама, добијају 15%.¹³⁰

После објављивања ове Уредбе обавезним откупом биле су обухваћене само житарице, масноће и вуна. Све ово допринело је да се код сељаштва рашири нада да ће у најскорије време и откуп осталих, за Војвођане најважнијих пољопривредних производа, бити укинут. Уосталом, сељаци су и пре објављивања Уредбе осетили да се у односу државе према њима нешто променило, жалбе су им биле усвајане, а и откупне обавезе нису биле неподношљиво високе као претходних година.

Сељаци су у пролећним месецима масовно слали жалбе Повереништвима за државне набавке среских народних одбора и штабу за откуп белих житарица. Поред прихваћених жалби,¹³¹ које су се односиле на очигледне грешке месних народних одбора, примане су и поједине жалбе које су се односиле на принос житарица. Ове жалбе су „примљене, неке одбијене и негативно решене због тога што је и у новој уредби о откупку писало да се не могу подносити жалбе на принос, о чему су произвођачи били обавештени на зборовима би-

¹²⁹ Што се тиче ДПД, Борис Кидрич је тек у новембру 1951. године најавио да ће се и за ова газдинства прописивати цене пољопривредних производа, а против оних добара која се тих цена неће придржавати биће предузимане административне мере. „Цене које ће се прописати нису идентичне са нижим јединственим ценама, које су биле прописиване раније, већ су то економске цене које су као такве и реалне, али које су ипак срачунате на снижење општег нивоа цена.“ Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 324.

¹³⁰ Поред тога, Уредба је предвидела за потрошаче специјалне новчане купоне на основу којих ће куповати месо са попустом од 80%. За исте бонове они су могли да купују и друге пољопривредне производе. Такође, деца до две године добијала су 60 новчаних купона, уместо дотадашњих 20, док су она од две до седам година добијала 70 уместо дотадашњих 30 и деца до 14 година добијала су 95 новчаних купона уместо, као до тада, 35. Исто.

¹³¹ Иначе број жалби сељака на целој територији НР Србије 1951. повећан је у односу на претходну годину за 40 хиљада, с тим, што 1950. године није била прихваћена ни једна жалба, док је 1951. године прихваћено 60.415 жалби. М. Павловић, *Српско село...*, 354.

рача када су упознати са уредбом о откупу и о задужењима за 1951. годину."¹³² Дакле, и поред објашњења на зборовима и забране подношења која се налазила у Уредби, сељаци су масовно подносили жалбе на принос, а што је нарочито интересантно, исте су биле и примане, разматране, а како се наводи у документу, само неке одбијене.

Такво понашање представника власти додатно је убедило сељаштво о неминовности укидања откупа и за житарице. Тако се пред саму жетву пшенице по војвођанским селима „почело расправљати како ће се ускоро укинути обавезни откуп белих житарица”.¹³³ Овакво мишљење није могло остати изоловано, односно присутно само код сељаштва, већ се постепено ширило и на представнике власти који су учествовали у спровођењу откупа. Њихов однос према овом послу у великој мери се променио у односу на претходне године. Имали су блажи приступ према сељаштву и много више разумевања за њихове проблеме. Често је изостајала и политичка активност фронтовских организација, која се одликовала мешавином објашњавања, убеђивања и претњи, тако карактеристичних претходних година широм Војводине.¹³⁴

Долазило је и до покушаја пружања отпора откупу, поједини сељаци нису испоручивали или су самоиницијативно смањивали своје обавезе. Таквих случајева било је у Куцури, Сивцу и Руском Крстуру. Међутим, на састанку Среског комитета КПС у Кули констатовано је да откуп на приватном сектору тече нормално, без већих застоја, а главна кривица за горе наведену појаву усмерена је на поверенике откупа и Месне народне одборе, јер се „нису показали чврсти и упорни.” На састанку су поменуте и многе СРЗ¹³⁵ које су споро испуњавале своје обавезе, трудећи се да их максимално пролонгирају.¹³⁶

Ипак, у већини села била су одржавана политичка предавања на фронтовским конференцијама о мерама Савезне Владе у вези са укидањем обавезног откупа за поједине пољопривредне производе. Акценат на овим предава-

¹³² АВ, Ф. 334. а.ј. 2155.

¹³³ АВ, Ф. 334, а.ј. 2301.

¹³⁴ АВ, Ф. 334. а.ј. 2131.

¹³⁵ Док Уредба о откупу житарица за економску 1950-1951. годину обавезује приватно газдинство да испуни обавезу коју је утврдио Месни народни одбор, СРЗ висину својих обавеза одређује сама руковођена својим привредним планом. Десимир Тошић, *Колективизација у Југославији 1949-1953*, Београд 2002, 99.

¹³⁶ АВ, Ф. 334. а.ј. 2034.

њима био је стављен на спровођење обавезног откупа оних производа који нису били укинати. Међутим, као што смо видели, резултати ових политичких мера и пропагандних активности нису били задовољавајући. Стога су на састанку бироа КПС Нови Сад, одржаног 7. јуна 1951. године, констатовани проблеми везани за откуп у многим војвођанским селима. Истакнута је слабост МНО-а приликом спровођења привредних мера на селу (откуп и порез) јер „не заоштравају то питање, не воде довољно енергичну борбу да сваки приватник испуни своје обавезе према држави, испоручи откуп или исплати порез.“¹³⁷

Нарочито интересантно је потенцирање политичког секретара Младена Чомића, који је на наведеном састанку поднео извештај о припремама за откуп, да главна последица оваквог стања није економске, већ политичке природе, јер ствара утисак код политичких активиста и чланова радних задруга да индивидуални произвођачи боље живе од задругара.¹³⁸ Дакле, главни разлог за инсистирање на спровођењу обавезног откупа пољопривредних производа није више детерминисан борбом против глади градског становништва и оног из пасивних крајева, већ политичким и идеолошким разлозима. Истина, није више циљ власти да економски уништи приватни посед и на тај начин сељаке присили да приступе задругама, већ да онемогући индивидуалном сељаку бољи стандард од чланова СРЗ и тако спречи њихово осипање.

Власт је у том циљу, осим спутавања економског јачања приватних газдинстава, имала на располагању и другу меру коју је често користила - пружање помоћи, односно давање одређених привилегија СРЗ. Тако је крајем јула 1951. године Савет за пољопривреду и шумарство владе ФНРЈ омогућио задругама и њеним члановима да пољопривредне производе продају по слободно формираним ценама на тржишту. За пољопривредне производе продате по слободно формираним ценама радним задругама је припало 15% бонова за откуп од укупног износа остварене продаје.¹³⁹ Постепено напуштање откупне политике није значило да власт размишља о напуштању политике колективизације, јер је она и даље представљала главни механизма за остваривање једног од најважнијих идеолошких циљева - тзв. „социјалистички преображај села.“

¹³⁷ АВ, Ф. 334. а.ј. 2155.

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ Исти износ бонова радне задруге су добијале за производе непосредно продате државној и друштвеној трговачкој мрежи, угоститељским предузећима и одмаралиштима, здравственим установама и ЈНА по слободно формираним ценама. *Слободна Војводина* 31. јул 1951.

Наведени извештај уверио је Стевана Дороњског, тада политичког секретара ПК КПС за Војводину, да ће обавезни откуп, пре свега белих жита, бити тежак и да је зато неопходно почети са припремама за његово спровођење. Предложио је да се почне са одржавањем састанака у свим местима и радним задругама на којима ће се објашњавати ставови Партије и Владе у вези обавезног откупа. Сматрао је да треба „нарочито истаћи да ми у борби за спровођење наше политике, посебно у спровођењу привредних мера, нећемо одступати и попуштати, да је наш став јасан и одлучан, што значи да ћемо ми спроводити откуп и остале мере онако како то поставља наша Партија и Влада.“¹⁴⁰

И поред оштрине у излагању свима је било јасно, нарочито после закључака IV пленума ЦК КПЈ и реферата Александра Ранковића, само три дана пре излагања Стевана Дороњског, да је са применом старих метода приликом спровођења обавезног откупа завршено. Наиме, Александар Ранковић је, осим инсистирања на поштовању закона и независности судова, истакао да је суд одиграо значајну улогу у спровођењу мера обавезног откупа, али и да се често није водило рачуна о заштити права произвођача, „погађајући без икаквог основа радно сељаштво.“¹⁴¹

Дакле, оштру реторику Стевана Дороњског треба схватити као настојање да се спречи опструкција, како сељаштва тако и оних који су одређени да спроводе откуп житарица за 1951. годину. Уосталом, покрајински руководиоци су већ 22. јуна 1951. године на саветовању ПК са организационим и политичким секретарима СК-а били обавештени од стране Жарка Веселиновића да ће се ускоро напустити „досадашњи систем“ на селу, у првом реду систем откупа.¹⁴²

¹⁴⁰ АВ, Ф. 334. а.ј. 2155.

¹⁴¹ Настављајући да критикује судске одлуке у вези са откупном политиком, Александар Ранковић је у свом реферату изнео и следеће констатације. „У кривичним предметима због неизвршавања откупних обавеза било је несразмерности између казне и количине непредатих производа, недовољног рачуна о објективној могућности испуњавања обавеза, неразликовања прекршаја од кривичног дела, одбијања да се испита оправданост задужења итд. *Слободна Војводина* 4. јун 1951.

¹⁴² „Ова малолетна установа која се врло добро развила са dobrим статистичарима и евидентичарима врло брзо ће да одумири. Измениће се наш рад на селу и рад у срезу. Питање те размене између села и града ће се нормализовати временом, као и свака друга размена...Остаје само да та наша брига добија другу форму, али да нема везе са куцањем на прозор итд.“ АВ.Ф. 334. Записник са саветовања ПК од 22. јуна 1951.

Заправо, за власт је обавезан откуп пољопривредних производа постао, за разлику од политике колективизације, другоразредна мера која се иначе постепено укидала. Наиме, на основу прилично богате архивске грађе из овог периода можемо закључити да су партијске организације по војвођанским селима током 1951. године углавном расправљале о задружним проблемима. Вероватно да разлоге треба тражити и у чињеници да је откуп жита, за разлику од претходних година, текао без икаквих проблема. Очигледно да је родна година обећавала добру жетву, те се са откупом од стране власти кренуло мирно и са више сигурности,¹⁴³ а код сељаштва са, како смо рекли, надом у скоро укидање ове мере.

Тако се у ЦК КПЈ констатује да у откупу кукуруза није било масовног отпора сељаштва, као што је био случај претходних година. По мишљењу Централног комитета, разлоге треба тражити у чињеници да је род кукуруза био добар, али и захваљујући повољној откупној цени кукуруза,¹⁴⁴ која је у већини житородних срезова била већа од цена на слободном тржишту. Чак је, по њиховим наводима, дошло до тога да су произвођачи нудили знатно веће количине од оних које су им биле прописане обавезним откупом.¹⁴⁵

Откуп кукуруза је на територији Војводине текао без икаквих проблема. Очекивало се да ће 410.063 тона, колики је био план откупа, откупити од произвођача до почетка 1952. године и то поред великих проблема који су настајали због недостатка транспорта и магацинског простора. Занимљиво је да је за последњих 15 дана 1951. године Јавном тужилаштву АПВ пристигла само једна оптужница на основу прекршаја у вези откупа кукуруза и то са подручја Окружног јавног тужиоца Панчево.¹⁴⁶ Стога је и кривично гоњење произвођача било много мање у односу на претходне године.¹⁴⁷ Тако је у вези откупа пшенице

¹⁴³ Од значаја је била и чињеница да су 1951. године начин исплате и предаја пшенице били знатно једноставнији него претходних година. Наиме и исплата и предаја вршени су на истом месту, док је раније произвођач предавао жито код једног, а новац примао код другог произвођача. *Слободна Војводина* 19. јун 1951.

¹⁴⁴ Наиме, непосредно пре почетка откупа, Привредни савет је нарочиту пажњу посветио откупним ценама. Сматрало се да откуп треба извршити по новим економским ценама јер би у супротном дошло до озбиљних политичких последица. Одлучено је да откупна цена житарица буде у висини од 19 до 20 динара по једном килограму, М. Зечевић, Б. Лекић, наведено дело, 230.

¹⁴⁵ Ј. Попов, *Драма на Војвођанском селу...*, 124.

¹⁴⁶ Исто, 535.

¹⁴⁷ Тако су 1950. године на територији Војводине због прекршаја у вези откупа пшенице, поред временских казни затвора и новчаних казни, биле изречене и казне потпуне конфискације имовине против 34 произвођача. АВ, Ф. 334. Јавно тужилаштво АПВ, Билтен БР. 43.

1951. године било поднето на целој територији НР Србије 7.720 пријава, али многе од тих пријава нису биле ваљане. Наиме, пријаве су се често подносиле без проверавања, што је довело до тога да су оптуживани и они произвођачи који су испунили све обавезе или пак против старих и немоћних. Чак је било и таквих случајева да су поједини МНО подносили пријаве против лица која се нису налазила на њиховој територији, а у Банатском Новом Селу биле су поднете пријаве против умрлих особа. Ипак, и поред чињенице да је већина пријава због неоснованости била одбачена на територији НР Србије 1951. године због прекршаја у откупу пшенице било је оптужено 1.547 пољопривредника, што је представљало драстично мању цифру у односу на претходну годину.¹⁴⁸

Тако је, на пример, у целој Југославији 1951. године на основу неизвршења обавезног откупа код судова било оптужено укупно 8.168 лица, док је у претходној 1950. години по истој основи судовима поднето скоро дупло више пријава, укупно 15.069.¹⁴⁹

Што се тиче произвођача, можемо рећи и да је откуп вуне текао без икаквих проблема. Проблеми су настајали услед лоше организованости појединих откупних органа на терену. Илустративан пример је Месни народни одбор у Ђурђеви који је извршио задужење домаћинстава на основу списка који су направљени четири године раније, што је, наравно, код произвођача изазвало велики револт, те су подносили жалбе на решење о откупу.¹⁵⁰ Такође, и на покрајинским пољопривредним добрима откуп вуне је био веома слаб, јер је стрижа оваца каснила.¹⁵¹

Слична ситуација је била и у случају откупа дебелих свиња и масти. Било је случајева погрешног задуживања, што је условило појаву великог броја тз. „делимичњака“. Карактеристична је грешка у Сремској Митровици када је због неспоразума између повереништва државних набавки, референта за откуп и референта МНО, који је месечни план третирао као годишњи и тако издао про-

¹⁴⁸ М. Павловић, *Српско село...*, 355.

¹⁴⁹ Ј. Попов, *Драма на војвођанском селу...*, 536.

¹⁵⁰ Такође, СНО Фрушкогорског среза одбио је да шаље инструкторе у села са образложењем да „нема рачуна да исплаћује инструкторима дневнице,“ а неки руководиоци месних одбора своје слабо учешће у откупу вуне оправдавали су тиме што „имају више рачуна да раде у сељачким радним задругама за трудодане него да врше откуп вуне.“ *Слободна Војводина* 1. јун 1951.

¹⁵¹ Исто.

извођачима решење.¹⁵² Имајући овакве примере у виду, на седници бироа СК Сремској Митровици је после дискусије констатовано да је неизвршавање плана откупа масти и меса настало услед грешака које су прављене од стране референата за откуп у МНО, затим услед „слабог удубљивања комисија у МНО у разрезу и слабој помоћи МНО од СНО, државних набавки и откупне мреже.“¹⁵³

Дакле, на основу свега изреченог, можемо закључити да проблеми у откупу 1951. године нису детерминисани отпором индивидуалних произвођача, већ слабом заинтересованости и недовољним професионалним односом откупних органа, као и одговорних лица на социјалистичком сектору. Та општа појава, карактеристична за обавезни откуп пољопривредних производа за 1951. годину, указује нам и на слабију заинтересованост за спровођење ове мере од стране највиших партијских и државних функционера. Овај закључак нам с друге стране представља још један аргумент, у смислу да су они већ тада донели одлуку о скором напуштању ове мере, која је оставила огромне привредне, али и психолошке последице на сељаштво и која је у великој мери уназадила укупну пољопривредну производњу, изазвала отворене побуне сељаштва у различитим деловима Југославије и на тај начин уздрмала власт КПЈ.

И поред добре летине и флексибилнијег односа власти према откупу, сви индивидуални произвођачи нису испунили очекивања када је био у питању откуп масти. Када су почетком септембра откупна предузећа и срески народни одбори извршили контролу тога код произвођача који су били задужени за испоруку масти и дебелих свиња, установили су да у многим селима велики број сељака није ни почео тов свиња.¹⁵⁴ Овакве појаве тумачене су гласинама да ће се откуп масти укинути, стога и нису вршили припреме за испоруку масти државним откупним предузећима. Нарочито је занимљива вест да је било случајева да су поједини сељаци после извршене контроле јавно говорили да „сада више неће ни почети да тове свиње јер је контрола, тобоже, видела да они не тове, и

¹⁵² Занимљив је случај био и у Лежмиру, где су референт за откуп, секретар и председник МНО-а „узимали неке произвођаче у заштиту“. АВ, Ф. 334. а.ј. 2288.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Ипак, констатовано је да је, и поред многобројних слабости у тову свиња код индивидуалних произвођача, „ситуација у целини била повољна. Жалби на решења о висини обавеза било је веома мало, задужења су благовремено издата, сточне хране има довољно, а произвођачима је у интересу да свиње које тове буду што бољег квалитета, јер према квалитету добијају одговарајућу цену.“ *Слободна Војводина* 23. септембар 1951.

да ће му, према томе, обавеза бити скинута."¹⁵⁵ Препорука за борбу против оваквих схватања била је да фронтовске организације настоје да „увере произвођаче да обавезу испоруке масти и дебелих свиња треба да изврше."¹⁵⁶

Нема сумње да би у претходним годинама власт на овакве појаве реаговала много оштрије. Очигледно, сви су знали да ће се ова крајње непопуларна мера укинути и са нестрпљењем чекали да се поводом тога донесе и коначна одлука.

Уредба о укидању обавезног откупа масти и маслиновог уља објављена је 11. октобра 1951. године. Истовремено са овом уредбом донета је Основна уредба о откупу пољопривредних производа за економску 1952-53. годину, која је предвиђала да ће се откупљивати житарице само у оним рејонима у којима има тржишних вишкова пољопривредних производа. Те рејоне одређивале су републике и то за сваки пољопривредни производ посебно. Једино је откуп вуне био планиран за подручје целе државе.¹⁵⁷ Дакле, после ове Уредбе откуп житарица сведен је само на житородне рејоне, у који је без икакве сумње улазила Војводина.

	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	Укупно
Пшеница и раж	25.540	24.331	18.956	24.151	16.474	19.126	128.580
Јечам	2.559	1.510	1.899	2.765	1.232	973	10.938
Овас	1.832	970	1.509	1.381	416	475	6.583
Кукуруз	25.620	39.382	46.056	43.244	23.036	41.066	219.206
Укупно	55.551	66.193	68.420	71.541	41.960	61.642	365.307

Табела 4: Откуп житарица у АП Војводини 1946-1951. у вагонима¹⁵⁸

Изузмемо ли 1950. годину, када је велика суша узроковала изразито слаб род свих пољопривредних култура и због чега је висина обавезног откупа житарица била ниска, можемо рећи да је 1951. године откуп житарица и поред родне године био нижи од претходних година. Имајући у виду да је откуп осталих пољопривредних производа укинут у пролеће и јесен 1951. године, откупна количина ових производа на подручју Војводине била је драстично мања него претходних година, рачунајући и 1950. годину.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Исто.

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁷ М. Павловић, *Српско село...*, 360.

¹⁵⁸ АВ, Ф. 334. Неки статистички подаци 1944-1951.

¹⁵⁹ Тако је 1951. године откупљено стоке (говеда, оваца, мршавих и дебелих свиња) укупно 33.525 комада. Док је претходне, 1950. године, откупљено 197.336 комада. Затим је 1951. годи-

Међутим, даљи планови државе по питању откупа могли су се докучити из Упутства ЦК КПЈ „О даљим путевима социјалистичког преображаја села.“ У Упутству се наводи да је социјалистичка држава довољно ојачала да се може борити против „капиталистичких тенденција“ приватног власништва и економским, а не само административним мерама (обавезни откуп пољопривредних производа), која су, што је већ свима било сасвим јасно, представљала озбиљну кочницу даљег привредног развоја.¹⁶⁰

Заправо, Упутство формулише политику која се већ водила неко време и одређује даље смернице. Политички прагматизам постепено је ублажавао до тада непоколебљиву идеолошку острашћеност. Борба против приватног власништва, по цену урушавања привреде и даљег продужавања сукоба са најбројнијом категоријом становништва, морала је бити обустављена и замењена флексибилнијим методама.

Ипак, КПЈ није могла тако нагло да раскрсти са својим најважнијим идеолошким циљем – „социјалистичким преображајем села.“ Стога је Упутство ширем партијском чланству и симпатизерима разлоге одустајања од откупа пољопривредних производа објаснило управо идеолошким разлозима. Наиме, обавезни откуп узроковао је пораст цена пољопривредних производа, што је тобоже изазвало „гомилање новца на селу.“¹⁶¹ Неистинитост оваквог тумачења ником није била важна. Напротив, оно је представљало јасну чињеницу да је власт нашла формулу за амбалажу у коју ће упаковати, односно начин на који ће оправдати своју нову политику према селу, у којој, што је већ свима било очигледно, неће бити места за обавезни откуп пољопривредних производа.

Са званичним укидањем обавезног откупа житарица чекало се до почетка жетве 1952. године, када је почетком јуна Влада ФНРЈ донела Уредбу којом је практично престао обавезни откуп пољопривредних производа. Објављивањем Уредбе престале су да важе и обавезе одређене решењима о откупним обавезама, која су била уручена сељацима житородних рејона.¹⁶²

не откупљено 1.343 вагона поврћа, знатно мања количина у односу на претходну годину, када је откупљено 9.239 вагона. Сличан однос је владао и код обавезног откупа масти, млека, вуне и сточне хране. Исто.

¹⁶⁰ *Слободна Војводина*, 26. новембар 1951.

¹⁶¹ *Слободна Војводина*, 26. новембар 1951.

¹⁶² *Политика*, 8. јун 1952.

За разлику од Упутства, укидање обавезног откупа житарица се образлаже чињеницом да је укидањем откупа за низ пољопривредних производа у претходној години повећана „иницијатива произвођача у сва три сектора у пољопривреди, како за интензивнијом производњом, исто тако и за изношење вишкова за тржиште." Заправо, наводи се да ће укидање обавезног откупа утицати на снижавање цена и боље снабдевање становништва. На крају се, пошто се на основу оваквог образложења стиче утисак да је обавезни откуп био погрешна мера, истиче да је ова мера била неопходна јер је омогућила нормално снабдевање становништва прехранбеним производима.¹⁶³

Као што видимо, власт је и даље обавезни откуп пољопривредних производа сматрала најбољим решењем, захваљујући којем је спречена масовна појава глади у Југославији. Али ова је мера, што су највиши државни функционери често и потврђивали, дестимулисала сељака за повећање пољопривредне производње и на тај начин директно утицала на назадовање ове привредне гране. Ниска пољопривредна производња није могла чак ни присилним путем обезбедити све веће потребе државе за храном. Имајући све ово у виду можемо рећи да је обавезни откуп пољопривредних производа, осим потребе да се прехрани становништво, за власт имао и другу изразито идеолошку улогу.

Наиме, сељак се као власник земљишта и средстава за производњу, и поред чињенице да је у великој мери допринео доласку комуниста на власт, сматрао, нарочито услед критика из Москве, капиталистичким елементом. Стога је откупна политика представљала важан механизам за потискивање индивидуалног начина производње у пољопривреди и укључивање сељаштва у строго контролисан привредни живот. Ова мера је онемогућавала економско снажење приватног поседа, у почетку највише имућније, а пред крај, као што смо видели, оптеретила је и сиромашне сељаке. Заправо, присилним одузимањем пољопривредних производа власт је кршила отпор индивидуалних сељака, односно присиљавала их да прихвате колективизацију и на тај начин вршила деприватизацију пољопривредне производње.

¹⁶³ Исто.

Криза сељачких радних задруга

Крах пољопривредне производње и претња од појаве глади у условима политичке и економске изолације и отвореног сукоба са СССР-ом приморали су југословенско вођство да се за помоћ обрати Сједињеним Државама и њеним европским савезницима. С друге стране, у намери да помогну Југославији да истраје у сукобу са Коминформом, Сједињене Државе, барем у прво време, нису условљавале економску помоћ политичким уступцима.

Ипак, они нису могли да остану потпуно имуни на радикалне мере нове власти, нарочито на аграрну политику КПЈ, која се у америчкој јавности третираше као совјетизација југословенског села. Тако је 26. јануара 1951. године југословенском амбасадору у Вашингтону предата нота министра иностраних послова САД, којом се наша влада извештава да се помоћ коју пружају Сједињене Државе „не може тумачити као одобравање мера које југословенска влада предузима на ограничавању или уништењу верских, политичких и економских слобода.¹⁶⁴ С друге стране, југословенско вођство истицало је да америчка помоћ и повезивање са западним земљама не представља издају социјализма.¹⁶⁵

Но, увидевши погубност примене совјетских метода у пољопривреди, а пошто је обезбедила прехрану становништва и војске, власт је могла да преиспита своју дотадашњу политику. Ако имамо у виду да доказивање идеолошке исправности није истопило антагонизам, политичке притиске и војне претње Москве, онда би инсистирање на непопуларним мерама, које су буквално разориле пољопривредну производњу и које су могле угрозити положај Партије и државе, биле крајње непотребне. Једноставно, флексибилнији однос према сељаштву приликом спровођења административних мера могао је, за време реалне опасности и од војне агресије, само додатно учврстити државу и режим.

¹⁶⁴ М. Павловић, Српско село..., 190

¹⁶⁵ „То је глупа пропаганда. Сваки паметан човјек зна да социјализам није роба за продају. Ни ја, ни нико други не би могао то учинити. Ми идемо нашим специфичним путем у унутрашњем развоју...” Титов интервју Јунајтед-пресу, *Слободна Војводина* 11. јануар 1951.

Имајући све то у виду, могле су се очекивати конкретне промене у политици КПЈ према селу и пољопривреди.

Економске слабости у СРЗ дошле су до изражаја још претходних година, а огледале су се у слабој производњи,¹⁶⁶ организацији рада и пре свега недовољно регулисаном систему награђивања. С друге стране, укидање обавезног откупа за поједине културе и најаве из иностранства о неминовности напуштања совјетског модела у пољопривреди додатно су обновили вековима присутне сопственичке тежње војвођанског сељаштва.

Чињеница да је огромној већини сељака задругара управо 1951. године истицала такозвана трогодишња приступница задрузи, власт је могла очекивати нови вид отпора колективизацији. И поред тога, ПК и високи функционери су инсистирали на пропаганди за даље омасовљавање СРЗ. Али, као што смо видели, економско стање и атмосфера у задругама нису могли да буду основа на којој би се могао заснивати дотадашњи политичко-пропагандни рад за омасовљавање СРЗ. Пре би се могло рећи да су наведени проблеми и тешкоће који су стајали пред задругама у овом периоду, не само озбиљно довели у питање политику даљег омасовљавања, већ и опстанак постојећих задруга.¹⁶⁷ Чак је Борис Кидрич, председник Привредног савета владе ФНРЈ, сматрао да би задруге, због чињенице да им је било дозвољено да своје производе продају по слободним ценама, требало спречити да се богате. То би се, по његовом мишљењу, постигло тако што би се и задруге снабдевале пољопривредним оруђем, односно индустријским производима, такође по слободним ценама.¹⁶⁸

Велико незадовољство код задругара изазвао је систем награђивања у СРЗ. Наиме, руководећи кадар у задругама награђиван је са многоструко већим бројем радних дана у односу на задругаре, што се неминовно одражавало на њихову вољу за рад и разбуктавало разочарање и незадовољство. Држава је настојала да новом организацијом рада учврсти тзв. бригадно-групни систем и

¹⁶⁶ Сељачке радне задруге поседовале су 1951. године 44,4% обрадивих површина. Ако овом проценту додамо 5,5% обрадивих површина које су биле у поседу пољопривредних добара, онда је социјалистички сектор поседовао половину укупних површина Покрајине. Међутим, ова газдинства су исте године произвела 44,3% пшенице, 43,8% кукуруза и 43,6% шећерне репе. Илија Тепавац, *Развој пољопривреде и социјалистичких односа на селу Војводине*, Привредна изградња 5-6, Нови Сад 1960, 3.

¹⁶⁷ Тако је у првом тромесечју 1951. године ушло 1.782 домаћинства у постојеће и две нове задруге: у Вршцу са 27 домаћинстава и у Врбци са 11 домаћинстава. АВ, Ф. 334. а.ј. 10685.

¹⁶⁸ Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 30.

да на тај начин покуша да обезбеди правилније награђивање. Наиме, свака бригада, односно група у саставу бригаде, награђује се према радном учинку и утрошку планираних радних дана. Група која произведе више него што је планирано награђује се допунским наградама. Међутим, задруге су се приликом примене оваквог система сусретале са многобројним злоупотребама и тешкоћама. Тако на пример, често се дешавало да задругари на тежим пословима зараде исто колико и неки други на знатно лакшим пословима. Такође, многе задруге су за одређене послове планирале превише радних дана што је представљало извор многобројних злоупотреба.¹⁶⁹ Недостатак инвентара и механизације често је онемогућавао спровођење појединачних задужења, нарочито у ратарству, повртарству и виноградарству, а значајно је утицао и на бројност бригаде.¹⁷⁰

Још од оснивања задруга расправљало се о проблему збрињавања старијих или за рад слабо способних задругара. Позитивно решавање питања социјалног осигурања чланова СРЗ-а и поред озбиљних разматрања у штампи, као и на многобројним партијским састанцима, још се није назирало. Остали задругари, али и руководство задруге, пружање помоћи социјално угроженим члановима третирали су као давање милостиње. Стога социјално угроженим члановима није преостало друго него да захтевају повратак своје земље из задруге, јер би њеним издавањем под закуп приватним газдинствима имали више користи.

Такође, многе задруге предвиђену исплату закупа (ренте) за унету земљу уопште нису исплаћивале, а тамо где се то и радило она је била формална и далеко испод реалне вредности.

Промена курса спољне политике Југославије, као и одустајање од једног дела откупа, изазвали су велико комешање у сељачким радним задругама. Заправо, власт је подршку својој политици заоштравања класног сукоба на селу

¹⁶⁹ Тако је један задругар у СРЗ у Селенчи зарадио 9 радних дана зато што је 1. маја задругарима точио пиво. Тракториста СРЗ „Тамиш“ у Фаркаждину за свако узорано јутро добијао је један радни дан. *Слободна Војводина* 9. јун 1951.

¹⁷⁰ Тако је на пример виноградарска група у СРЗ „Сутјеска“ у Врбасу бројала 17 чланова, и имала тачно 17 јутара под виноградом. Логично се у оваквом случају примењивао систем појединачног задужења: један задругар - једно јутро винограда. Међутим, услед недостатка инвентара, задругари су се договорили да раде групно и на тај начин онемогућили да се правилно измери појединачни радни учинак. *Слободна Војводине* 9. јануар 1951.

нашла у оном делу сељаштва које је нашло интерес за улазак у СРЗ.¹⁷¹ Пошто су задруге симболично иступале на слободном тржишту, оне и нису имале економских веза са сељаштвом. Поред тога, држава им је гарантовала одређену помоћ за прехрану свог чланства, тако да су задругари често откуп схватили као свој непосредни интерес.¹⁷²

Такође, југословенска економска политика заснивала се на стварању услова у којима ће индивидуални произвођач бити у знатно тежем положају од СРЗ, односно задругара. С једне стране, сељаштво је административним мерама, економским, психолошким, чак и физичким притисцима утеривано у задруге, а с друге стране мноштвом повластица и помоћи радним задругама, настојало се да оне, не само учествују у општем повећању пољопривредне производње, већ и да покажу супериорност колективних имања у односу на приватна. Међутим, као што смо видели, веома брзо се показало да оне, не само да не могу да ојачају производњу, већ често не могу да обезбеде средства ни за сопствени опстанак. Стога се у већини СРЗ на простору Војводине уочавају тенденције иступања из истих, чак и од стране чланова КПЈ. Молбе за излазак из задруге подносиле су се на основу истека рока од три године, на колико су се произвођачи обавезали приликом уласка у СРЗ.

Чак је и Борис Кидрич изјавио да ни он није сигуран да се сељаку исплати да остане у задрузи. Али сада, донекле супротно ставовима од само неколико месеци раније, он сматра да се задругари морају стимулисати како би се спречило растурање задруга. Он је сматрао да је покретање борбе против бирократских појава у задругама, постепено укидање трудодана, решавање питања социјалног осигурања задругара и размишљање о увођењу месечног прихода задругарима у току целе године било оно што би задругаре одржало у СРЗ.¹⁷³

¹⁷¹ Тако је 1948. године било у СРЗ на територији АП Војводине 13.258 чланова Партије. Ако ове податке упоредимо са бројем чланова Партије из редова пољопривредних радника са државних пољопривредних добара (око 50.000 породица), којих је у истом периоду било свега 868 или 1,6%, онда нам је јасно колики је ослонац КПЈ имала из породица учлањених у задруге, а самим тим и радних задруга. Александар Раич, *Прилог истраживању колективизације села у Војводини (1947-1953)*, Истраживања 1, Нови Сад 1971, 282.

¹⁷² Исто, 283.

¹⁷³ Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 214, 215.

Као што можемо видети, Кидричеве мере за спречавање осипања задругарства заснивале су се на економској и политичкој стимулацији задругара, а не на репресивним методама, које су биле карактеристичне за претходни период. Такође, морамо истакнути још једну занимљиву чињеницу. Раније расправе о задружном покрету скоро су увек биле у контексту притисака на индивидуалног сељака ради његовог утеривања у СРЗ. Сада се изгледа одустало од размишљања о даљем ширењу задругарства и све снаге и ресурси активирали су се у циљу одржања постојећег стања.

Ипак, партијске организације у задругама и срезовима нису у првим месецима 1951. године озбиљно приступиле питању изласка из задруге, већ су овај проблем схватиле као појединачне покушаје непријатеља усмерене на разбијање задруге. Носиоци тзв. „молбашког покрета“ сматрани су непријатељима социјализма, информбировским, четничким, усташким или напосто кулачким елементима. Постепено, у задругама настаје велико комешање, што изазива нерад, недисциплину, слабо газдовање, као и расипање и крађу задружне имовине.¹⁷⁴

Новим Кривичним законом за подривање рада задруге и ометања приступа задрузи, али и принуђавање на приступ задрузи, припрећене су високе затворске казне.¹⁷⁵ И поред оштрих казни, овим Законом дотадашњи политичко-економски притисак добија законску форму и прелази на правни терен, што представља извесно олакшање за сељаштво, али шаље и јасан сигнал иностранству о спремности југословенске владе да напусти ригидне методе владања, пре свега праксу лишавања слободе без судске одлуке.

Овим Законом, као и Упутством о поступку за иступање из чланства сељачке радне задруге, режим је настојао да отежа задругарима излазак из задруге у периоду када је свима постало јасно да су се сви притисци усмерени на прихватање политике колективизације од стране сељаштва показали неуспешним. Чак је и Александар Ранковић, у сада већ чувеном реферату који је поднео на Четвртом пленуму ЦК КПЈ „За даље јачање правосуђа и законитости“, у ко-

¹⁷⁴ У задружној штали СРЗ у Пећинцима, налазило се неколико отељених крава, 15 ждребади, 10 јунади, бик и ождебљене кобиле, нико од задругара није био задужен нити је знао ко одговара за именовану стоку, тако да нико није ни сносио било какву одговорност за угинуће животиња. АВ, Ф. 334, а.ј. 598.

¹⁷⁵ Д. Тошић, наведено дело, 30

јем је између осталог осудио дотадашњу судску праксу према сељаштву,¹⁷⁶ захтевао строжији однос према задругарима који иступају из задруге. „Судови су често схватали радну задругу као удружење какво је било познато у буржоаском праву. Тако су они у извесним својим одлукама подржавали поједине шпекулантске захтеве чланова задруга који настоје да се врате натраг на индивидуално имање, иако је било јасно да се не ради о кршењу начела добровољности приликом њиховог ступања у задругу.“¹⁷⁷

Само неколико дана касније, Стеван Дороњски, политички секретар ПК КПС за Војводину, предложио је на седници бироа СК КПС Нови Сад да се одрже састанци у свим СРЗ на којима ће се задругарима објаснити да ће се и даље наставити спровођење политике Пртије и владе без уступака. Затим је истакао да у задругама треба свим расположивим средствима, пре свега политичким и административним мерама, уништити непријатеље. „То је потребно и због тога што нисмо учврстили наше СРЗ и јединство задругара, ако мислимо да на јесен примимо у задруге нове задругаре. У задругама где постоје тенденције иступања из СРЗ треба одмах пронаћи непријатеља, раскринкати га пред свим задругарима и то пре подношења молби за излазак из задруга.“¹⁷⁸ На основу ове изјаве можемо закључити да је власт у Покрајини одлучила да се енергично супротстави, не само потенцијалном напуштању задруга од стране задругара, већ и свим покушајима заустављања и даљег ширења задружног покрета на територији Војводине.

Ипак, задругарима је и поред тешкоћа остављена могућност иступања из задруге. Упутство прописује да члан СРЗ-а може иступити из задруге по истеку три године од ступања у задругу, с тим да је дужан да о томе писмено обавести задругу три месеца пре истека трогодишњег периода. Такође, прописано је да се задругару који је задржао право својине на унесену земљу враћа иста или друга одговарајућа земља. Захтев за иступање доставља се управном одбору. Одлуку о иступању доноси управни одбор, који и решава питање која земља ће бити враћена задругару. Међутим, ова одлука управног одбора постаје

¹⁷⁶ „Суд је у низу примера поступао механички и површно, са недовољном пажњом према заштити права произвођача...не обезбеђујући законски минимум или погађајући без икаквих законских основа радно сељаштво или произвођаче који учине незнатна дела.“ *Реферат Александра Ранковића на Четвртном пленуму ЦК КПЈ, Слободна Војводина, 4. јун 1951.*

¹⁷⁷ Исто.

¹⁷⁸ АВ, Ф. 334 а.ј. 2155.

извршна тек по доношењу решења од стране извршног средског, односно градског народног одбора. Овај извршни одбор може поништити одлуку управног одбора СРЗ-а ако нађе да је она у супротности са законом или другим прописима и правилима задруге.¹⁷⁹ Треба истаћи један нови, нарочито битан елемент у политици власти према сељаштву и колективизацији. Док је у претходном периоду власт репресивним мерама настојала да сељаче увуче у СРЗ, сада је законодавним путем онемогућавала, или боље рећи отежавала, њихов излазак из истих. Кажњавања су лица која су писала молбе, а борба против излазака из задруге током лета и јесени нарочито се заострила.¹⁸⁰

Дакле, можемо констатовати да је 1951. година представљала прелазни период и постепено напуштање совјетских диктаторских метода управљања државом и привредом. Али када Јосип Броз, критикујући режим у Совјетском савезу, каже да се Југославија одрекла метода који се примењују у СССР-у где се на човека „не гледа као на појединца који има свој живот, који има своје мисли, своје јаде, своје радости, већ као на гомилу безбојних бића“, то не значи да Југославија прихвата управљање које се заснива на вредностима демократија западног типа.¹⁸¹ Колико је Југославија удаљена од западних вредности и начела најбоље нам илуструју Титове речи из октобра месеца: „Примјећује се у посљедње вријеме извјесно осипање наших задруга у том смислу што су неки задругари почели подносити молбе за иступање из задруга послјије протока трогодишњег рока. Закон је заиста такав. Али је тачно и то, и то знају сви наши људи, да ми нисмо стварали задруге само за три године, да у том року људи у њих уђу и затим из њих оду.“¹⁸² Питање владавине права, а нарочито однос између права и идеологије остали су у оквиру стаљинистичког одбацивања начела поделе власти. Либерализација је у Југославији и поред одустајања од ригидних и бруталних совјетских метода у великој мери подразумевала независност од Москве и трагања за новим путевима социјализма.¹⁸³ Срећом, трагање

¹⁷⁹ *Слободна Војводина*, 13. јул 1951.

¹⁸⁰ Наводимо неколико примера хапшења и привођења од стране УДБ-е. У СРЗ 5. октобра у Српској Црњи ухапшено је 4 задругара који су организовали писање молби. АС.Ф.Ђ.2 Фонд ЦК СКС у којем се налази грађа везана за Комисију за село (даље Ф. Ђ-2)-2

¹⁸¹ Јосип Броз у истом говору каже: „Нека они сами рјешавају своје проблеме. Ми се у то нећемо мијешати, али ћемо ми створити нову истинску социјалистичку демократију.“ *Слободна Војводина*, 27. септембар 1951.

¹⁸² *Слободна Војводина*, 9. октобар 1951.

¹⁸³ Наравно и у Југославији су се, у овом периоду цветања „реформе комунизма“ у целој источној Европи, појавили радикални реформисти, попут Милована Ђиласа, иначе високог партиј-

за „новим путевима" детерминисало је и у одређеној мери опадање партијског утицаја, нарочито у сфери економије.

Дакле, Титова констатација не значи само да југословенска власт не примењује законе које је сама донела и да не може да прихвати критику, а нарочито отворени отпор својој привредној политици, већ да код ње и даље постоји чврсто уверење о потреби очувања радних задруга. Чак и они комунисти који су дубоко саосећали са невољама и притисцима које је власт наметнула војвођанском сељаштву покушавају да, барем делимично, сачувају политику у коју су уложили толико труда и сопственог кредибилитета.¹⁸⁴ Отпор сељаштва и економски крах довели су само до застоја у развоју колективизације .

Борис Кидрич на скупштини задружног савеза НР Македоније објашњава да одустајање од откупа појединих пољопривредних производа не представља слабост и одустајање од социјалистичког преображаја пољопривреде. „Непријатељи радних задруга љуто се варају уколико мисле да ми уопште можемо допустити помисао да се радне задруге минирају.¹⁸⁵ Поред репресивних мера и претњи, представници власти покушавају и убеђивањем, али и новим повластицама, да сузбију талас напуштања задруга. Тако Риста Антуновић, председник Савета за пољопривреду и шумарство Владе НР Србије, обећава да ће се питање социјалне помоћи неспособнима за рад, стварима и задругарима са више деце правилније решавати.¹⁸⁶ Затим, задругама се омогућава да своје производе продају на тржишту по слободно формираним ценама, с тим што ће добити 20% бонова за остварени промет.¹⁸⁷ Антуновић такође најављује да ће

ског функционера који је, критикујући „нову класу" коју је изнедрила комунистичка партија, захтевао изградњу вишепартијског система.

¹⁸⁴ Тако Стеван Дороњски на састанку са политичким и организационом секретарима и опуномоћеницима УДБЕ, пошто је показао разумевање према сељацима који се интересују за своју земљу и на неки начин покушао да оправда њихово понашање, на крају наглашава следеће: „Непријатељи закупавају: три године је прошло, па да се изађе, и сваком учвршћивању задруга дају отпор. Овакве изразито непријатељске гадове треба ухапсити, иако је опасно да то не иде сувише у ширину, конфисковати му аутоматски, јер је престао да буде члан задруге... Негде ћеш на робију, негде ћеш га избацити из задруге, наћи и комбиновати разне форме." Ранко Кончар, Димитрије Боаров, *Стеван Дороњски - одбрана аутономије Војводине*, Нови Сад 2001, 158

¹⁸⁵ *Слободна Војводина*, 17. јул 1951.

¹⁸⁶ *Слободна Војводина*, 27. јул 1951.

¹⁸⁷ Решење које одређује радним задругама за пољопривредне производе продате по слободно формираним ценама припада 15, а не 20% објављено је неколико дана касније. *Слободна Војводина*, 31. јул 1951.

све инвестиције уложене у задружну капиталну изградњу прећи на терет државе, чиме се скидају сви ануитети са задруга.¹⁸⁸

Очекивало се да ће од објављивања Уредбе о укидању обавезног откупа меса и млека имати велике користи управо за СРЗ. Рачунало се да ће задруге бити стимулисане овом Уредбом јер, уколико у својим продавницама продају месо за 15% јефтиније него што су пијачне цене, добијају 30% у боновима за трговину по везаним ценама.¹⁸⁹ Ипак, задругама је и даље било тешко да се такмиче са ценама приватника. Наиме, цене на пијацама су се често мењале, нарочито када се ради о роби које на тржишту има у већим количинама, а задруге нису могле да реагују довољно брзо на ове промене. Услед тога је, како је штампа скоро свакодневно обавештавала, долазило до тога да су поједини артикли били скупљи у задружним продавницама него на пијаци. Нема сумње да су од ове уредбе имали велике користи и индивидуални пољопривредници. Али, ако се узме у обзир да су задруге добијале 50% више бонова, онда је јасно да су задруге биле у много повољнијем положају. Јер док се приватнику за килограм пшенице плаћало 20 динара, задруга је за исту количину добијала нашта више од 26 динара.¹⁹⁰

Међутим, наведеним мерама није се могло променити расположење задругара. И поред великих проблема са задругама, инсистирање највишег државног руководства да се колективизација одржи, показује нам да се и крајем 1951. године сматрало да је СРЗ главна установа социјалистичког преображаја села.

Тако, председник Савета за пољопривреду и шумарство, Мијалко Тодоровић, средином новембра, на годишњој скупштини Главног задружног савеза ФНРЈ, изјављује да је „задругарство саставни део нашег социјалистичког привредног система.“¹⁹¹ С друге стране, Борис Кидрич на истој скупштини признаје да су поједини задругари за моменат поколебани, али је одмах нагласио да со-

¹⁸⁸ *Слободна Војводина*, 27. јул 1951.

¹⁸⁹ Без потребног искуства у трговини, задругари су продавали своје производе испод тржишне вредности. Да би се то спречило, у Новом Саду је основа Покрајинска агенција задружне трговине. Њен задатак био је да обезбеди продају вишкова пољопривредних производа радних задруга који се не могу продати путем задружних трговина. *Слободна Војводина*, 14. мај 1951.

¹⁹⁰ *Слободна Војводина*, 27. јул 1951.

¹⁹¹ „Мислим да овде није потребно понављати да ми ни у ком случају, ни по коју цену, не желимо да одустанемо од сељачких радних задруга.“ *Слободна Војводина*, 17. новембар 1951.

цијалистичка држава такве појаве не може толерисати јер су радне задруге „неопходна крупна социјалистичка газдинства, без којих даљу социјалистичку изградњу не можемо ни замислити.“¹⁹²

Међутим, након седам дана ЦК КПЈ објављује Упутство партијским организацијама и руководством „О даљим путевима социјалистичког преображаја села“ којим се руши дотадашњи доминантни положај СРЗ-а у пољопривредној производњи. Наиме, наглашава се да земљорадничка задруга општег типа има одлучујући значај, „како у погледу подизања пољопривредне производње, тако и у погледу социјалистичког преображаја пољопривреде.“¹⁹³ Само два месеца касније Мома Марковић, председник Главног задружног савеза ФНРЈ, велича предности земљорадничких задруга општег типа у односу на СРЗ.¹⁹⁴

Дакле, у потпуности се занемарују, не само закључци скупштине Главног задружног савеза ФНРЈ, већ и вишемесечна зарицања највиших партијских и државних руководилаца. Врхунац лицемерја представља следећи навод: „Понегде се мислило да је стварање сељачких радних задруга искључиви метод социјалистичког преображаја пољопривреде, а заборавило се на то да основни метод социјалистичке изградње села представља управо организација и развијање земљорадничког задругарства.“¹⁹⁵ Као да се заборавило на политику према селу и пољопривреди коју је Партија слепо спроводила још од јануара 1949. године када је Резолуцијом Другог пленума ЦК КПЈ одређено да СРЗ представља основно средство за социјалистички преображај села. Тада је сматрано да највећа вредност земљорадничке задруге општег типа лежи у чињеници што оне омогућавају најбољу припрему сељаштва и државе за масовни развитак радних задруга. Дакле, земљорадничке задруге општег типа су за највише државно и партијско руководство представљале нижу форму земљорадничког задругарства.¹⁹⁶ Као да се заборавило да је у развој СРЗ-а уложен огроман труд

¹⁹² *Слободна Војводина*, 18. новембар 1951.

¹⁹³ *Слободна Војводина*, 26. новембар 1951.

¹⁹⁴ *Политика*, 23. фебруар 1952.

¹⁹⁵ Исто.

¹⁹⁶ Одлуке Другог пленума изражене у резолуцији представљале су идеје изнете у Кардељевом реферату „О политици КПЈ на селу“. Овај водећи партијски идеолог је само неколико месеци пре одржавања другог пленума на Петом конгресу тврдио да је земљорадничко задругарство основна форма на путу социјалистичког преображаја села, а да СРЗ ни издалека не представљају општи покрет сељаштва и осудио као потпуно погрешна схватања да треба форсирати СРЗ. Владимир Дедијер, *Документи 1948*, Београд 1974, 491.

државних и партијских органа, да је Партија ушла у латентан конфликт са сељаштвом, да је сељак подвргнут сваковрсним притисцима и често безочној тортури и да је, између осталог, због борбе за тај циљ народ Југославије дошао надомак глади.

Поставља се питање зашто је Партији толико дуго требало да одустане од инсистирања на развоју СРЗ. Наиме, ми сада знамо, а тада се, као што смо могли видети, очекивало да ће приближавање и тражење помоћи од САД имати за последицу нешто либералнији однос комуниста према привреди и људским правима. Такође, Југославија се одлучила за нови, сопствени модел развоја социјализма, што је подразумевало постепено напуштање совјетских метода. У Упутству се одустајање од присилне колективизације објашњава отежаним пословањем СРЗ у условима слободног тржишта (под слободним тржиштем подразумева се одустајање од обавезног откупа појединих пољопривредних производа).¹⁹⁷

Да ли то значи одустајање од колективизације и социјалистичког преображаја села. Упутством се настоји одагнати ова сумња. Пре свега, радне задруге се по овом упутству не растурају, већ само реорганизују у циљу рентабилног пословања.¹⁹⁸ То значи да ове задруге захваљујући својој производњи морају обезбедити зараде задругарима, порезе држави и одговарајући профит који ће омогућити сопствене инвестиције. Заправо, креатори овог Упутства сматрају да нова политика према пољопривреди значи раскид са совјетским моделом, односно с колхозним системом управљања радним задругама, јер је управо овакав систем наводно спутавао развој социјалистичких односа у задругама, док су се у реорганизованим задругама могли створити предуслови за даљи развој социјалистичког преображаја села.¹⁹⁹

Дакле, овим Упутством југословенски комунисти, не само да осмишљавају нови модел колективизације и социјалистичког преображаја села, већ одговорност за неуспех колективизације и крах пољопривредне производње перфи-

¹⁹⁷ Слободна Војводина, 26. новембар 1951.

¹⁹⁸ Истина, за радне задруге у пасивним крајевима каже се да, уколико део земљишта које је у задружном поседу „не може бити обделавано путем задружног рада...такво земљиште треба, под одређеним условима, вратити на индивидуално коришћење задружним члановима као окућницу.“ Исто.

¹⁹⁹ Исто.

дно пребацују на терет бруталних и неуспешних совјетских метода. Оваква реторика представљала је вид идеолошке и политичке борбе против Совјетског савеза, али је могла и допринети даљој материјалној и војној подршци Запада.

Сматрало се да ће се, одустајањем од совјетског колхозног модела и са новим мерама којим је Упутство уредило организацију и пословање сељачких радних задруга, ојачати задругарство и дати јачи импулс социјалистичком преображају пољопривреде. Највише се очекивало од новчаног награђивања задругара и примене „социјалистичке демократије“, односно повећаног учешћа обичног задругара у управљању задругом. Наиме, сви задругари учествују у подели једног дела чистог прихода, као и у постављању управника, агронома и осталих стручних лица. Управни одбор руководи и одлучује о свим сегментима задружног пословања. Он је састављен искључиво од задругара који непосредно учествују у производњи. Увођење социјалног осигурања заснованог на сличним принципима као и за раднике (нпр. у индустрији) имало је у овом периоду демагошку функцију.

Међутим, све ове мере, не само да нису могле ојачати СРЗ, већ су унеле и додатну конфузију. Задруге су придавале превелику важност спровођењу привредног рачуна тако да су остали важни проблеми, као и текући послови, били запостављени.²⁰⁰ Тако је у многим СРЗ, услед неразумевања улоге и дужности управника и председника, долазило до неке врсте сукоба за превласт у задрузи.²⁰¹ Пословање на основу рентабилитета значило је да ће у догледно време највећи број СРЗ бити распуштен. Проблем немарности, неодговорног понашања, непродуктивне радне снаге и недовољне употребе агротехничких мера није се могао брзо и лако превазићи. Ниско планирање приноса и висока вредност радног дана условљавали су велике губитке. Задруге као да су се утркивале у објављивању ниског планирања и нерентабилног пословања. На пример, одгој крава не може бити рентабилан ако се планира 180 литара млека годишње по крави, као што је учинила задруга „Матија Губец“ у Моровићу.²⁰²

²⁰⁰ У извештају о проблемима задругарства на седници Привредног савета, указано је да је „читав привредни рачун сведен на калкулације и цифре при чему су калкулације јако искомпликоване великим бројем формулара који су неразумљиви тако да их сељаци не могу да схвате нити пак имају кадрова који ће радити на њима.“ Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 427.

²⁰¹ АВ, Ф. 334. ај. 1487.

²⁰² Такође, од 9 задруга у Шидском срезу, које су пословале по привредном рачуну, код 7 задруга је производња кукуруза нерентабилна. Наиме, због високих вредности радног дана и плани-

Истина, партијске организације су указивале на овакве појаве, али квалификовале су их по старом маниру као борбу непријатеља, односно „кулачких елемената“ против Партије и против јачања задруга. Ипак, иза планирања ниских приноса нису стајали појединци или мање групе, већ често већина или сви задругари. Тако је у задрузи „Колектив“ у Сивцу, пошто им је замерено због веома ниских приноса, одржана седница управног одбора на којој је донета писмена одлука, уз потписе свих чланова, да се план не исправља.²⁰³

Такође, многе задруге су се веома кратко придржавале нових начела. Појаве да бригадири поново постану паушалци, да се поново формирају велике бригаде или да се на рачун фондова увећа зарада задругара нису представљале тенденције, већ правило у многим задругама. Чак је било случајева да су поједине задруге пружале отпор набавци трактора, а задругари одбијали да на њиховим пољима раде постојећи трактори, него су жетву обављали ручно, а све у циљу да себи повећају фонд радних дана.²⁰⁴

Ако имамо у виду да је способна радна снага у задругама у Војводини 1950. године искоришћена свега 51,4% и да способна радна снага од укупног броја задружног чланства износи око 41%, онда би начело рентабилитета подразумевало и смањење чланства задруге.²⁰⁵ Али, шта радити са тим људима? Удео пољопривредног становништва Војводине 1953. године износио је 61,8%. И поред деценијске тенденције опадања, овај проценат је био већи од југословенског просека (59,9%).²⁰⁶ Вишак радне снаге, односно пренасељеност села, представљао је нерешив проблем и предходној власти. Индустријализација је била у зачетку, самим тим градови нису могли апсорбовати ову недовољно искоришћену радну снагу у пољопривреди. Употреба савремених агротехничких средстава, нарочито машина, додатно смањује потребу за радном снагом. Дакле, више је него јасно да је пословање на основу прокламованих начела немогуће.

ране ниске производње, производња кукуруза у задругама овог среза процењена је на 8,5 динара по килограму уместо максималних 5 динара. *Слободна Војводина*, 11. мај 1952.

²⁰³ АВ, Ф 334, ај. 1438.

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ *Слободна Војводина*, 27. децембар 1951.

²⁰⁶ Док је проценат активног пољопривредног становништва у укупном активном становништву Војводине износио 66,3%. Тај је проценат највећи у ужој Србији (73%), а најнижи у Словенији (49,9%). Стеван Хаџивуковић, *О пољопривредном становништву Војводине*, Привредна изградња 6, Нови Сад, 1959, 5.

Упутством је одређено да задругари учествују у расподели прихода. Највећи део ових средстава дељен је задругарима, а остављана су мала или никаква средства за инвестициона улагања. Улагања у већу и напреднију производњу задруге су и даље очекивале од државе. Држава је СРЗ-има у 1952. години обезбедила инвестиције на простору Југославије у вредности од 4.775 милијарди динара и опростила дуг у вредности од 9.645.887.000 динара.²⁰⁷

Дакле, држава је и даље помагала и финансирала сељачке радне задруге. Њихова пореска обавеза је била веома ниска. Сељачке радне задруге су имале обавезу плаћања пореза на промет производа, али то се у пракси на њих и није односило, јер на основне пољопривредне производе тај порез није ни ишао или је био врло низак. Такође, у СРЗ се није издвајала добит (као ни у земљорадничким задругама), него су оне плаћале порез, и то 3% на онај део који је дељен задругарима по основу рада, за остала примања разрезивао им се порез прво 2, а касније и 30% мањи него инокосним земљорадницима. Пошто су задругари имали само окућнице, то им је и порез био врло низак.²⁰⁸ Али, за креаторе економске политике створени су нови и неочекивани проблеми. Увођењем начела рентабилитета, власт је очекивала да ће се растурити задруге у пасивним планинским крајевима, чије је одржавање било изузетно скупо, а нису доносиле приходе, нити се уклапале у пројекцију социјалистичког преображаја села и подизања пољопривредне производње. Међутим, у брдовитим крајевима задругари нису имали интерес да напуштају задруге јер им је држава сваке године поклањала намирнице за исхрану породица. С друге стране, у равничарским ратарским крајевима сељаштво је хтело да се ослободи стега колективизације јер је сматрало да ће индивидуалном производњом обезбедити квалитетнији живот својим породицама.

Машински парк у задругама био је у веома лошем стању, лошој слици, осим старости и дотрајалости, у значајној мери допринео је и слаб механичарски кадар. Нарочито су слабе биле машине које су предате задругама после расформирања машинских станица.

²⁰⁷ Д. Тошић, наведено дело, 109.

²⁰⁸ Тако је задруга у просеку плаћала 1953. године 40.600 динара пореза, и то када су цене већ биле повећане, колико је платило „имућније“ домаћинство пре повећања цена. Тоша Тишма, Порески систем и пореска политика, *Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији*, Нови Сад 1986, 162.

Сектор	Бројно стање трактора			Сетвена површ. стање 31.05.1951.	Долази сетв.површ.у кј	
	Исправних	Неисправних	Свега		Укупан бр. трактора 1 трактор	На 1 исправан на трактор
Задружни сектор	1.494	558	2.052	1.120.374	546	749
Покрајинска пољопр.добра	186	54	240	59.940	249	322
Локална пољопр.добра	125	39	164	70.022	427	560
Приватни сектор	316	87	403	-	-	-
Свега	2.121	738	2.859	-	-	-

Табела 5: Бројно стање трактора у Војводини крајем децембра 1951. године (без републичких пољопривредних добара, војних економија и др.)²⁰⁹

Да би спречила иступање задругара из задруга у равничарским житороним крајевима, власт је почетком 1952. године донела неколико мера. Тако је на Пленуму Главног задружног савеза ФНРЈ најављено увођење социјалног осигурање задругара. Међутим, ова се мера, услед финансијских разлога, није могла спровести у пракси и представљала је средство да се старији сељаци привуку у задруге и да им се, како сматра Десимир Тошић, на једноставан начин одузме земља, пошто су они напуштали задругу због старости.²¹⁰

Затим је задружни савез ФНРЈ издао упутство о исплати ренте (закупнине) у СРЗ. Законом из 1949. године и Угледним правилима за СРЗ била је предвиђена исплата закупнине само у задругама I и II типа и то у износу до 30% дохотка.²¹¹ Међутим, у великом броју задруга исплата ренте уопште није вршена, а тамо где су задругарима исплаћиване ренте, она је била чисто формална и далеко испод реалне вредности. Поменуто Упутство одређује као минимум 15% дохотка на унесу земљу, али проширује исплату и на задруге III типа. Остављена је могућност да се исплаћује рента и у задругама IV типа, под усло-

²⁰⁹ АВ, Ф. 334. Неки статистички подаци, 1945-1951.

²¹⁰ Д. Тошић, наведено дело, 90.

²¹¹ Још 1946. године предвиђена су четири типа задруге. 1) Задруга може узети од својих задругара сву земљу под закуп. У таквим задругама, по исплати уговореног закупа за земљу и по издвајању процента за установљене фондове, приход се дели према учешћу у раду. 2) Земља се може узети у задругу као основица за поделу постигнутог прихода. Таква задруга дели део прихода према унетој земљи, а део према раду. 3) Земља се, пре него што се уноси у задругу, процењује. У тим задругама може се исплаћивати на уписане уделе камата до висине званичне стопе, а остали приходи по подмиривању општих трошкова деле се према учешћу у раду. 4) Чланови уносе земљу у задругу као заједничку, задружну својину. Након подмирења трошкова фондова, приход се дели према учешћу у раду. *Слободна Војводина*, 30. март 1946.

вом да се ради о социјално незбринутим задругарима.²¹² Дакле, рента је требало да се исплаћује према површини, али и квалитету унесене земље свим задругарима који су своју земљу унели у задругу. Очигледно, овом мером покушало се изаћи у сусрет богатијем сељаку. Међутим, изгубљен је ослонац код сиромашнијих задругара, као и оних који имају већи број чланова домаћинства и који нису могли имати никакве користи од ове мере. Ови задругари су сматрали да се и у задрузи ствара раслојавање јер ће сељаци који су унели више земље имати веће приходе. Из тих разлога су управни одбори у колонистичким задругама пружали отпор увођењу ренти. Конфузији су допринели многобројни коментари и дискусије. Убрзо се отпор према овој мери појавио, како из редова сиромашних, тако и из редова богатих сељака.²¹³

У циљу рационалнијег обрађивања земље, самим тим и рентабилнијег пословања, било је неопходно извршити груписање земљишта, које је било у многим СРЗ-има расцепкано на велики број међусобно удаљених парцела. Ово груписање земљишта могло се извршити само заменом са приватним власницима. Замена приватног за задружно земљиште (тзв. арондација) вршила се помоћу споразума.

Међутим, и поред сталног истицања у партијским организацијама да се замена земљишта са индивидуалним произвођачима треба извршити на добровољној основи и поштујући интерес незадругара, арондација је, нарочито у периоду убрзане колективизације, често злоупотребљавана. Представљала је вид политичког притиска на приватно газдинство да уђе у СРЗ.

Међутим, било је забележених случајева, истина, на простору уже Србије, да је адвокатима забрањивано да пишу молбе сељацима.²¹⁴ Тако је Уредба о арондацији, чије је спровођење пролонгирано за 1952. годину, имала крајње негативан ефекат на сељаштво и представљала меру власти која је одударала од политике афирмације СРЗ.

Поред објективних проблема, који су се нарочито умножили оријентацијом задруга према слободном тржишту, нове мере нису решиле питање радне

²¹² *Слободна Војводина*, 3. август 1952.

²¹³ Многи богатији сељаци су сматрали да се рентом врши нека врста исплате земље и на тај начин они би се самовољно одрекли своје земље за симболичне новце. Пароле безземљаша биле су следеће: „Зашто да радимо за кулаке? Платићемо радом, али и они морају да раде.“ АС Ђ.2-3,

²¹⁴ АС, Ђ.2 -3,

дисциплине, разних видова опструкције и злоупотреба. Поред многобројних примера проневере, крађа и расипања задружне имовине, појављивали су се и случајеви саботаже.²¹⁵

Рекли бисмо да је ситуација додатно закомпликована фузионисањем фонда за механизацију, чије је задужење било да контролише и помаже радне задруге, са среским задружним савезом који је исту улогу имао према земљорадничким задругама општег типа. Наиме, Привредни савет је сматрао да је постојање два руководства штетно и није у складу са прокламованим јединством задружног покрета.²¹⁶ Заправо, политика јачања земљорадничких задруга захтевала је квалитетнији кадар од онога какав је био у среским задружним савезима. Пошто се потребни кадар већ налазио у фонду за механизацију, фузионисање је било логично решење, мада се практично радило о његовом укидању.

Много се очекивало од тзв. акордног система награђивања, који је првенствено уведен на државним имањима и економијама и који се састојао у томе да радна група (бригада) преузима одређени посао (који може бити посао око неговања поједине културе или само један сегмент обраде дате културе нпр. копање, сејање итд.) за који су унапред предвиђени трошкови, утрошак радне снаге, али и принос који треба да се постигне. Добит се дели у тој радној јединици јер је она најбоље знала колико је ко радио. Ако радна јединица не изврши план, сви њени чланови сnose материјалну одговорност, а у случају да га премаши, она као целина учествује у подели вишка прихода.²¹⁷ Међутим, ни овај покушај није могао пробудити елан и поправити однос који су имали задругари према сопственој задрузи.

Многа задружна руководства олако су прелазила преко неодговорног односа према имовини, нарочито према механизацији.²¹⁸ Управни одбори у СРЗ нису спречавали расипања и упропашћавања задружне имовине, већ су и

²¹⁵ У СРЗ „Слога“ из Делиблата у резервоару једног трактора пронађен је песак који је изазвао квар трактора и оправка је коштала 10.000 динара. У другој задрузи у један трактор убачена је потковица која је неке делове трактора поломила и онеспособила га за рад. АВ, Ф. 334.а.ј. 1420.

²¹⁶ Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 429.

²¹⁷ *Слободна Војводина*, 1. и 2. јануар 1952.

²¹⁸ Један задругар из СРЗ Подлакран у Новом Кнежевцу користио је задружни трактор да гони зечеве. Многе машине и алати остављани су напољу, изложени временским неприликама. Често су се дешавале крађе дрљача, амова, врећа са житом и сл. АС, Ђ.2-2.

сами били актери многобројних злоупотреба. Истина, до оваквих појава најчешће је долазило услед незнања и слабих способности, пре свега председника СРЗ, али често и услед слабе заинтересованости управних и контролних одбора.

Поред тога, недостатак кадрова, нарочито способних књиговођа у условима спровођења привредног рачуна и даље је представљао озбиљан проблем. Чак 60 СРЗ у Војводини није имало књиговође, а у 130 књиговође нису биле способне да обављају целокупан посао.²¹⁹

Како се овај недостатак одражавао на пословање задруга најбоље нам илуструје податак о проценту искоришћености одобрених кредита за 1952. (до средине октобра). За набавку приплодне стоке 37%, за капиталну изградњу 6% и за механизацију 73%. Разлог слабог коришћења кредита за капиталну изградњу је у томе што задруге нису у предвиђеном року обезбедиле грађевинске дозволе, предрачуне трошкова за појединачне објекте и сл.²²⁰ Задруге су оптерећиване и тзв. дистрибутивним начином снабдевања машинама.²²¹

Међутим, и поред велике кризе и пада пољопривредне производње 1952. године, радним задругама у Војводини одобрен је кредит за куповину зграда од 1 милијарде динара, на 30 година, без камате.²²²

Ипак, највећи проблем задругарства у Војводини била је ниска продуктивност и немогућност повећања производње у односу на приватни сектор, нарочито из области ратарства. Тако се предност колективне обраде земље, у односу на индивидуалну, није могла користити као аргумент у напорима да се СРЗ очувају или омасове.

²¹⁹ Слободна Војводина, 21. јун 1952.

²²⁰ Такође, приликом издавања кредита за механизацију, многе задруге нису водиле рачуна о својој економској снази и о томе да се кредит мора враћати. Слободна Војводина, 24. октобар 1952.

²²¹ Тако је сељачким радним задругама у Кикинди, без њиховог тражења, послат вагон међуредних култиватора. Фонд за механизацију СРЗ је примио култиваторе који им нису били потребни. АС. Ђ.2-2

²²² Међутим, то као да није било довољно. Одлучено је да се амортизација тих зграда обрачунава на 50 година - дакле 20 година дуже од исплате кредита - док ће годишња амортизација и последње године (2002.) бити номинално иста као и она у 1952. години. Драган Веселинов, *Задругарство Војводине између 1944-1952*, Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад 1986, 208.

Расформирање СРЗ

Крајем 1952. године, непуних годину дана по објављивању „начела рентабилнијег пословања“, морало се признати да реорганизација задруга није успела и да се морају тражити нова решења. Нарочито је разочаран Мијалко Тодоровић који сматра да социјалистички преображај села не треба вршити само преко „задруга итд, него директним продирањем социјалистичке индустрије, стварањем савремених социјалистичких предузећа под управом радничких савета.“²²³ Владимир Бакарић, одговарајући на питања слушалаца Партијске школе у Загребу, подробније је образложио Тодоровићеву идеју и указао на предности предузећа са радничким саветима у односу на СРЗ.²²⁴

Крајем 1952. године креаторима економске политике у Југославији постало је дефинитивно јасно да се на постојећим задружним основама не може развијати савремена пољопривредна производња. Очигледно, нешто се морало мењати. Дилема - социјалистички преображај села или ефикаснија, продуктивнија производња, остала је да као омча Партији, али и држави и народу, виси у ваздуху. Бакарићеве речи нам на најбољи начин осликавају недоумицу која је владала по овом питању. „Ми данас не кажемо људима: идите кући, само зато јер још нисмо направили никакву заиста напредну задругу, па не постоји узор у који би се могли угледати, који би им могли показати. Кад ћемо то имати, онда ћемо им рећи - сада радите шта хоћете.“²²⁵

Међутим, страховити губици пољопривреде, услед суше 1952. године, као и даља либерализација привредног и политичког живота земље, убрзали су

²²³ *Политика*, 7. новембар 1952

²²⁴ „Морамо покушати оно што још нисмо покушали, а то је да почнемо обрађивати земљу на данас најмодернији социјалистички начин, да оснујемо предузеће за производњу кукуруза, пшенице итд. То значи да држава, односно комуна, може узети земљу у закуп или како другачије и на њој организовати предузеће на истим принципима на којима су организована остала предузећа. То би донијело много користи, јер вама је познато да је организација радничких савета еластичнија од организације СРЗ и да је тамо награђивање много уже везано уз питање производности рада, да се тамо питање упослених много успешније и брже рјешава него у задрузи.“
Слободна Војводина, 14. новембар 1952.

²²⁵ Исто.

доношење „коначне одлуке.“ Најпре се главни партијски идеолог, Едвард Кардељ, у чланку у „Борби“, посуо пепелом признавши да је највећа кочница развоја пољопривреде досадашња економска политика „коју безусловно морамо одстранити ако хоћемо брзи темпо развитка у тој области. Ту је пре свега у питању земљорадничко задругарство.“²²⁶

Само два дана после ове изјаве објављена је Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга коју је Кардељ потписао још 28. марта, а којом власт потврђује одустајање од колективизације југословенског села. Боље рећи, одустаје од главног принципа - недобровољног уласка и останка у задрузи. Наиме, чланом 48. омогућава се задругарима да иступе из задруге, без обзира да ли им је истекао трогодишњи рок предвиђен законом о земљорадничким задругама. Међутим, ако пажљиво прочитамо претходне параграфе, можемо у одређеној мери разумети панику и страх код задругара који су намеравали да иступе из задруге. Ради бољег разумевања овог проблема навешћемо следеће параграфе:

Члан 21. - У случају иступања задруга је дужна сопственику вратити земљу коју је унео у задругу.

Ако би се враћањем земље распарчавао земљишни посед који остаје у задрузи, а који је груписан, или ако је задруга на земљи извршила инвестиције већег обима или подигла зграде, она има право да сопственику уместо унесене земље да другу земљу исте вредности.

Ако је у случају из претходног става задруга у могућности да сопственику да само земљу мање вредности него што је вредност унесене земље, она је дужна да му разлику у вредности надокнади у новцу.

Накнада за земљу одређује се према њеној локалној прометној вредности на дан иступања. Задруга је дужна да накнаду за земљу исплати сопственику у року од 8 година, у једнаким годишњим оброцима почев од дана иступања. Задруга и сопственик земље могу споразумно одредити и краћи или дужи рок за исплату ове накнаде.

Члан 24. - Зграде које је земљорадник унео у задругу враћају му се, осим ако би то могло нанети штету у газдовању задруге.

²²⁶ Борба, 29. март 1953.

У случају кад не враћа зграде, задруга је дужна да сопственику накнади њихову вредност или да му уместо унесених зграда да друге зграде.

Ако је вредност зграда које се враћају мања од вредности унесених зграда, задруга је дужна да сопственику накнадити ту разлику.

Задруга је дужна да накнаду за зграде, као и накнаду за разлику у вредности зграда, исплати сопственику у року од 5 година, у једнаким годишњим оброцима рачунајући од дана иступања...

Ако је вредност зграда које се члану задруге дају уместо унесених већа од вредности унесених, он је дужан накнадити задрузи разлику у вредности у року и на начин одређен у претходном ставу...

Члан 25. - Неисплаћену вредност средстава за рад, стоке и других средстава која је земљорадник унео у задругу дужна је задруга накнадити му у току од 3 године по иступању у једнаким годишњим оброцима..

Члан 26. - Сопственик коме је земља враћена дужан је накнадити задрузи вредност извршених инвестиција на тој земљи у једнаким годишњим оброцима у року од 8 година од дана престанка чланства, а према вредности које те инвестиције имају.²²⁷

Дакле, задругару који иступа из задруге не гарантује се повраћај унете имовине, већ дугогодишња отплата. Шта ће сељак који је иступио из задруге радити без своје земље и од чега ће живети док чека накнаду? То су питања која су изазвала дилему - остати и даље у сељацима мрској задрузи или иступити као беземљаш. Ако све ово имамо у виду, неминовно нам се намеће питање да ли се и у којој мери власт одрекла принципа недобровољности. Изјава Александра Ранковића да су „непријатељи задругарства схватили ову Уредбу као моменат за отворену борбу против земљорадничког задругарства уопште и желе да анархистичким путем, против законских прописа, растуре задружну организацију и развуку задружну имовину,²²⁸ није остављала простора за превелику наду задругарима да ће иступањем из задруге добити и своју имовину. Ако Уредбу посматрамо само на основу наведених параграфа, можемо закључити

²²⁷ Борба, 30.март 1953

²²⁸ Борба, 17. мај 1953.

да се ради о новој ујдурми према сељаштву и чврстој намери власти да заштити СРЗ. На овакав начин Уредбу су тумачили многобројни чланови Партије и задружни руководиоци о чему сведоче и речи из поменуте изјаве Александра Ранковића.²²⁹

Наиме, и поред чињенице да су у многим задругама скупштине изгласале ликвидацију, такву одлуку среско руководство није дозволило, што је изазвало жестоку реакцију задругара који су, као у новосадском срезу, престали са радом. У појединим задругама чије су скупштине, уз учешће среских делегата, донеле одлуку о реорганизацији, одлучено је да се задругарима омогући обрада властите земље. Међутим, након извесног времена среска руководства укинула су донету одлуку и одредила да се земља до јесени, када ће се завршити реорганизација, обрађује заједнички. Оваква одлука среских одбора изазвала је велики неред у задругама јер су домаћинства ради обраде земље већ добила на реверс неопходни инвентар. Нарочито велико незадовољство изазвали су поједини срески одбори који су претњама застрашивали задругаре и спречавали одржавање скупштина.²³⁰

Они су сматрали да СРЗ треба сачувати у постојећем облику, тумачећи уредбу као „могућност да се ослободе свих непријатеља СРЗ. Задругари који напусте задругу сматрани су, не само непријатељима СРЗ, већ и социјализма." Истина, овакво размишљање осуђено је веома брзо, већ почетком априла, на Саветовању у Покрајинском комитету СК Србије за Војводину.²³¹ Вероватно је оваквом брзом реаговању покрајинског комитета допринела и чињеница да је на територији Војводине било око 20 задруга у којима се стало са радом, а то су биле задруге у којима се већина изјаснила за укидање. Ове задруге су слале делегације у Главни задружни савез у Београд молећи да се одреде срески делегати „како би комисије почеле са радом, јер то среска руководства не дозвољавају."²³²

²²⁹ „Под изговором да не треба журити, ови срески органи не помажу, па чак и ометају захтеве задруга за образовање комисија за рашчишћавање имовинских односа.." Исто.

²³⁰ Тако су на пример у срезу сомборском и новосадском претили онима који су намеравали да напусте задругу да ће морати да преузму део задружног дуга, док се члан Комитета у СРЗ Станишић на скупштини обратио задругарима следећим речима: „Немојте се преварити као кад је била резолуција ИБ." АЈ.Ф.301. Главни задружни савез (дање. Ф.301) -4

²³¹ *Дневник*, 2. април 1953.

²³² АЈ.Ф.301-4.

Дакле, задржавањем на поменутиим параграфима не можемо проникнути у намере и циљеве које је држава желела постићи новом „реорганизацијом“ СРЗ. Можемо, само закључити да се задругарима, уз значајне сметње, омогућава излазак из задруге.²³³ Али управо те сметње наводиле су задругаре на сумњу у искреност партијских идеолога када указују на неминовност напуштања дотадашњег начина управљања пољопривредом. Разумљиво је да власт није могла преко ноћи укинути СРЗ и да се морало водити рачуна о оним сељацима који желе остати у задрузи. Реч је пре свега о сиромашним сељацима који изласком из задруга не би имали никакав економски основ, не само за озбиљнију производњу, већ и за живот. С друге стране, уколико богатији сељаци иступањем повуку и своју имовину, задрузи би остало веома мало земље и њихов даљи опстанак не би имао никаквог смисла. У таквој ситуацији једина могућност била би им одлазак у град. Међутим, није било ни говора да индустријски капацитети апсорбују толику масу сеоског живља. Остала је могућност да крену у најамни рад код богатијих сељака, али та могућност значила би обнову капитализма, што је било неприхватљиво за државу на чијем челу је била комунистичка партија. Ако се осврнемо и на остале делове Уредбе, можемо видети како је власт решила ову недоумицу.

Члан 7. - Земља, зграде, инвентар, стока и остали фондови сељачке радне задруге не могу се, као задружна својина, у случају престанка задруга или иступања појединих чланова задруге, делити члановима задруге.

Члан 14. - Народни одбор среза може поништити закључак скупштине о реорганизацији спајањем дела сељачке радне задруге или једног њеног дела са постојећом земљорадничком задругом, ако нађе да то спајање не пружа довољно јемства да ће се са преузетом имовином сељачке радне задруге рационално газдовати...

Члан 16. - Ако Народни одбор среза нађе да сељачка радна задруга која наставља рад са смањеним бројем чланова не пружа довољно јемства да ће рационално газдовати са имовином у задружној својини која остаје после

²³³ Поред наведених ограничења задругар који напушта задругу имао је додатне обавезе, такође регулисане Уредбом. Члан 26. - Сопственик, коме је земаља враћена, дужан је накнадити задрузи вредност извршених инвестиција на тој земљи, у једнаким годишњим оброцима, у року од 8 година од дана престанка чланства... Члан 27 - Сопственици враћених земљишта и зграда јамче за део дуга задруге који је постојао на дан њиховог иступања из задруге, сразмерно вредности земљишта и зграда који су им враћени...

повраћаја имовине члановима задруге, он може решењем ставити ту имовину на расположење Сремском савезу земљорадничких задруга...²³⁴

Дакле, Народном одбору среза препуштено је да одлучи које ће задруге наставити рад, а које треба растурити. Једино мерило је рационално газдовање, односно могућност пословања без помоћи државе. Нема сумње да би мали број задруга, чак и уз могућност задржавања значајних земљишних површина које су им дате на коришћење од стране државе или од задругара који су иступили, а за чију имовину плаћају накнаду, било у стању да, како се у Уредби каже „рационално газдују својом имовином.“ Термин „рационално газдовање“ неодољиво нас подсећа на паролу „рентабилно пословање“ која је истакнута у Упутству из новембра 1951. године. Али тада су претње санкцијама према оним задругама које не послују или не могу пословати на тржишним принципима остале без практичног ефекта. Зато је с разлогом сматрано да је иста, или слична, судбина намењена и Уредби.

Међутим, Главни задружни савез НР Србије веома брзо је изнео принципе које задруге, било да се ради о новоформираним или реорганизованим, морају да уважавају и да их се придржавају. И на овај начин држава жели да покаже озбиљност у намери да растури задруге које не могу опстати без помоћи државе и да разреши горепоменуте недоумице које је изазвала Уредба. Задруге треба да раде на следећим принципима: „Прво, да задругари уплаћују одређене уделе, односно да уносе потребна средства на основу слободног уговора, уз обавезно јемство задругара за рад задруге; друго, да доследно спроводи проширену репродукцију, тј. обавезно издваја део дохотка задруге у задружну акумулацију и фондове; треће, да се економска средства створена радом задруге не могу смањивати и, у случају иступања из задруге, може се вратити само унета имовина, а средства остварена радом не могу се делити...“²³⁵

Народна банка ФНРЈ издала је упутства која су регулисала кредитирање радних задруга у новонасталим околностима после објављивања Уредбе. Истиче се да ће кредитна способност, односно њихова економска могућност да

²³⁴ Борба, 30. март 1953.

²³⁵ Дневник, 3. април 1953.

враћају позајмљени новац, представљати основни принцип будуће кредитне политике према задругама.²³⁶

У Уредби су, као што смо видели, постојали елементи којима се настојало онемогућити даљи рад задругарима који остају у задрузи. Наведени „принципи“, али и изјаве високих руководиоца, као да су имале за циљ да дестимулишу заинтересоване сељаке за останак у задрузи. Тврдње да Уредба није донесена ради ликвидације задруга него ради уређења имовинских односа у њима и ради њихове реорганизације, која ће створити боље услове за њихов даљи напредак, ни мало не изгледају уверљиво.

Заправо, када је држава услед последица велике суше, морала да увезе око 800.000 тона пшенице, 300.000 тона кукуруза, 40.000 тона масти, 20.000 тона јечма, 30.000 тона овса, 20.000 тона пасуља и 20.000 тона шећера,²³⁷ толерисати ниску продуктивност СРЗ није било могуће. Иначе СРЗ су на територији Војводине, крајем 1952. године поседовале 1.108.485 кј. И то.²³⁸

Оранице и баште.....	954.142кј,
Воћњаци	2.791кј,
Виногради.....	7.904кј,
Ливаде.....	35.991кј,
Пашњаци.....	71.740кј,
Рибњаци.....	267кј,
Трстици и баре.....	10.212кј,
Шумско земљиште	1.638кј,
Неплодно земљиште.....	23.800кј.

Чињеница да задружни систем, користећи огромне ресурсе и државну помоћ, није унапредио пољопривреду, већ је допринио дугогодишњем паду пољопривредне производње, однела је превагу над идеолошким разлозима. Уредбом је одређено да односи између задруга и задругара буду регулисани уговором и правилима које би задруге направиле без мешања државе.

²³⁶ Борба, 30. април 1953.

²³⁷ Дневник, 10. јануар 1953.

²³⁸ АВ, Фонд 247. Савез земљорадничких задруга АПВ(даље Ф.247) кутија 27.

Народни одбори су у почетку отежавали напуштање СРЗ-а, али после првих критика, користили су Уредбу као законски основ за расформирање СРЗ. Било како било, и поред чињенице да је од стране партијских органа тумачењу Уредбе посвећена велика пажња и да су конференције на којима се она тумачила подсећале на масовне скупове, конфузија се није могла избећи. Нарочито када је тумачење локалних функционера и њихова целокупна активност усмерена ка очувању СРЗ у постојећем облику.²³⁹ Наиме, они су настојали да одгоде излазак из задруге док се не заврши жетва, што је неминовно изазвало контраагитацију оних задругара који не желе да чекају јесен.²⁴⁰ На саветовању са управницима среских савеза земљорадничких задруга, које је одржано почетком јуна 1953, овом питању посвећена је посебна пажња. Заправо, на овом саветовању је само разрађен закључак који је донео ПК СКС за Војводину 29. маја 1953. године.²⁴¹ Одлучено је да се у оквиру новоформираних пољопривредних организација заврши производња. У случају да се завршни радови не могу несметано обавити, усеви се могу поделити на обраду сада већ бившим задругарима. С тим да се издавање усева на обраду мора извршити путем одговарајуће исправе, у којој мора бити тачно назначена површина под усевима, стање у којем се усеви налазе, да би се на основу тих елемената могао у распоредном решењу извршити обрачун.²⁴² Кофузија и жеља сељака да што пре поврате своја имања, притом не уважавајући законску процедуру, довело је до нових непријатних догађаја на селу. Такви случајеви неминовно су се морали одразити на пољопривредну производњу јер је било случајева да се, по објављивању Уредбе, стало са обрадом земље.

Број домаћинстава у СРЗ на територији Војводине по социјалном саставу, најбоље нам илуструје величину проблема.

а) Сиромашни.....76.234,
0,00-3,0ха,

²³⁹ Организациони секретар Покрајинског комитета Савеза комуниста Војводине Пашко Ромац, поводом оваквих појава каже: „Код неких чланова Савеза комуниста у СРЗ, посебно код оних који су на руководећим дужностима, појављују се тенденције задржавања задруга у пуном њиховом облику. Такви људи говоре: видеће се ко је комуниста у овом тренутку." *Борба*, 5. април 1953.

²⁴⁰ *Борба*, 4. април 1953.

²⁴¹ АВ, Ф.334. Записник са седнице ПК СКС за Војводину од 29. маја 1953.

²⁴² АВ, Ф. 247, кутија 46.

- б) Средњи.....40.505,
3,01-8,0ха,
ц) Богати..... 8.227,²⁴³
8,01ха и више.

Као и увек, решење проблема пронашао је и обзнанио Едвард Кардељ. У говору који је одржао у Љубљани он је изјавио да капиталистички елементи на селу постоје и да су „њихово економско ограничавање и, у крајњој линији, њихова ликвидација - пожељни." А да ће капиталистичке тенденције бити елиминисане ускраћивањем кредита, машинерије итд. оним сељацима који би могли бити „кулаци".²⁴⁴

Велики број заинтересованих за напуштање задруге,²⁴⁵ али и бројна спорна питања везана за Уредбу, натерали су државу да пропише Упутство којим се појашњава поступак при уређењу имовинских односа СРЗ и њених чланова у случају реорганизације задруге. Упутство прописује да радна задруга која се реорганизује или престане са радом мора о томе доставити закључак народном одбору среза и среском савезу земљорадничких задруга, а истовремено се бира комисија од пет чланова и толико заменика.²⁴⁶ Имовинско правне односе између задруге и задругара који иступају уређује управни одбор задруге, уз накнадно одобрење скупштине. Они задругари који остају у задрузи добијају право да групишу свој посед на оном потезу где је задруга извршила веће инвестиције. Такође, када се задруга реорганизује тако да се један део задруге споји са другом задругом или се из постојеће формира више нових задруга, задружна имовина дели се између задруга сразмерно броју њихових чланова способних за рад. Док се пашњаци и утрине, који су као општенародна имовина били предати радним задругама на искључиво коришћење, морају вратити селу, с тим

²⁴³ АВ, Ф.247 кутија 34.

²⁴⁴ *Борба*, 28. април 1953.

²⁴⁵ Нарочито су се скупштине великих сељачких радних задруга изјашњавале за распуштање. Тако су се већ до априла 1953. године на територији АП Војводине изјасниле за распуштање задруге попут СРЗ из Челарева, срез Бачка Паланка, са 400 домаћинстава, СРЗ из Станишића са преко 400 домаћинстава, СРЗ „Црвена звезда" из Змајева са 320 домаћинстава, СРЗ из Кисача са 200 домаћинстава и СРЗ из Футога са 200 домаћинстава. АЈ, Ф.301-4.

²⁴⁶ Упутство, мање више на исти начин као и Уредба, третира питање арондације. Упутством је дата предност повериоцима за намиривање у односу на чланове задруге.

да реорганизована радна задруга има право коришћења пашњака и утрина под истим условима који важе и за незадругаре.²⁴⁷

Код спровођења Уредбе о имовинским односима требало је разликовати појединачно иступање из задруге од случаја када из задруге иступа већина, док мањина формира нову задругу. У оваквом случају технички поступак је исти као у случају распуштања, односно гашења задруге. У случајевима појединачног иступања не формира се имовинска комисија, већ Управни одбор СРЗ решава односе са задругарима који иступају.²⁴⁸ Упутство о извршењу Уредбе налаже да се, у случају распуштања радне задруге, исплате у новцу или поврате у природи средства за рад само оним задругарима којима на дан ступања Уредбе нису била потпуно исплаћена. Средства су могла бити исплаћена у природи само ако су могла бити враћена свим неизмиреним члановима. Ако се то није могло постићи, могло се приступити и јавној продаји тих средстава, на којој су задругари имали право првенства у куповини.²⁴⁹

Међутим, комисије су почеле да врше попис и процену средстава за рад пре изласка одговарајућих упутстава и самим тим нису правилно пописале и процениле инвентар. На пример, није се правила јасна разлика између средстава која су унесена у задругу од стране задругара и опште народне имовине. Затим се продавао само инвентар који је унесен од стране задругара, док се о стеченој и имовини добијеној од државе нису доносиле такве одлуке. Ова имовина је у већини случајева остајала у власништву новонастале пољопривредне организације. Често су и средства задружних фондова коришћена за куповину основних средстава за потребе новоформираних пољопривредних добара.²⁵⁰

Већина задруга у Војводини извршила је предају тзв. недовршене производње како новоформираним пољопривредним организацијама тако и задругарима. Управе задруге требало је да изврше и наплату вредности те производње. Међутим, недовршена производња и друга обртна средства предата новим пољопривредним организацијама у већини случајева нису могла бити плаћена, јер ове организације дуго нису биле правно оформљене. Упркос захтеву Народне банке да ове организације наплате само трошкове довршавања прои-

²⁴⁷ Ф. 247, кутија 48

²⁴⁸ АВ, Ф. 247, кутија 46.

²⁴⁹ АВ, Ф. 247, кутија 48.

²⁵⁰ Исто.

зводње, а да остатак иде у корист задруге која се распушта или реорганизује, у пракси се то ретко спроводило. Осим тога, пољопривредне организације су обрачун за недовршену производњу добијале јефтиније него задругари који излазе из задруге.²⁵¹ Овакво стање је, нема сумње, изазивало, не само незадовољство код задругара који напуштају задругу, већ је и умањивало ликвидациону масу задруга и угрожавало њене повериоце.

Заправо, обрачун недовршене производње је, поред потраживања задругара за унети инвентар, представљао најсложеније ствари код доношења распоређених решења. Дуговања бивших задругара, где су усеви дељени, а нису одмах обрачунати, износили су преко 16% дуговања у тзв. ликвидационој маси на основу недовршене производње.²⁵²

Многим задругарима инвентар је исплаћен по веома ниским ценама, рачунатим на бази вредности из 1939. године. Овим задругарима није омогућена праведнија надокнада јер се остало на становишту да се, у целости исплаћене Уредбом и Упутствима предвиђене накнаде, не могу накнадно намиривати.²⁵³ И поред чињенице да члан 21 Уредбе налаже задрузи да задругарима врати земљу коју су унели у задругу, а ако за то не постоји могућност, да уместо унесене земље обезбеди другу исте вредности или да разлику у вредности надокнади у новцу, задругар је често добијао земљу лошијег квалитета, а да за то и нису постојали ваљани разлози.

Реорганизацијом сељачких радних задруга формиран је тзв. фонд општезадружне имовине, чија је вредност на територији Војводине износила око 6 милијарди динара. Од тога 75% представљала су разна средства у натуралном облику, 15% представљао је износ разних потраживања, а 10% готовинска средства. Од средстава у тзв. натуралном облику 85% представљала су основна средства, а 15% обртна. Под основним средствима подразумевале су се: 30% зграда, 39% пољопривредних машина, 30% радне и приплодне стокe и свега 1% засада. У обртна средства рачунао се разни потрошни материјал, ситни инвентар, семе и недовршена производња.²⁵⁴

²⁵¹ Исто.

²⁵² Овај проблем био је нарочито изражен у пет срезова (Алибунар, Нови Сад, Сремска Митровица и Рума), на које се односило чак 85% од горе изнете суме. АВ, Ф. 334. Стенографске белешке ПК СКЈ за Војводину, 15. и 16. април 1954.

²⁵³ АВ, Ф. 247, кутија 46.

²⁵⁴ АВ, Ф.247 а.ј. 163.

И поред наведених проблема и сложености самог посла већ до октобра 1953. године дошло је до драстичних смањења земљишне површине у поседу СРЗ, броја чланова и броја СРЗ. Тако је у односу на 1952. годину:²⁵⁵

Угашено СРЗ 281,
Иступило домаћинства 81.000,
Иступило чланова домаћинства 342.000,
Изнесена површина у ха 590.000,
Иступило способних за рад 153.000.

Занимљиво је анализирати Титов говор на прослави оснивања VI сла-
вонског корпуса.²⁵⁶ Када он каже да је држава оснивањем задруга намеравала
да унапреди пољопривредну производњу, али да се догодило супротно, то не
значи само да констатује неуспех, већ настоји да ублажи, како се недвосмисле-
но показало, велику грешку. Заправо, он овом изјавом од велике политичке
прави привредну грешку. Наиме, покушало се још једном доказати да радне за-
друге нису имале задатак да сељаштву у пракси покажу предност социјалистичког
газдинства, нити да постану средство за социјалистички преображај, од-
носно деприватизацију села и пољопривредне производње, већ да унапреде
њену продуктивност. Дакле, разлози за форсирање, и у великој мери насилно
утеривање сељака у задругу нису детерминисани идеолошким разлозима, већ
су представљали економски начин превазилажења многобројних проблема се-
ла и пољопривреде. Када се показало да је тај пројекат неуспешан, његови
креатори, не само да признају грешку, већ захваљујући изостанку политичких
трзавица и последица, доказују да сама колективизација није детерминисана
идеолошким разлозима.

У истом говору Тито поред економских разлога за одустајање од колек-
тивизације открива и политичку позадину. „Шта би било да је дошло до рата? И
онда би се задруге распале и не би се само задруге разбиле, него не би било
ни људи, не би било потребног јединства за борбу.“²⁵⁷ На какву борбу Јосип
Броз мисли? Страх од Совјетског савеза у овом периоду је прилично окопнио.
Заправо, опасност од глади после катастрофалних суша и могућност дубље

²⁵⁵ АВ, Ф. 334, Неки пољопривредни показатељи из пољопривреде Војводине.

²⁵⁶ Борба, 19. мај 1953.

²⁵⁷ Исто.

ерозије поверења народа према власти биле су много ближе и реалније опасности у овом тренутку. Побуне сељака биле су традиционални део политичког окружења у источној Европи. Сељаци су се све чешће опирали свим расположивим средствима политици колективизације, чак и у оним државама које су биле под директним политичким и војним утицајем Москве. Сељаштво је подметало пожаре, испоручивало намерно оштећено жито, али и активно учествовало, као у Трансилванијским планинама, у оружаним побунама. У партијским редовима многих источноевропских држава постепено је увиђано да је колективизација довела у питање спровођење државних планова. Тако је још 1951. године у Румунији промењена политика, па су смањени елементи присиле и принуде.²⁵⁸

Режим је био итекако свестан оваквог расположења код сеоског становништва. У резолуцији шестог Конгреса наводи се да је кршење добровољности у развијању задружних облика основни извор јачања политичких и идејних непријатеља на селу.²⁵⁹

Чињеница да раскид са комунистичким земљама није довео до озбиљнијег комешања у Партији помогла је југословенској власти да, поред политичког, постепено напусти и идеолошки кишобран Совјетског савеза.

Ипак, чини нам се да најбољи одговор који открива суштину саме власти треба тражити у Брозовој лаконској поруци незадовољницима из редова Партије: „Најбољи примјер да нису ваљале јест то што су се распадале. Да су ваљале не би се распале.“²⁶⁰ Заправо, сазрело је схватање да с једне стране даље одржавање СРЗ присилним методама не може допринети подизању толико потребне продуктивности у пољопривреди нити да, с друге стране, њихово распуштање може значајније угрозити социјализам на селу.

²⁵⁸ Марк Мазовер, *Мрачни континент - Европа у двадесетом веку*, Београд, 2011, стр. 294.

²⁵⁹ Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије*, Београд 1977, 371.

²⁶⁰ Исто.

Реафирмација земљорадничке задруге општег типа

Средином 1951. године у Војводини је било 426 земљорадничких задруга у којима је било учлањено 321.863 газдинства, односно 782.378 чланова. Од укупног броја пољопривредних породица у Војводини у земљорадничке задруге било је учлањено око 87%.²⁶¹ Очигледно, поверење сељаштва према оваквим задругама било је велико јер су оне, као што смо већ рекли, махом пословале друштвеним средствима и што су активности којима су се бавиле биле добро познате више деценија уназад.

Ипак, представници власти су сматрали да оне нису испуниле очекивања јер се њихов рад и даље одвијао углавном на пољу трговине, кроз откуп пољопривредних производа,²⁶² у оквирима производног занатства и локалне привреде. Ради добијања потпуније слике о обиму и значају задруга општег типа навешћемо неке податке који се односе на 1951. годину. Задруге су располагале са 256 самосталних трговина, које су имале 1.228 продавница. У укупном промету на мало индустријском робом задруге су учествовале са 27,3%. Имале су 753 угоститељска објекта. Откупом и реализацијом пољопривредних производа бавило се 325 задруга. У укупној вредности откупљених производа задруге су учествовале са 21,66%.²⁶³ Истовремено пољопривредна производња је, и поред основаних одбора за ратарство, сточарство и воћарство, у пословању ових задруга имала споредну улогу.

Шта више, пољопривредна производња у задругама општег типа из године у годину драстично је опадала. Тако су, 1951. године ове задруге имале 62 газдинства која су располагала са 2.271кј обрадиве површине, наспрам 14.710кј

²⁶¹ Слободна Војводина, 2. октобар 1951.

²⁶² На састанку код Бориса Кидрича одржаног 11. априла 1951. године констатовано је да је велика грешка у томе што се опште задругарство ствара само на бази трговине. „Робни промет је добра форма, али набављачко-потрошачке задруге су само саставни део општег задругарства и оне немају у себи револуционарне снаге које су имале док је постојала приватна трговина, јер трговина може да се развија сада и без задругарства." Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 97.

²⁶³ Недељко Шуљманац, *Развој задруга, кооперације и социјалистичка трансформација села*, Нови Сад 1975, 131.

1948. године.²⁶⁴ У таквим условима ове задруге и нису могле имати значајнијих резултата у пољопривредној производњи.

Међутим, и трговина, која је представљала основну делатност земљорадничких задруга, била је оптерећена многобројним проблемима. Наиме, задружне продавнице су робу углавном набављале код трговачких предузећа среских савеза земљорадничких задруга. Ова предузећа била су оријентисана на набавку робе по везаним ценама. С друге стране, робом која је била у слободној продаји трговачка предузећа среских савеза снабдевала су своје продавнице услед чега је промет у задругама био многоструко мањи.²⁶⁵ Роба лошијег квалитета, као и велика количина пољопривредних справа намењена СРЗ, није имала прођу те је лежала у магацинима среских савеза и задружних магацина. Продавнице су обично биле прљаве и неугледне, излози неуређени, а особље немарно.²⁶⁶ Сем тога, у пословању задружних продавница били су чести мањкови, малверзације и крађе. Таквом стању кумовала је слаба заинтересованост управних одбора и недовољна контрола надлежних органа.²⁶⁷

Поред чињенице да у задружним продавницама није било довољно робе, нарочито у слободној продаји и да су право куповине имали и незадругари, и то без икаквих обавеза, као и да су задругари приликом продаје својих производа знатно бољу цену постизали на слободном тржишту, узроковало је незадовољство задругара и незаинтересованост за задружно пословање.

Овакво лоше стање додатно добија на значају ако знамо да је овим задругама, после одлуке државе да дозволи слободан промет свих врста роба, омогућено да слободно врше откуп и продају свих пољопривредних производа по тржишним ценама. Оне су за своје чланове могле да набављају индустријске производе широм Југославије.²⁶⁸

²⁶⁴ Исто.

²⁶⁵ АЈ, Ф. 4-254-1427.

²⁶⁶ *Слободна Војводина*, 11. јун 1951.

²⁶⁷ На пример, на годишњој скупштини у Вишњићеву пословођи коме је утврђен мањак у висини од 150.000 динара успело је, захваљујући потпори људи са којима је раније, а и после пијанчио, да убеди задругаре да се из добити покрије његов мањак који тобоже није његовом кривицом настао. Или пак у Кајтасову, где је пословођа зарађени новац од казана за печење ракије задругао за себе и, када је ова ствар откривена, уместо да буде кажњен, интервенцијом секретара МНО-а му је још помогнуто да се, скупљањем добровољног прилога по селу, раздужи. АВ, Ф. 334.а.ј. 10770.

²⁶⁸ *Слободна Војводина*, 15. април 1951.

Истина, оне можда и нису имале времена да се снађу, јер су откупом пољопривредних производа престале да се баве још 1948. године. Евидентан је био и недостатак магацинског простора и школованог стручног кадра. Такође, државна трговачка мрежа по селима представљала је, не само велику конкуренцију, већ је и отежавала пословање задружним продавницама. Компликован начин снабдевања и трговине олакшавао је неправилну расподелу робе, што је по правилу било на штету задруга. Не треба занемарити ни крајње маћехински однос представника власти у појединим срезovima према општим земљорадничким задругама који се често манифестовао и кроз безразложно и незаконито одузимање задружне имовине.²⁶⁹

За задруге су тешкоће у откупу настале када је држава обуставила кредит за ту сврху, а оне морале да се оријентишу на трговину готовим новцем, уколико су га имале, или на трговину са задругарима преко отвореног рачуна.²⁷⁰ Откуп пољопривредних производа преко отвореног рачуна није могао надокнадити обустављање кредитирања од стране државе јер банке нису пратиле ову активност задруга.²⁷¹

Нема сумње да су земљорадничке задруге општег типа, још од 1949. запостављене, сматране другоразредним организацијама, како од стране представника и органа власти, тако и од задружних организација. Њихова важност и улога у социјалистичком преображају села повремено је истицана у штампи и говорима државних руководиоца, али сва пажња и помоћ биле су усмерене на радне задруге, док су земљорадничке, чинило се, биле препуштене саме себи.

Међутим, крајем 1951. године Борис Кидрич на Скупштини главног задружног савеза ФНРЈ најављује промену односа према земљорадничким задругама. Он указује на потребу опскрбљивања ових задруга модерним средствима

²⁶⁹ Тако су поједини месни народни одбори у земунском срезу, из разлога испуњавања плана убирања пореза, наређивали задругама да уплате разлике од неоствареног плана. На пример, задруга у Добановцима морала је да уплати суму од 81.966 динара, Јаково 95.000 динара, Купиново 145.000 динара итд. А месни народни одбор у Карловчићу наредио је задрузи да исплати заостале плате млинским радницима у износу од 98.153 динара, иако млин нема никакве везе са задругом. Н. Шуљманац, наведено дело, 133.

²⁷⁰ *Слободна Војводина* 12. новембар 1951.

²⁷¹ АС, Ђ.2-2. .

за пољопривреду, што ће представљати предуслов за стварање већих земљишних поседа.²⁷²

Неколико дана касније у Упутству ЦК КПЈ партијским организацијама и руководиоцима „О даљим путевима социјалистичког преображаја села“ реafirмишу се стари ставови о земљорадничким задругама општег типа. Оне поново постају основни метод за трансформацију села и пољопривреде. Планирано је да им се додели: „Од заједничког поседа над транспортним средствима намењеним снабдевању тржишта, па до задружног поседа над тракторима и другим средствима за производњу, од задружне приплодне стоке, па до све већих и већих задружних економија, сточарских фарми, задружних, занатских и индустријских погона итд.“²⁷³ У Упутству се наводи да овакве активности у задругама нису могле бити остварене услед административног система у привреди, као и неразумевања и потцењивања улоге и значаја земљорадничких задруга општег типа. Да би се овакво стање променило, оне се, наводи се у Упутству, поред робног промета морају бавити и разним видовима производње (поред ратарске производње и сточарства, морају поседовати машинске станице, индустријске и занатске радионице, винарске подруме, расаднике итд.). „Постепеним укључивањем свих индивидуалних поседа у јединствено крупно социјалистичко газдинство, односно укључивањем потребне радне снаге на свом подручју у друштвену задружну производњу“²⁷⁴ оне ће постати механизам за реконструкцију пољопривреде.

Шта је условило промену односа државе према земљорадничким задругама? Очигледно да је незадовољство резултатима које су постигле радне задруге било много веће него разочарање у једнострану активност земљорадничких задруга. Земљорадничке задруге општег типа су се, и поред наведених тешкоћа и слабости, решавањем низа општесеоских проблема представиле сељаштву као корисна организација,²⁷⁵ док се развијање радног задругарства

²⁷² Слободна Војводина, 18. новембар 1951.

²⁷³ Упутство ЦК КПЈ партијским организацијама и руководиоцима „О даљим путевима социјалистичког преображаја села“, Слободна Војводина, 26. новембар 1951.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ На пример, у селу Пландиште, где постоје две радне задруге и обухватају скоро све сељаке, одлично ради земљорадничка општег типа, која је имала веома разгранату делатност. Захваљујући великој новчаној помоћи ове задруге, који је дала из своје добити, завршен је велики задружни дом. Такође, она је планирала да уложи значајна средства у поправку електричне

показало као тежак, непредвидив и у крајњем случају по државу и власт потенцијално опасан посао. Али, задругарство је и даље третирано као једини метод који може потиснути индивидуалну, односно (како се тада сматрало) производњу засновану на капиталистичком моделу. Дакле, требало је ригидан, совјетски приступ сељаштву, оличен у СРЗ, обогатити блажим моделом. То би се могло постићи тако што би се под окриљем општих земљорадничких задруга организовале разноврсне форме задружне својине, што би привукло индивидуалне сељаке и тако се формирао вид колективне, задружне производње.

Међутим, већ укоренењено схватање да је радна задруга најбољи начин за спровођење „социјалистичког преображаја села“ остало је присутно и после објављивања Упутства ЦК КПЈ, и то не само код обичних чланова Партије и руководиоца на терену, већ, како је наведено на седници Привредног савета, и у „задружним дирекцијама република, па чак донекле и у савезном руководству.“²⁷⁶ Имајући у виду да је уложен велики напор у убеђивање сељака и њихово присилно утеривање у СРЗ, сасвим је разумљиво да већ индоктринирано чланство није могло са потпуним разумевањем тако брзо да прихвати нови метод за спровођење „социјалистичког преображаја села.“ Ситуацију је додатно закомпликовала чињеница да је власт управо у овом периоду водила велику борбу против изласка задругара из СРЗ.

Методе које би опште земљорадничке задруге требало да примењују у циљу привлачења сељаштва изнео је председник Главног задружног савеза ФНРЈ Мома Марковић на пленуму савеза одржаног крајем фебруара 1952. године. Поред развијања задружне својине, Марковић истиче да оне треба да раде и на унапређивању производње на имањима својих чланова, тако што би отварањем станица за пољопривредне машине, занатских радионица за личну услугу задругарима и организовањем помоћи задругарима у заштити биља и стоке пружили непосредну корист сељаку.²⁷⁷

мреже у селу, док две СРЗ у селу нису ни на симболичан начин учествовале у решавању ових, за село значајних, инвестиција. АС., Ђ. 2-2

²⁷⁶ „Упркос писма ЦК које је тежиште ставило на земљорадничке задруге, на терену се људи ипак држе радних задруга. Томе је можда донекле допринело и то што су предузете мере против распадања радних задруга, што су непријатељски елементи хтели да постигну.“ Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 431.

²⁷⁷ *Политика*, 24. фебруар 1952.

За спровођење ових одлука задужене су партијске организације по селима и срески задружни савези. По задругама се оснивају одбори који одржавају саветовања са стручним особљем о могућностима ширења делатности. Предузимају се оштрије мере према лицима које врше злоупотребе и проневере задружне имовине.²⁷⁸ Поред тога, власт је помогла овим задругама тако што је омогућила продају великих количина непродате робе, док је разлику између цена надокнадила држава.²⁷⁹

Привредни савет Владе ФНРЈ осмислио је да додатно ојача среске задружне савезе тако што ће фузионисањем са фондом за механизацију добити знатно квалитетније кадрове. Било је предвиђено да, поред управног и надзорног одбора задружног савеза, треба да буде и један управник среског задружног савеза који ће вршити „оперативно руковођење,” односно спроводити закључке управног одбора и скупштине среског задружног савеза. Такође, било је предвиђено да се у среском савезу оформе сектори за „непосредну помоћ задругама, пружање помоћи у вођењу књиговодства, евиденције итд.”²⁸⁰ На истој седници, одржаној 20. фебруара 1952. године, Привредни савет је прихватио сугестију Главног задружног савеза да се у оквиру земљорадничких задруга општег типа формирају „секције за специјализоване задруге које ће имати задатак да окупе на пример виноградаре.” То није значило да се специјализоване задруге укидају, већ да оне послују у оквиру земљорадничких задруга, односно да чланови земљорадничких задруга оснивају тзв. секције, које ће пословати на скоро истим принципима као и раније специјализоване задруге. Наиме, сматрало се да су специјализоване задруге пословале на извесним „капиталистичким принципима”. Заправо, самосталне специјализоване задруге биле су у супротности са новом улогом која је намењена земљорадничким задругама - да „окупе све задруге унутар једног села.”²⁸¹

Ипак, улога среских задружних организација у јачању општих земљорадничких задруга у већини срезова није дошла до изражаја јер се већина савеза посветила развијању своје делатности, запоставивши помоћ земљорадничким

²⁷⁸ *Политика*, 14. јануар 1952.

²⁷⁹ *Политика*, 24. фебруар 1952.

²⁸⁰ Сем тога, истакнута је потреба да се они додатно ојачају са одређеним бројем агронома, као и погонима за оправку пољопривредних справа, затим разне подруме и расаднике. Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 429.

²⁸¹ Исто, 430.

задругама.²⁸² Везаност задругара за задруге и њихово учешће у раду ових задруга није се нарочито поправило. Наиме, присуство задругара на полугодишњим скупштинама задруга било је веома слабо.²⁸³

То се делимично може објаснити и чињеницом да план активности ових задруга који је изнео Мома Марковић није било лако остварити без конкретне финансијске помоћи, пре свега без повољних кредита. Али, основ за добијање кредита зависио је од висине удела у задрузи, од висине јемства задругара и укупног износа сопствених средстава, односно од кредитне способности задруге. Питање повећања удела задругара било је од нарочитог значаја јер са повећањем сопствених средстава путем удела и других прихода задруге су могле рачунати да од Народне банке добију и веће кредите.²⁸⁴ Међутим, и поред објашњавања на конференцијама, обилажења и убеђивања по кућама, коришћења масовних организација, одзив задругара на упис повећања удела није био задовољавајући. Задругари не само да нису били расположени да потпишу повећање удела, већ је овакво, рекли бисмо агресивно деловање партијских организација, имало негативне последице.²⁸⁵

У таквим околностима пољопривредна производња није могла постати важнија, да не кажемо главна делатност, општих земљорадничких задруга. Оживотворење идеја и планова који су дати у Упутству ЦК КПЈ могло се очекивати после реорганизовања СРЗ 1953. године.

²⁸² Упутство ЦК КПЈ препоручује среским задружним савезима организовање разних трговачких агенција, услужних предузећа и радионица, као и разних индустријско-занатских предузећа чији су производи намењени земљорадничким задругама.

²⁸³ АС. Ђ. 2 -2.

²⁸⁴ *Политика*, 24. фебруар 1952.

²⁸⁵ По селима су се појавиле разне паролe: „да се повисује и уплаћује удео ради намирања мањкова; ако се потпишу изјаве да то значи улазак у СРЗ; да ће после потписивања банка вршити наплату пленидбом од задругара“. АВ, Ф. 334. а.ј. 1837.

II

ДРУШТВЕНЕ И ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИВАТНОГ ПОСЕДА 1950-1957. ГОДИНЕ

Земљишни максимум и његове последице

И поред чињенице да су и класици комунистичког покрета, чија се филозофија заснивала на Русоовом уверењу да је приватна својина грех и извор криминала разних врста, сматрали да приватну својину не треба укидати ситном и средњем сељаштву, СССР је под Стаљиновом влашћу брутално извршио колективизацију пољопривреде. Приватни земљорадници присиљени су да се прикључе колективним имањима: 1928. године ови земљорадници обрађивали су 97% земље, до 1930. више од половине њих било је принуђено да приступи колективним имањима, да би 1936. године 90% сељачких газдинстава било колективизовано.²⁸⁶ Очекивало се и да се југословенски комунисти по преузимању власти угледају на совјетску политику према сељаштву. Политика нове југословенске власти према пољопривреди била је усмерена према тзв. социјалистичкој реконструкцији села, што је подразумевало деприватизацију пољопривредне производње и афирмацију државне и колективне својине. Међутим, пошто је победу над представницима старог режима КПЈ у великој мери договала сељаштву, као и због деликатне политичке ситуације у земљи, није се могло, барем не одмах, драстичније умањити приватна својина над земљом. Тако је Закон о аграрној реформи и колективизацији, не само обезбедио приватно власништво над земљом, већ и доделио земљу сиромашним сељацима и безземљацима. Очигледно је да су се југословенски комунисти по преузимању власти од ригидних револуционара брзо преобразили у прагматичне политичаре и државнике. Ипак, идеолошка догма временом је потискивала политичке и економске разлоге, што је детерминисало крајње противречне имовинске процесе на југословенском, а нарочито војвођанском селу. Разлоге овакве политике треба тражити и у поданичком подражавању Совјетске политике индустријализације и колективизације од стране нашег руководства. Село је, као и у свим осталим

²⁸⁶ Иван Т. Беренд, *Економска историја Европе у XX веку*, Београд 2009, 172.

земљама тзв. комунистичког блока, требало да обезбеди и храну и неопходна средства за остваривање амбициозних циљева који су осмишљени и дефинисани државним плановима. Пре свега држава је, као што смо могли видети, многобројним мерама спутавала тзв. „капиталистичке тенденције“, односно развитак приватног власништва на селу. Затим, фаворизовањем радних задруга и репресивним деловањем државног апарата према сељаштву, анулиран је Закон који је гарантовао приватни посед јер су практично присилно преведена сељачка газдинста на колективну својину. Тако је земљишна површина у поседу приватних пољопривредних газдинстава практично преполовљена до 1951. године.

Ипак је на простору Војводине у јеку притисака на сељаштво да приступи сељачким радним задругама 1950. године било 198.778 пољопривредних домаћинстава са 763.916ха земље у свом поседу.²⁸⁷ Дакле, и поред великих притисака на приватно власништво, оно и даље заузима огромне површине пољопривредног земљишта у Покрајини и указује нам на огромни значај који индивидуална газдинства имају, не само за развој пољопривредне производње, већ и за укупни привредни развој Војводине и Југославије. Њихова структура може нам помоћи да увидимо производне могућности приватног поседа, али и у којој мери су политичке и економске мере утицале на мењање поседовне структуре.

	1948.		1949.		1950.	
	Број домаћинстава	Површ. у ха	Број домаћинстава	Површ. у ха	Број домаћинстава	Површ. у ха
Домаћинства без властите земље, односно са земљом до 0,05ха	10.503	283	12.117	100	13.962	287
Од 0,5 до 2ха	60.669	64.227	57.147	61.277	61.342	61.288
Од 2,01 до 5ха	102.265	350.015	80.419	268.413	74.992	247.458
Од 5,01 до 8ха	44.931	275.305	30.360	186.304	27.693	171.113
Од 8,01 до 10ха	12.484	112.401	8.871	78.399	7.928	70.442
Од 10,01 до 15ха	14.561	177.717	9.052	109.456	8.216	98.124
Преко 15ха	10.890	214.618	5.794	111.234	4.645	88.204
Укупно	256.303	1.194.564	203.766	815.183	198.778	763.916

Табела 6: Структура приватних пољопривредних домаћинстава у Војводини 1948-1950.²⁸⁸

²⁸⁷ АВ.Ф.334, Неки статистички подаци 1944-1951

²⁸⁸ Исто.

Ако податке из 1950. године упоредимо са поседовном структуром из 1948. године, односно са директним резултатима аграрне реформе из 1945. године, уочавамо да је драстично опао број пољопривредних домаћинстава у Војводини. Са 256.303 на 198.778 домаћинстава. Многи сељаци су очигледно напустили село и постали радници у непољопривредним делатностима или су се, што је вероватније, прикључили задружном сектору.

Такође, по методологији пописа, газдинства су дефинисана не само по производном критеријуму, већ и према занимању чланова домаћинства. Према таквом тумачењу, она газдинства која су у рукама непољопривредника самим тим нису ни пописана као газдинство, већ као домаћинство непољопривредника. Таквих домаћинстава било је у попису из 1949. године 70.859, а поседовали су 50.305ха укупне, односно 44.183ха обрадиве земље. По једном домаћинству долазило је просечно 0,71ха укупне или 0,62ха обрадиве површине.²⁸⁹ Сметњу за поуздано утврђивање поседовне структуре сељачких газдинстава представљале су и честе промене настале услед уласка или изласка газдинстава из СРЗ. Чак и ако се држимо горе наведеног тумачења, тешко је утврдити разлику између домаћинства које нема карактер пољопривредног газдинства од окућнице радника који, поред бављења пољопривредом, ради и у некој другој делатности. Сliku поседовне структуре ремете и поседи испод 0,5ха који се, и поред чињенице да се њихови чланови не баве непољопривредним делатностима, због њихове величине пре могу сматрати обичном окућницом. То су разлози зашто се у различитим изворима по правилу појављују и различити подаци.

Ипак, можемо констатовати да је у овом периоду настављено смањивање броја крупнијих газдинстава уз истовремено смањивање и величине поседа у овој групи газдинстава. Али и остале групе газдинстава опадају, како по броју, тако и по земљишним површинама. Тако је број газдинстава од 5 до 8ха смањен са 44.931, колико је било 1948. године, на 27.693 домаћинства две године касније. Разлоге треба тражити у појачаним економским и политичким притисцима државе према сељаштву, односно убрзане колективизације.²⁹⁰

²⁸⁹ Петар Марковић, *Поседовна структура сељачких газдинстава*, Привредна изградња 11-12, Нови Сад 1959, 40.

²⁹⁰ АВ, Ф.334, Неки статистички подаци 1944-1951.

Међутим, убрзо се показало да радне задруге не могу испунити велика очекивања власти у смислу веће и ефикасније производње. Инсистирање на бољшевичком концепту изградње социјализма у Југославији у јеку идеолошког и политичког сукоба са Совјетским савезом узроковало би дубљу политичку и економску изолацију земље. Сама по себи наметнула се сарадња са западним, капиталистичким земљама, као и потреба трагања за новим моделима изградње социјализма.

Пошто је Југославија покретала процес демократизације друштвено-политичког система, привреда се постепено ослобађала државне интервенције и отварала простор за развијање слободног тржишта. Овакве тенденције неминовно су доводиле и до одустајања од инсистирања и фаворизовања колективне својине у пољопривреди. С друге стране, распуштањем задруга обнављале су се сопственичке тежње код сељаштва, самим тим се у очима власти обнављала опасност од обнове капиталистичких елемената. За период после 1950. године, када је дошло до постепене либерализације државе и попуштања притисака према приватном поседу, било је за очекивати да ће доћи до одређених промена тенденција у поседовној структури сељачких газдинстава.

Група газдинстава	1950.	1951.	1952.
Укупно	100	100	100
До 2ха	34,0	37,9	36,7
Од 2 до 5ха	39,9	37,1	38,4
Од 5 до 8ха	14,7	14,0	14,4
Преко 8ха	11,4	11,0	10,5
Просечна величина газдинстава			
До 2ха	0,89	0,82	0,85
Од 2 до 5ха	3,35	3,32	3,35
Од 5 до 8ха	6,15	6,15	6,20
Преко 8ха	13,10	12,45	12,30

Табела бр.7: Поседовна структура сељачких домаћинстава у Војводини 1950-1952.²⁹¹

Али, како видимо на табели, крупнија газдинства (преко 8ха) из године у годину опадају, дакле настављају тенденцију опадања, како броја газдинства, тако и просечне величине газдинства. Док код газдинстава до 2 ха, после смањивања њиховог укупног броја и величине поседа 1949. године, две године касније долази до њиховог повећања, уз истовремено незнатно повећање просечне величине поседа, што указује на слабашне покушаје приближавања ових

²⁹¹ Петар Марковић, наведено дело 41.

поседа газдинствима из више групе. Слична ситуација је и са газдинствима из групе од 2 до 5ха. На основу горњих приказа можемо закључити да у периоду после 1950. године, односно за време попуштања административних мера у пољопривреди, није дошло до значајнијих промена поседовне структуре сељачких газдинстава. Приватни посед се 1950. године усталио, како по броју, тако и по земљишној површини. Чак се крупнији посед, што поново наглашавамо, смањује, како по броју, тако и по просечној величини поседа, што никако не иде у прилог тези да ће попуштање државних стега олакшати обнову капиталистичких односа у пољопривреди.

Истина, непосредно пре доношења закона о реорганизацији СРЗ, површина земље у приватном власништву повећана је за око 100.000ха. Ово повећање није значајније угрозило друштвени сектор својине.²⁹² Тако је од укупно 1.883.500ха пољопривредне површине Војводине у поседу приватног власништва било 867,1 хиљада хектара, односно 46 %.²⁹³ Од тога је 1952. године приватни сектор обухватао 49,8% ораница и башта, 50,7% воћњака, 63,1% винограда, 42,2% ливада, 12,2% пашњака, а под барама, трстиком и рибњацима 22,3%.²⁹⁴

Укидањем обавезног откупа пољопривредних производа, већ је омогућен слободан развитак приватном поседу, који би са враћеном земљом, по мишљењу власти, могао озбиљно ојачати и омогућити богаћење сељака. И поред либерализације земље, власт овакав сценарио није могла прихватити. У штампи се кроз многобројне коментаре доказује непримереност најамног рада у социјалистичкој држави. Додељен је такође велики простор писмима сиромашних сељака из задруга савезном извршном већу у којима се предлаже „обавезни откуп земље од богатих сељака јер би се на тај начин омогућило и сеоској сиротињи да остане удружена у задругама.”²⁹⁵ Затим су уследили одговори друштвено-политичких организација који безусловно подржавају тежње и овакве ставове сиромашних сељака. Тако, социјалистички савез Војводине подржава зах-

²⁹² Под друштвеном својином подразумевамо државни и задружни сектор. У оквиру државног сектора била су пољопривредна добра (савезна, републичка, покрајинска и локална), пољопривредне установе, економије привредних предузећа и сл. Док се под задружним сектором, подразумевају махом Сељачке радне задруге, јер се земљорадничке задруге нису озбиљније бавиле пољопривредном производњом.

²⁹³ *Статистички годишњак за 1954. годину*, Савезни завод за статистику, Београд 1954 118.

²⁹⁴ Војислав Поповић, *Пољопривреда Војводине 1952-1972*, Зрењанин 1976, 13, 14.

²⁹⁵ *Борба*, 16. април 1953.

тете беземљаша и на својој конференцији закључује да је захтев за ограничавањем приватног поседа на 10 хектара оправдан и да га треба што пре извршити.²⁹⁶

Наиме, сматрало се да пољопривредна производња на поседу од 10 хектара не захтева најамну радну снагу. У јавности је највише пажње посвећено сиромашним сељацима из расформираних задруга јер расформирањем СРЗ сиромашним сељацима, сем одласка у град, који евидентно у овом тренутку не може прихватити толику масу придошлица, једино преостаје најамни рад. Једино решење било је повећати земљишни фонд како би се задругама са сиромашним задругарима обезбедио опстанак. Земља се једино могла добити од богатих сељака. Штампана већ у априлу месецу кроз ауторске чланке, али и стидљиве изјаве појединих партијских званичника провлачи идеју о смањењу земљишног максимума.

Очигледно је да су захтеви беземљаша, односно велики публицитет који је дат овим захтевима, представљали неку врсту припреме јавности за установљавање новог земљишног максимума. Већ 19. маја достављен је предлог новог закона законодавним одборима народне скупштине ФНРЈ. Основни разлог доношења Закона о пољопривредном земљишном фонду и додељивању земље пољопривредним организацијама, како се наводи у званичном образложењу, јесте заштита сељаштва од експлоатације, али и даљи „развој пољопривреде у складу са социјалистичким друштвеним односима.“²⁹⁷

На први поглед изгледа да је доношење овог закона представљало корак уназад, да је био противречан либералним тенденцијама у привреди и југословенском друштвеном миљеу. За разлику од аграрне реформе из 1945. године, када је укинута велика посед, а у неким деловима државе и феудални реликти, и када је земља подељена махом приватним газдинствима, нови закон сужава приватни посед и предаје земљу социјалистичким пољопривредним организацијама. Али у Југославији се, и поред значајних реформи, задржала сада можда мање формална, али и даље апсолутно утицајна, партијска контрола политичког и економског живота земље.

²⁹⁶ Борба, 11. мај 1953.

²⁹⁷ Борба, 16. мај 1953.

Пошто је аграрном реформом у Југославији крупни, а можемо слободно рећи, у великој мери и средњи земљишни посед, елиминисан, отворило се питање да ли се и у којој мери посед ситног власништва може појавити као претња за развијање социјализма. Већ смо нагласили да су марксистички класици (Маркс, Енгелс, Кауцки) истицали потребу склапања савезништва између пролетеријата и ситног сељаштва. Савезништво је било у обостраном интересу јер је крупна капиталистичка производња неминовно доводила до пропасти ситног сељака. Дакле, нико није увиђао разлоге за страх од сељаштва, већ се указивало на потребу опрезног политичког деловања са овом друштвеном категоријом. Разлога за страх, нарочито код југословенских комуниста, није смело бити јер су револуцију и извели захваљујући сарадњи са сељаштвом.

До правилних закључака можемо доћи ако погледамо мишљење Драгана Веселинова о начину стварања капиталистичке аграрне својине:

- „а) Еволуцијом богатог сељаштва из феудализма у капитализам, и то тако да им је привредна моћ дата ванекономским даривањима (пре свега земље) и разним ослобођењима од данака у феудализму. Тиме су они имали одскочну даску за капитализам и преобраћање у крупне земљовласнике, која не проистиче из законитог економског раслојавања ситног парцелног власништва...
- б) Предузетничком еволуцијом феудалне аристократије, која се успела пребацити на нови тип производње, будући да је поседовала довољно акумулативних снага за такав потез.
- ц) Продором оригиналног градског капитала у пољопривреду, који је извео одлучујући преврат у њеној трансформацији, превео је на крупну робну производњу и разорио ситно и средње сељаштво.“²⁹⁸

Дакле, могућност да се из ситног сељаштва у датим историјским околностима изнедри капиталистички облик приватне својине била је просто неостварива. Ипак, у складу са својом идеологијом, власт је и даље сматрала да приватно власништво не може бити дуго толерисано у социјалистичкој држави. Све док је тако, по тумачењу Едварда Кардеља, мере које држава доноси према пољопривреди нису условљене само економским разлозима, већ оне у себи

²⁹⁸ Драган Веселинов, *Аграрно питање...*, 127.

садрже и елементе класне политике.²⁹⁹ На основу оваквих изјава можемо закључити да се власт у Југославији још није отргла од идеолошког утицаја СССР-а, јер се управо у овој земљи, у ери Стаљинове владавине, указало на опасност да ситно сељаштво угрози изградњу социјализма. Тако нам панични страх од развоја капиталистичких односа, нарочито "кулака", постаје разумљивији.

Такође, ни унајмљивање радне снаге није могло омогућити сељацима основ за капиталистичку акумулацију. Ова газдинства, у околностима забране куповине крупнијих машина и у условима употребе застарелог оруђа, нису могла прећи оквире производње за потребе сопственог домаћинства.³⁰⁰ Занимљив је податак да су на приватном сектору непољопривредници имали 1951. године 67 трактора, беземљаши - 11 трактора, поседници од 1-3ха - 88 трактора, поседници од 3-5ха - 54 трактора, поседници од 5-10ха - 69 трактора и, што је нарочито занимљиво, поседници са земљом од преко 10ха - 61 трактор.³⁰¹ Дакле, трактори који су се налазили у приватном власништву припадали су махом сељацима из нижих категорија. Безразложни страх од „кулака“ није довољан да објасни ново потезање за административним мерама.

Зашто су ригорозне мере према приватном земљишном власништву донесене 1953. године, а не 1945? Могућност „експлоатације“ између сељаштва, односно унајмљивања радне снаге није био могуће до 1953. године. До тада су постојали многобројни механизми који су онемогућавали развој приватних газдинстава, што се, као што смо већ видели, итекако одразило и на пољопривредну производњу. Када се од њих одустало и када се напустила политика форсирања радних задруга, то није значило да власт у приватном власништву види могућност развоја и повећања пољопривредне производње, већ да се, нарочито на простору Војводине, задружни систем у пољопривредној производњи, који се показао као неуспешан, ефикасно може трансформисати у државни. Тако су значајне земљишне површине, сада и законским путем, бивале отргнуте од приватног поседа и предате држави, односно, како се у званичној кореспонденцији наводи, социјалистичким пољопривредним организацијама на управљање. Ове организације су имале сврху да упосле велики број беземљаша и сеоске сиротиње, док је приватном поседу, ослобођеном административних

²⁹⁹ Едвард Кардељ, *Проблеми социјалистичке политике на селу*, Београд 1959, 302.

³⁰⁰ Вера Гудац-Додић, *Аграрна политика..*, 230.

³⁰¹ АВ, Ф. 334, Неки привредни показатељи из пољопривреде Војводине.

стега, омогућено да слободније послује, али само у оквиру 10 хектара земље. На тај начин његова производна способност и перспектива економског развоја била је јасно лимитирана. То није била само последица некакве природне мржње комуниста према приватном власништву. Власт се, пре свега из тактичких разлога, већ очигледно вратила изворном Енгелсовом учењу о потреби избегавања насилне експропријације средњег и ситног поседа на селу.³⁰² Разлоге треба тражити у чињеници да би велики број задругара без или са недовољном количином земље, распуштањем сељачких радних задруга и немогућношћу државе да им обезбеди посао у некој другој делатности, био приморан да ради код богатијих сељака. Једноставно, власт у комунистичкој држави тако нешто није могла дозволити.

С друге стране, законодавац је сматрао да ће овај закон још више ослободити приватну иницијативу малог и средњег поседа јер пружа гаранцију и сигурност сељаштву да својом земљом слободно располаже (могу продавати, куповати, уносити у задругу или поклањати) и унапређује је, без бојазни да ће бити ограничен новим административним мерама. Скупштинска расправа је најбоље показала разлоге његовог доношења. Закон је с једне стране тежио да онемогући капиталистички развитак на селу, односно експлоатацију туђе радне снаге, и да развије дубљу сарадњу између приватног поседа и социјалистичких газдинстава. Оваква очекивања заснивала су се на чињеници да земљом лимитирана газдинства без одговарајућих машина не могу опстати без сарадње и помоћи државе. Индивидуални посед био би повезан са разним пољопривредним организацијама и на тај начин стварали би се услови за настанак новог модела развоја социјализма на селу.

Дакле, овим законом је предвиђено образовање земљишног фонда у који, поред земље која се већ налази у државном власништву, улази и пољопривредно земљиште оних земљорадника који поседују више од 10 хектара. У оним крајевима Југославије где је земљиште лошијег квалитета или где су убичајене патријархалне породичне задруге, може се оставити у својини и више од 10 хектара (не више од 15 хектара). Затим, комисије које треба да спроведу

³⁰² Васа Чубриловић је, приликом усвајања Закона о земљишном фонду у Већу народа, говорио о одржавању малог и средњег поседа, изнео тезу Карла Кауцког И Фридриха Енгелса о тешкоћама њиховог опстанка у епохи индустријске цивилизације. То је поткрепио чињеницом да се средњи посед у оквиру капиталистичке производње није могао нигде одржати и да је процес распадања у последњих 150 година ишао страховито брзо. *Борба*, 23. мај 1953.

закон, дужне су да омогуће власнику да предложи земљу која ће бити издвојена у фонд. Такође, у земљишни фонд неће се уносити земљиште са зградама, а комисије би требало да воде рачуна и да се не уноси земља под засадом.³⁰³ Рад ових комисија контролисан је и координиран од стране републичке комисије за земљишни фонд, а у Војводини покрајинске комисије. За ове мере посебно је значајан и Закон о промету земљишта и зграда, којим се омогућава промет земљишта приватних власника у границама земљишног максимума.³⁰⁴

Треба нагласити да се у поступку за одузимање земље разликовале две етапе. Прва, у којој се решењем констатовало формално одузимање земље и висина накнаде за одузету земљу. Самим доношењем решења, земља се одузимала само правно, а не фактички. Она је и даље била у рукама земљорадника који је имао бесплатно право коришћења док се не створе услови да се додели оној пољопривредној организацији која је могла рационално да је обрађује. Тек друга етапа подразумевала је и фактичко одузимање земље. Тада народни одбор, на основу захтева за доделу земље од стране задруге или неке друге пољопривредне организације, доноси одлуку и фактично одузима земљу.³⁰⁵

Власници којима је земља одузета на основу овог закона имали су право на накнаду. Висина накнаде се одређивала према култури и класификацији земљишта и вршила се у годишњим ратама без камата. Пошто до тада није постојао слободан промет земље, није било једноставно одредити њену реалну цену.³⁰⁶ Пошло се од тога да прво треба одредити цену у Војводини, где је земља иначе најквалитетнија, и на тој основи земља која улази у фонд обрачунавала се са 100.000 динара по 1ха прве класе, а 30.000 динара за најслабију - осму класу. Рок отплате био је 20 година.³⁰⁷

³⁰³ Борба, 16. мај 1953.

³⁰⁴ Службени лист ФНРЈ 25/1954.

³⁰⁵ Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије - Документи I*, Књига II, Београд 1977, 357.

³⁰⁶ На седници законодавног одбора Народне скупштине ФНРЈ, Мијалко Тодоровић је, образлажући Закон, истакао да се код одређивања цене која се исплаћује сопственицима са земљом изнад тзв. земљишног максимума мора настојати да се обезбеде економске цене. Међутим, пошто годинама у држави није дозвољена слободна продаја земље, код одређивања цене водило се рачуна о предратној цени земљишта, као и о дохотку који може дати 1ха. *Дневник*, 19. мај 1953.

³⁰⁷ *Дневник*, 20. мај 1953.

Већ смо нагласили да се земља из земљишног фонда није могла додељивати приватним газдинствима, већ искључиво пољопривредним организацијама. Под пољопривредним организацијама подразумеване су земљорадничке задруге, пољопривредна добра и друге организације које су се бавиле пољопривредном делатношћу, с тим да су задружне организације морале саобразити своја правила прописима који се примењују на пољопривредним добрима. Било је потребно да задружном организацијом управљају само они који раде, а не они који су сопственици земље. Затим, да се земљорадницима њихов рад плаћа по тарифном правилнику као радницима на пољопривредним добрима. Све у свему, задруге су и даље представљале организацију засновану на уносу земље земљорадника, али величина унесене земље није имала значаја у подели дохотка међу задругарима, уколико се није односила на ренту.³⁰⁸ У образложењу предлога закона каже се да овај услов омогућава оснивање новог типа земљорадничких задруга у којем неће бити битнијих разлика са пољопривредним добрима. Задруге сада, и поред чињенице да су и даље организације засноване на иницијативи земљорадника и да садрже њихове имовинске односе на бази унете земље, имају елиминисане капиталистичке остатке „јер они не делују на међусобне односе и поделу дохотка међу задругарима, уколико се не односи на ренту.“³⁰⁹

Поступак за додељивање земље покренуо се на основу писменог захтева народном одбору, у којем је образлагана потреба за додељивање земље. Поступак се могао покренути и на основу захтева групе земљорадника или пољопривредних радника који су намеравали да оснују пољопривредну организацију.³¹⁰

Дакле, земља се није додељивала појединцима, односно беземљашима и сиромашним сељацима. У експозеу Јована Веселинова ова одлука образложена је на следећи начин: „Давањем појединцима по хектар - два земље не би се постигло оно што се жели - унапређење производње путем стварања крупнијих и напреднијих социјалистичких пољопривредних организација. Распарчавањем земље створили бисмо само још више ситних и за самосталан жи-

³⁰⁸ Борба, 19. мај 1953.

³⁰⁹ Б. Петрановић, Ч. Штрбац, наведено дело, 358.

³¹⁰ Борба, 16. мај 1953.

вот неспособних газдинстава и тиме уназадили пољопривредну производњу."³¹¹

Из овога можемо закључити да је држава намеравала да продуктивност рада и производњу унапреди само помоћу социјалистичких газдинстава док се приватни посед није могао третирати ни као потенцијални чинилац развоја пољопривреде. Без помоћи и сарадње са државом, он није могао обезбедити услове ни за пуки опстанак. Борба за већу пољопривредну производњу није била основни и једини циљ - идеолошки аспект и даље је имао пресудни значај у креирању политике према пољопривреди. Истина, од нових социјалистичких организација, осим овог идеолошког аспекта, очекивало се да повећају продуктивност рада, а самим тим и пољопривредну производњу. Оваква оптимистичка очекивања заснивала су се пре свега на чињеници да ће ове организације, поред поседовања механизације, примењивати нов начин пословања, као што смо рекли, саобразан пољопривредним добрима. Власт се руководила чињеницом да је крупан посед неопходан за развијање савремене пољопривредне производње. Новформирана социјалистичка газдинства, као што су на пример пољопривредна добра од неколико стотина хектара земље, имала су знатно више могућности да повећају продуктивност рада него индивидуална газдинства са поседом од двадесетак хектара. Наиме, сматрало се да је овај закон, пошто одузету земљу није доделио беземљашима и сеоској сиротињи, спречио даље уситњавање пољопривредних поседа, односно да је водио рачуна и руководио се економском логиком.

Било је предвиђено да се већи део земље из пољопривредног земљишног фонда додели реорганизованим сељачким радним задругама. У местима где није било СРЗ откупљена земља додељивала се новоформираним пољопривредним добрима. Мање површине земље додељиване су старим пољопривредним добрима, док је један део припао и општим земљорадничким задругама, углавном ради оснивања приплодних станица.³¹²

Такође, било је предвиђено да се на територији Војводине до краја године оснује око 90 нових пољопривредних добара која ће, поред земљишта из

³¹¹ Борба, 23. мај 1953.

³¹² Дневник, 15. септембар 1953.

пољопривредног фонда, добити и економска дворишта расформираних задруга.³¹³

На простору Војводине до 1957. године основано је укупно 509 пољопривредних организација.

Од тога:

- Пољопривредних добара 187,
- Радних задруга 307,
- Ергела 3,
- Установа, расадника и школа 17.

Ове организације располагале су са следећим земљишним фондом:

- Укупна површина 487.464ха,
- Пољопривредна површина 421.801ха,
- Обрадива површина 361.802ха.

Од тога:

- Оранице 343.787ха,
- Воћњаци 2.515ха,
- Виногради 3.908ха,
- Ливаде 11.592ха.

Укупна површина социјалистичког сектора пољопривреде у односу на укупни земљишни фонд Војводине узносила је 22,64%, док је проценат обрадиве површине износио 21,67%, а оранична површина 21,62%.³¹⁴

С друге стране, очекивало се и од сељаштва да још боље обрађује своју земљу, јер им је нови Закон гарантовао слободно располагање имањем и пољопривредним производима. Са оваквим мишљењем није се слагао народни посланик Милош Московљевић, који је сматрао да се наставља са негативном политиком административних мера, јер је Закон о земљишном фонду у знаку административног руковођења. Веровао је да ће Закон имати негативне после-

³¹³ Дневник, 15. септембар 1953.

³¹⁴ АВ, Ф.310. Удружење пољопривредних произвођача АПВ (даље Ф.310). кутија 10.

дице на пољопривредну производњу јер ће се смањити земљишни посед толико да он неће моћи давати тржишне вишкове.³¹⁵

Стеван Дороњски је изнео да у Војводини од 300.000 домаћинстава 25.385 имају земље више од предвиђеног максимума. Њима је на основу Закона одузето укупно 116.342 хектара. Тиме је у Војводини земљишни фонд порастао на 400.000 хектара, што је представљало једну четвртину укупне обрадиве површине у Покрајини.³¹⁶

Среске комисије за земљишни фонд у Војводини брзо су почеле са радом, али су се убрзо и сусреле са одређеним проблемима. Наиме, било је случајева да су поједина домаћинства кршила уредбу о контроли промета некретнинама и илегално продавала делове своје земље. Такође, дешавало се да су се чланови породице одавно формално поделили, што је било на одговарајући начин и правно регулисано. Међутим, они су наставили да живе заједно и да заједнички обрађују земљу. С друге стране, познат је и случај да су два брата живела одвојено и земљу посебно обрађивала, али поделу земљишног поседа нису убележила у грунтовницу. Због таквих и сличних појава већ средином јуна одржано је саветовање у Извршном већу Народне скупштине Војводине са председницима среских комисија на којем је одлучено да приликом утврђивања величине поседа првенствено треба узети у обзир стварно стање. То је значило да комисије нису прихватале фиктивне поделе, без обзира да ли су оне већ регистроване у грунтовницама, док се домаћинствима која су илегално продала земљу, иста урачунавала у максимум од 10ха.³¹⁷

Посао око спровођења овог закона био је изузетно сложен јер се поред откупа земље вршила и реорганизација радних задруга, као и расподела земљишта из земљишног фонда и увођење у посед свих задругара који иступају из задруга. Из тих, али и неких других разлога, посао су пратиле многобројне жалбе и тужбе. Тако је у срезу Бела Црква поднето жалби на 36% решења, у срезу Ковин 22%, у срезу Зрењанин-Бегеј 21%, Зрењанин-Тамиш 20%, Стари Бечеј 27%. Разлоге треба тражити у неправилном раду комисија и идеолошком застрањивању. Покрајинска комисија за земљишни фонд установила је, анализом

³¹⁵ Борба, 23. мај 1953.

³¹⁶ Борба, 23. мај 1953.

³¹⁷ Дневник, 20. јун 1953.

решених жалби, да је велики број притужби био без основа.³¹⁸ Из жалби се може уочити да сељаци нису задовољни парцелама које им се остављају, сматрајући да им ја најбоља управо она земља која им се откупљује, или да им се оставља земља која је најудаљенија од њихових домаћинстава.

И поред настојања власти да се убрзано оконча поступак око реорганизације СРЗ, већина комисија које су спроводиле Уредбу о имовинским односима и реорганизацији СРЗ, донела је до краја 1953. године само решења о повраћању земљишта коју су бивши задругари унели у задругу. Што се тиче доношења распоредних решења, крајњи рок се ни крајем децембра није могао утврдити.³¹⁹

Ипак, већ почетком септембра среске комисије завршиле су расправе са сељацима који су имали преко 10ха земље. Затим се убрзано приступило издавању решења на земљу која је предвиђена за откуп јер је као рок одређен 15. септембар.³²⁰

Видимо да је, и поред великих тешкоћа око спровођења овог Закона, посао завршен изузетно брзо, што се може објаснити непоштовањем свих законом предвиђених процедура. Тако су народни одбори, одмах по завршеном откупу, не обазирјући се на евентуалне жалбе, извршили, не само предају одузете земље Земљишном фонду општенародне имовине, већ и додељивање земље пољопривредним организацијама.³²¹

За разлику од других крајева Југославије, у Војводини није било случајева да је одузета земља остављена на коришћење дотадашњим власницима до краја економске 1954. године.³²²

Укупно је на целој територији Републике Србије створен земљишни фонд од 200.892ха. Од тога је на територији тзв. уже Србије откупљено

³¹⁸ Ф. 247. кутија 48.

³¹⁹ Народна банка је указала да у многим случајевима постоји могућност да се овај посао намерно одуговлачи, јер чланови комисије за свој рад на уређењу имовинских односа у СРЗ примају дневнице које знатно премашују њихове редовне приходе. *Дневник*, 19. децембар 1953.

³²⁰ *Дневник*, 15. септембар 1953.

³²¹ *Дневник*, 12. новембар 1953.

³²² Колико се у Војводини са идеолошког и политичког аспекта озбиљно приступило овом послу говори чињеница да покрајинска комисија није признавала деобе, мираз и друге сличне промене извршене после 1948. године, већ су одузимали обрачунати вишак преко десет хектара од преостале земље таквих власника. На територији Војводине било је око 1.400 оваквих домаћинстава са око 10.000 кат. јутара земље. Накнадно тумачење Врховног суда ФНРЈ преиначило је ову спорну одлуку. АВ, Ф. 334. Стенографске белешке ПК СКЈ за Војводину, 15. и 16. април 1954. год.

80.492ха, на територији Косова и Метохије 3.343ха, а на простору Војводине 108.057ха, што ако упоредимо са осталим републикама, представља убедљиво највећу површину.³²³

За разлику од осталих делова Југославије, где се откупљена земља састојала из великог броја малих и међусобно удаљених парцела, због чега интерес за учешће у расподели није био велики, у Војводини је подељено чак 99% откупљеног земљишта. Из овог фонда на територији Војводине новим државним пољопривредним добрима предато је око 60.000ха, СРЗ-има око 40.000, а око 8.000ха земљишта пољопривредним економијама и школама.³²⁴

У односу на укупну обрадиву површину Војводине друштвени сектор повећао се са 11% на 14,2%. Крајем марта 1954. године на територији Војводине било је 242 пољопривредна добра, од којих око 90 новоформираних. Док је задружни сектор пре реорганизације СРЗ заузимао 35% укупне обрадиве површине у Војводини, у истом периоду, после реорганизације, износио је 13,2%. То значи да су друштвени и задружни сектор заједно, након спроведене реорганизације СРЗ и Уредбе о земљишном фонду, поседовали 27,4% укупне обрадиве површине Војводине. Самим тим, приватни посед обухватао је 72,6% обрадиве површине покрајине.

Морамо нагласити да различити извори износе различите статистичке податке, пре свега из разлога што званична статистика није могла адекватно да обради податке практично паралелног спровођења реорганизације и расформирања сељачких радних задругара и Закона о земљишном максимуму. На основу изнетих података може се закључити да је приватни сектор у пољопривредној производњи доминантан и да му је власт, и поред ограничења који је наметнула законом о земљишном максимуму, препустила ову значајну привредну грану. Ова мера је, и поред чињенице да је њеним спровођењем захваћен релативно мали број домаћинстава, изазвала код сељаштва неизвесност и страх од евентуалних даљих административних интервенција које би угрозиле стабилност приватне својине. Наиме, чињеница је да је овај Закон донесен непосредно после великих притисака на сељаштво и да је оно самим тим овај по-

³²³ У Хрватској откупљено је 24.000ха, у Словенији 10.300ха, Босни и Херцеговини 31.200ха, Македонији 16.700ха, док је земљиште откупљено у Црној Гори чинило свега 0,1% од укупног фонда, *Југославија 1945-1964, Статистички преглед*, Београд 1965.

³²⁴ *Дневник*, 27. новембар 1953.

тез власти доживело, не само као напад на приватно власништво, већ и на њега самог, логичан наставак дотадашње политике. Такође, настао је озбиљан проблем код оних газдинстава којима су задруге, приликом напуштања истих, задржале део средстава за рад, а нису сматрале за сходно или нису могле да им одмах исплате накнаду.³²⁵

У сваком случају сељак је, најблаже речено, прилично дестимулисан чињеницом да своје газдинство услед забране куповине земљишта преко законског максимума не може константно увећавати и унапређивати. Развојне могућности приватног сектора, у чијем се поседу налазило преко 70% обрадивог војвођанског земљишта и који је низ година успешно доказивао своју надмоћ над производњом социјалистичког сектора, биле су сведене на производњу у оквиру 10ха земље. Стога је овим законом настављен процес уситњавања земљишних поседа, што не иде у прилог примени напредних метода у пољопривредној производњи, а самим тим и њеног очекиваног пораста.

Занимљиво је упоредити поседовну структуру приватних газдинстава насталу после аграрне реформе из 1953. са резултатима аграрне реформе извршене после 1945. године.

Поседовна структура	Пољопривредна газдинства		Површина	
	Аграрна реформа 1947. године	Аграрна реформа 1953. године	Аграрна реформа 1947. године	Аграрна реформа 1953. године
0-2ха	29,2	30	6,1	8
2-5ха	40,0	35	29,5	29
5-10ха	20,4	35	29,9	63
10-20ха	8,3	-	25,4	-
преко 20ха	2,1	-	9,1	-
	100,0	100,0	100,0	100,0

Табела бр. 8: Упоредни преглед резултата аграрних реформи после 1945. године у АПВ³²⁶

Можемо видети да је газдинствима која су дошла под удар Закона о земљишном максимуму припадала трећина укупне површине у приватном власништву. Одузимањем њихове земље они су припали трећој категорији и самим тим бројчано и нарочито земљишно је ојачали. Трећа категорија је практично удвостручила површину земље у свом саставу. Што се тиче броја газдинстава

³²⁵ АВ, Ф. 334. ај. 2538.

³²⁶ АВ, Ф.334. Неки привредни показатељи из привреде Војводине.

из прве групе, она, као и земљишна површина у њеном саставу, нису значајно измењене аграрном реформом из 1953. године. Такође, и другој групи је, уз смањење броја домаћинства, остала идентична земљишна површина.

И поред чињенице да закон о земљишном максимуму није представљао економску меру, већ је мотивисан политичко-идеолошким разлозима - да ограничи привредни потенцијал приватног поседа, он ипак није угрозио интересе највећег дела сељаштва. Позитивни ефекти укидања административних мера били су толико велики да селективни удар закона о земљишном максимуму није могао изазвати онакав степен незадовољства какав је био у претходном периоду.

У овом периоду у односу на претходни (1949-1952) долази до смањивања броја газдинстава из категорије до 2ха, заправо уочава се пад у односу на број из 1949. године. Очигледно да су газдинства из ове групе тежила ка вишој категорији од 2-5ха, која је у овом периоду бележила значајан пораст, или је одређени број газдинстава једноставно напустио пољопривреду. Такође, дошло је до драстичног пораста броја газдинстава из групе од 5-8ха, што се делимично може тумачити чињеницом да је четврта група (преко 8ха) наставила да опада и у овом периоду. Дакле, док су прва и четврта група бројно опадале, друга и трећа су се у овом периоду учвршћивале.

За разлику од Војводине, југословенски просек био је нешто другачији. Наиме, број газдинстава свих категорија, осим оних са поседом преко 8ха, у периоду од 1949. до 1957. године се увећао, првенствено због вишег природног прираштаја. Дакле, као што можемо видети, постојала је тежња ка газдинству величине 4-6 ха. Да ли ће се оно формирати у доњим или горњим границама зависило је од повећања или смањења укупног броја газдинстава. Ако укупан број газдинстава расте, просечно газдинство се смањује и поред тога што у појединим групама величина газдинстава расте.³²⁷ Тако се просечна величина поседа из групе газдинстава од 5-8 ха смањивала. Али смањивала се величина газдинстава и из четврте групе, којима је и број опадао. На основу изнетог можемо констатовати да се смањио земљишни посед оним газдинствима која су захваљујући својој величини могла рачунати на вишкове пољопривредних про-

³²⁷ П. Марковић, *наведено дело*,, 43.

извода, што нам даље указује на проблеме са којима ће се у наредном периоду суочити војвођанска, али и југословенска пољопривреда.

Тако је, и поред убрзане индустријализације државе и великих миграција у градове, и даље велики проценат пољопривредног становништва имао посед у просеку од 3,5ха по домаћинству.³²⁸ Следећа табела указује нам на карактеристике поседовне структуре у Војводини 1956. године.³²⁹

	Број газдинстава	Број чланова домаћинства		Укупна површина у хектарима
		Укупно	Запослено ван пољопривреде	
До 2 ха	71.030	219.280	9.881	66.000
2-3 ха	41.526	140.260	5.213	110.000
3-5 ха	69.131	276.647	9.456	294.000
5-8 ха	47.858	222.361	7.577	306.000
Преко 8 ха	28.222	130.995	3.413	282.000
Свега	257.767	983.543	35.540	1.058.000

Табела бр. 9: Поседовна структура у Војводини 1956.

Поседовна структура у овом периоду није детерминисана економским разлозима, већ је резултат државног интервенционизма.

Становници прве три групе газдинстава, којих је било око 60%, поседовали су нешто мање од 50% површина свих сељачких газдинстава. Однос између броја становника и површине мењао се са повећањем величине поседа. Тако је становништво са величином поседа од преко 8ха, са непуних 15 % становника, поседовало преко 20 % војвођанских површина.

Нема дилеме да су газдинства са овако малим поседима махом била орјентисана на производњу која је задовољавала њихове егзистенцијалне потребе, без значајних тржишних вишкова јер је и продуктивност рада повезана са величином поседа. Доходак по привредно активном становнику у групи до 2ха износио је 66.000 динара, 2-3ха 108.000, 3-5ха 130.000, 5-8ха 155.200, а преко 8ха 191.500 динара.³³⁰

Интересантне податке пружа нам структура домаћинства према категорији земљишта и броју чланова на једно домаћинство у Војводини у 1953. години.

³²⁸ Дневник, 29. март 1953.

³²⁹ АВ, Ф. 247.а.ј.307.

³³⁰ П. Марковић, наведено дело, 46.

Категорија газдинства	Структура домаћинства	Број лица на једно домаћинство
Укупно	100	3,8
до 2ха	22,8	3
2-3ха	17,2	3,4
3-5ха	28,6	4
5-8ха	19,8	4,7
преко 8ха	11,6	4,5

Табела бр. 10: Структура домаћинстава према категорији земљишта у Војводини 1953.³³¹

Табела нам указује на неколико занимљивих чињеница. Пре свега, може се рећи да су се сеоска домаћинства на територији Војводине, за разлику од већине других југословенских регија, састојала од породица у најужем смислу. Затим, број лица по домаћинству повећавао се са повећањем величине газдинства.

Пошто је земља додељена новоформираним пољопривредним добрима и другим организацијама, поставља се питање на који начин је обезбеђена производња, како се вршило управљање и на који начин су се користила средства за производњу. Веома брзо је установљено да су реорганизоване СРЗ веома споро и с муком спроводиле суштинске промене које су се односиле на прилагођавање принципима пословања предузећа, односно пољопривредних добара. У многим задругама није се ни после годину дана приступило раздвајању имовинских од радних односа, што је, како смо већ истакли, од суштинског значаја, како у економском, тако и у идеолошком смислу. Тако су се, и после две године од доношења Уредбе о реорганизацији задруга, власници земље, иако нису радили у задрузи и самим тим имали само право на ренту, сматрали задругарима. Они су често користили право да одлучују у задрузи, али и задруга је према њима имала одређене обавезе. Многе задруге још су увек примале на себе обавезе према задругарима (обрада окућнице, превоз итд.). Срески одбори нису означили друштвену земљу, у задругама је владала стихија и преовладавао лични интерес. „У неким задругама руководства задруге се шпекулантски постављају, настоје да не обрађују земљу и да врате исту задругарима који не раде у задрузи, а да задрже друштвену земљу, јер на њу не плаћају ренту...Улога бригадира у задругама у последње време је знатно ослабила.“³³² Илустративан

³³¹ С. Хаџивуковић, наведено дело, 3.

³³² „Бригадери неће да стављају примедбе на рад задругара појединаца. Примају и оне радове који квалитетно не одговарају. Ово је разлог томе што задругари који раде не схватају улогу бригадира, него гледају своје интересе, да им он по сваку цену прими посао. Због тога имамо

је чест пример злоупотребе који се огледа у следећем примеру. Пошто задруге земљу која им је дата из земљишног фонда наводно нису могле у потпуности да обраде, оне су тај део предавале задругарима да је они обрађују уз коришћење задружних средстава. Тако су у Торди и Новој Црњи поједине парцеле издате задругарима да их обрађују задружним средствима, али су сви терети и друштвени доприноси који повлаче та средства пали на терет задруге. Од реализованог производа задрузи је припало 10%, што ни приближно није могло да покрије ни њене уложене материјалне трошкове.³³³

Недовољно прецизно објашњена улога среских народних одбора и поред одређеног објашњења које се налази у поменутом образложењу, изазвало је много проблема. Наиме, земљишни пољопривредни фонд стављен је под управљање среског народног одбора, али без имовинског права управљања земљиштем, јер он нити је могао отуђити земљу, нити је у било ком виду располагао земљом на којој су већ пољопривредне организације стекле право коришћења. Такође, унутрашња организација, прописи, задружна правила, нису била одраз могућности и потреба самих задруга.³³⁴

случај да је један број старих, добрих бригадира подносио оставке и неће више да се прими за бригадира." АВ, Ф. 334.ај. 2619.

³³³ АВ, Ф.334, а.ј.2523.

³³⁴ АВ, Ф. 334, а.ј.2538.

Однос власти према приватном власништву у пољопривреди

Промена социоекономских односа у пољопривреди није обављена динамиком нити обимом као у другим привредним гранама. За разлику од СССР где је извршена национализација земље, чиме је практично укинута приватно власништво на селу, у Југославији је само спроведена аграрна реформа. Аграрном реформом извршено је ограничавање и потискивање „капиталистичких елемената“ на селу, а не и њихова елиминација.

Идеолошки мотивисане мере, попут онемогућавања куповине пољопривредних машина приватним домаћинствима, контрола купопродаје земљишта, јавног осуђивања ангажовања најамне радне снаге, представљале су приближавање крајњем политичком циљу КПЈ-„социјалистичком преображају села“. Ипак, морамо нагласити да многе од горе наведених мера држава никада није недвосмислено, правним актом забранила. Нису постојали прописи који су забрањивали пољопривредним произвођачима куповину крупних пољопривредних машина, попут трактора, комбајна и сл. Заправо, сматрало се да то није ни потребно јер сељак није имао могућности да таква средства и купи. Наиме, цена таквих машина била је за сељаке сувише висока, она такође, није била регресирана као што је био случај са социјалистичким сектором. И на крају, сељак није могао добити ни кредит за набавку крупних машина како од банака, тако и од земљорадничких задруга које су, као што смо видели, у циљу промовисања политике кооперације постале носиоци кредита за приватни посед.³³⁵ Међутим, сељаци су удруживањем, или неким другим путем налазили начина да дођу до трактора или чак комбајна, што је изазивало велико узнемирење. И поред чињенице што су то били ретки случајеви и што су машине биле махом застареле, овакве појаве су изазивале бесне реакције штампе и највиших партијских руководилаца. Тако је Стеван Дороњски у свом реферату о селу, новембра 1955. године жестоко осудио толеранцију локалне власти на овакве појаве. Он је истакао да се индивидуалним сељацима не сме дозволити власништво над

³³⁵ АЈ.Ф.301 - 4

крупним машинама и да њих путем олакшица треба доделити само социјалистичком сектору. „Наши срески народни одбори и општински одбори треба већ једном овим сељацима који имају тракторе и врше услуге осталим сељацима по законским прописима који стоје на расположењу да одреде порез какав им припада. А наше организације их не опорезују довољно на основу прописа које имају. То је подржавање капиталистичких тенденција...”³³⁶

Социјалистички преображај села подразумевао је трансформацију приватног власништва у државну и колективну својину. У датим околностима национализација земље није представљала решење, већ се очекивало да ће се постепеним материјалним улагањем и применом савремених научних метода, као и активним политичким деловањем међу сељаштвом, створити повољни услови за превођење ситног поседа на крупну социјалистичку пољопривреду. Међутим, велики недостатак пољопривредних производа и погоршање односа са Совјетским савезом детерминисали су убрзани прелазак на ригиднију и бескомпромиснију борбу против приватног поседа. Наиме, планирано је да стимулација за улазак у задруге буде разлика између стандарда задругара и индивидуалних произвођача. Пошто је држава била немоћна да значајније подигне стандард задругара, онда је, како је то објаснио Борис Кидрич, „требало спроводити мере да се стандард приватника снизи.”³³⁷ Заправо, циљ је био да се приватни посед у потпуност уништи.³³⁸

Планирано је да се колективизацијом и предностима које је она нудила обезбеди подршка ситног поседа који је и био најбројнији, а затим елиминише крупни. Међутим, дубока психолошка везаност сељака за земљу као и низ других проблема, с једне стране дестимулисали су лош однос према раду на задружним имањима, а с друге стране условили отпор уласку у задруге.

Поред политичких притисака и идеолошког убеђивања, власт је искористила систем обавезног откупа пољопривредних производа као својеврсни репресивни инструмент помоћу којег је сељаштво приморавано да прихвати поли-

³³⁶ АВ, Ф.334. Записник са ПК КПС за Војводину, 2. новембар 1955.

³³⁷ „Маказе треба да буду мање код задругара него код индивидуалног сељака и то не само за инвестиције него и за потрошну робу.” Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 31.

³³⁸ Борис Кидрич је 4. јуна на конференцији Привредног савета изјавио: „Читава наша политика треба да иде у том правцу да се онемогући индивидуалац и да он пређе или у задругу или у индустрију.” Исто, 219.

тику колективизације села. Нови правац у аграрној политици Југославије нарочито је био изражен у Војводини, регији са највећим пољопривредним потенцијалом. Сељаштво је у Војводини било нарочито погођено економским обавезама и полицијским и судским прогонима. Такође, Војводина је имала највећи број основаних радних задруга као и највећу површину обрадивог земљишта захваћену колективизацијом.

У Војводини је и пореска политика била значајан фактор притисака на сељаштво да се приклони политици колективизације. Међутим, нова политика према селу која се, између осталог, заснивала на томе да се унапреди пољопривреда тако што ће се за производњу више заинтересовати приватни сектор изазвала је недоумицу по питању пореске политике. Наиме, порез је био економски метод којим се онемогућавало богатијем сељаку да развија своје газдинство док би сада требало и њима створити услове који би их заинтересовали за повећање пољопривредне производње.

Ако упоредимо народни доходак од пољопривреде и пореских основа у Војводини са оним у НР Србији, можемо видети да је овај однос у Војводини неповољнији.³³⁹

	1948.		1949.		1950.		1951.	
	НД	ПО	НД	ПО	НД	ПО	НД	ПО
Ужа Србија	50,6	49,8	58,5	57	63,9	56,9	64,1	59,7
АП Војводина	42,3	43,5	34,5	36,1	29,8	36,1	30,4	33,5
АКМО(Косово)	7,1	6,7	7	6,9	6,3	7	5,5	6,8

Табела бр. 11: Преглед плана народног дохотка пољопривреде и пореских основица³⁴⁰

Можемо видети да се на територији уже Србије водило рачуна да пореска основица не буде већа од народног дохотка пољопривреде док је у Војводини било обрнуто, што је претстављало и веће оптерећење сељаштва у Војводини у односу на остали део Србије. Такође, лако је уочити константно опадање и народног дохотка и пореске основе приватног поседа у Војводини док је у ужој Србији управо супротно. Овај феномен је настао као последица више фактора. Прво, тиме што су економске мере оставиле трага и изазвале привредно назадовање војвођанског сељаштва и њене пољопривреде. А пре свега

³³⁹ Сви припремни послови, укључујући и предлог за опорезивање требало је да израде повереништва за финансије средског НО-а, а све се то базирало на плану народног дохотка од пољопривреде. Т. Тишма, наведено дело, 158.

³⁴⁰ Исто, 159.

чињеницом да је у Војводини у овом периоду дошло до експлозије оснивања СРЗ-а и да је многоструко већи број сељачких домаћинстава своје земљиште пренео у задруге. Заправо, сељаци су на улазак у СРЗ били приморани јер их је држава многобројним економским и политичким мерама довела у стање да је њихов положај био много тежи у односу на оне који су прихватили колективизацију и ушли у задруге. Чак и онда када је дошло до нешто либералнијег односа према селу, представници власти су често упоређивали стандард индивидуалних сељака са задругарима и позивали на борбу против „капиталистичких тенденција.“³⁴¹

Међутим, веома брзо се показало да се колективизацијом не могу испунити очекивања власти у смислу веће и ефикасније аграрне производње. Такође, у жеку сукоба са Совјетским савезом југословенској власти је постало неопходно стабилизовање политичких прилика на селу, што није било могуће остварити док се примењује бољшевички концепт изградње социјализма. Нема сумње да је кориговање аграрне политике у одређеној мери условљено политичким и економским приближавањем Југославије западним земљама.

Стога је било потребно створити алтернативни концепт који би одбацио совјетски тоталитаризам, при чему се не би суштински довела у питање социјалистичка будућност Југославије. Тако је Едвард Кардељ 1950. године направио нацрт Основног закона о управљању државним привредним предузећима, чији су основни елементи били следећи: дебиروقратизација путем радничких савета, децентрализација управе, политике и културе, као и демократизација у свим областима живота.³⁴²

Куповна моћ сељака зависила је од тога колики је део својих производа успео да уновчи ван оквира обавезног откупа. Стога је обавезни откуп пољопривредних производа био важна карика у ланцу притисака на приватни посед. Самим тим, и поред прокламоване демократизације, власт није извршила радикални преокрет у аграрној политици до тога је дошло постепено, уз уважавање одређених „економских закона“, који су се пре свега огледали у поступном на-

³⁴¹ Тако је Жарко Веселиновић у свом реферату од јуна 1951. године изнео да политика према селу мора бити таква да „она мора довести до крајње консеквенце да приватни сељак буде у тежем положају него задругар. То је основно. Све остало што радимо мора да буде усмерено ка томе.“ АВ.Ф.334.Записник са саветовања ПК, 22. јун 1951.

³⁴² Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, 238.

пуштању обавезног откупа за поједине артикле и у слободнијој понуди и потражњи.³⁴³ Наиме, када се 1952. године потпуно одустало од обавезног откупа пољопривредних производа, то никако није значило да је и престало мешање државе у промет пољопривредних производа. Цене је одређивао секретаријат за пољопривреду, што се наставило (пре свега за пшеницу) и дуги низ година после укидања обавезног откупа.³⁴⁴

Такође, 1951. године заустављено је коришћење репресивних мера у циљу утеривања сељака у задруге, када је, као што смо већ рекли, донето Упутство ЦК КПЈ о даљим путевима преображаја села. Упутство наглашава да сељачка радна задруга не представља више главни механизам за социјалистички преображај села, већ је то земљорадничка задруга општег типа која, као што знамо, дозвољава својим члановима да остану приватни поседници.

Међутим, све ове промене у односу државе према приватном поседу нису значиле да се одустало од деприватизације приватног поседа, односно још се није дошло до схватања да ситни и средњи поседи не представљају капиталистичке елементе. Промену односа према приватном поседу није могла променити ни чињеница да је на простору Војводине 1951. године опремљеност и способност за производњу приватног поседа била веома ниска. Наиме, од укупног броја ових газдинстава 47,5% је било без коња, 59,3% без говеда, 44,4% без свиња и 55,8% без плугова.³⁴⁵ Идеолошки страх од богатијег сељака и често указивање на његове шпекулантске особине, заправо је била само видљива манифестација неповерења према целокупном сељаштву, односно приватном власништву.

Тако је Илија Тепавац у свом реферату на пленуму Покрајинског одбора Народног фронта за Војводину, само месец дана после доношења Упутства, претио приватном поседу заоштравањем класне борбе на селу. „Наш порески систем треба правилно објаснити да се не би схватило да се његова прогресија састоји у томе да сељаке натерамо у радне задруге. Али, треба добро објасни-

³⁴³ Одустало се од обавезног откупа житарица, појединих шумских производа и вуне. Укинута су карте и тачкице и за индустријску робу и за прехранбене производе. У слободну продају пуштени су многобројни индустријски и пољопривредни артикли. *Слободна Војводина* 26. новембар 1951.

³⁴⁴ М. Павловић, *Српско село...*, 209.

³⁴⁵ И. Тепавац, наведено дело, 3.

ти да ћемо прогресивним опорезивањем спречити капиталистичке тенденције без обзира код кога се оне појављивале." ³⁴⁶

Иначе, порески систем је, поред већ поменутих механизма, имао изразито политички циљ, да буде један од облика притисака на приватни посед. Наиме, док се фаворизовао ситни сиромашни сељак, оваквим начином опорезивања се вршила елиминација крупнијег, по мишљењу власти богатијег сељака. Тако се сељак са дохотком од 16.000 динара опорезивао са свега 435 динара, док је онај са преко 50.000 плаћао 18.000 динара. ³⁴⁷

Пошто није постојао пропис који забрањује пољопривредном произвођачу употребу туђе радне снаге, уведен је посебан порез на употребу туђе радне снаге који се плаћао на онај део дохотка пореског обвезника који потиче из извора прихода где је та, туђа радна снага, уполсена. ³⁴⁸

Најважнији порез у смислу његовог политичког значаја представљао је порез на доходак. Њега су плаћала домаћинства и приватна правна лица. За ову тему је интересантан порез на домаћинства. Пореску основицу једног домаћинства сачињавао је збир свих његових годишњих прихода (од земљишта, зграда), односно приход са свих извора који се налазе у обвезниковом поседу. ³⁴⁹

Пореска политика вршила је диференцирање на класној основи, које се изражавало кроз прогресивне пореске стопе. Наиме, за економски снажније обвезнике предвиђене су више, а за економски слабије ниже стопе. ³⁵⁰

Порези су служили и као механизам за ограничавање, по мишљењу власти „несразмерно повећаних прихода пољопривреде" настали услед нешто већих цена пољопривредних производа. Заправо, држава је сматрала да сељак свој профит од пољопривреде непотребно троши на подизање свог стандарда. Стога се по мишљењу власти, пореском интервенцијом вршило правилније распоређивање средстава протеклих из пољопривреде. ³⁵¹ Док се ранијих година на сличан начин вршио одлив средстава из пољопривреде (махом са приватног

³⁴⁶ Слободна Војводина, 11. децембар 1951.

³⁴⁷ Владимир Милић, *Револуција и социјална структура*, Београд 1979, 89.

³⁴⁸ АЈ. Ф. 301-4.

³⁴⁹ Радо Радовановић, *Порески систем у ФНРЈ*, Београд 1953, 98, 99.

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ *Дневник*, 27. март 1956.

поседа) у друге привредне гране, пре свега индустрију, сада се средстава додељују социјалистичким пољопривредним газдинствима.

Слабост оваквог пореског система огледала се у чињеници да је висина пореза зависила од процене чланова тзв. Комисије у Месним народним одборима. Пошто је било веома тешко утврдити остварени доходак, често се дешавало да су оне рачунале веће приносе него што је домаћинство остварило, при чему је таквим домаћинствима претило пропадање јер није остављено довољно жита за репродукцији нити за исхрану стоке.³⁵²

Нема сумње да је овакав порески систем изазвао многобројне економске проблеме, али и велико незадовољство већег дела војвођанског сељаштва. Промена оваквог система изазвала је одушевљење и олакшање. Међутим, нови систем, који се заснивао не темељу катастарског прихода и који је ступио на снагу 1952. године због слабих техничких услова катастарске службе није практично примењиван неколико година.

Чак и онда када је преовладало схватање да се ригидна политика, пре свега оличена кроз мере обавезног откупа пољопривредних производа и присилне колективизације, мора заменити либералнијим односом према пољопривреди, страх и неповерење према приватном власништву није бледео. Напуштање политике административних мера у пољопривреди значило је прелазак на нову форму која ће омогућити „социјалистички преображај села.“ Али, док се нови метод још није јасно искристализовао, било је неопходно „да се максимално смање могућности за афирмацију капиталистичких тенденција у области приватно-сопственичке пољопривреде.“³⁵³

У том смислу политика цена је имала нарочиту улогу. Наиме, и поред схватања да је неопходно повећати обим пољопривредне производње и стимулисати произвођаче у том смислу, власт је у погледу цена и даље остала код политике ниских цена у пољопривреди. Оне су наставиле да буду економски метод за спутавање приватног сељака и његово заостајање у односу на задруге. И поред великих потреба за пољопривредним производима, унапређење

³⁵² Тако се у алибунарском срезу од 3005 домаћинстава њих преко 800 жалио. Ревизија разреза пореза у овом срезу текла је уз многобројније проблеме. На састанку бироа СК КПС-Алибунар, констатовало се да су чланови месних одбора, из страха да не буду оптужени за тзв. десни опортунизам, пребацили план који су добили од стране СНО-а. АВ, Ф. 334.а.ј. 1652.

³⁵³ Едвард Кардељ, Проблеми социјалистичке политике на селу, Београд 1959, 302.

пољопривреде могло се дозволити само на социјалистичком сектору који је губитке надокнађивао повољним кредитима и другим олакшицама. Оваква политика објашњена је на седници Привредног савета Владе ФНРЈ, одржане 14. јула 1952. године: „...Облик форсирања пољопривреде у условима садашње класне структуре пољопривреде и читавог новог привредног система јесте државна кредитна политика. Државна кредитна политика је у вези с економском борбом против приватног сектора у пољопривреди, и то не само против кулака, него против читавог приватног сектора. Та економска борба иде на принуђивање приватног сељака да ступа у задружни покрет, а подлога те политике јесте политика ниских цена.”³⁵⁴

Дакле, власт је и даље остала на истом становишту да унапређење пољопривредне производње, односно подизање продуктивности у пољопривреди мора спроводити паралелно са напорима за „социјалистички преображај села.” Стога се, у намери да се изврши социјалистичка трансформација села, трагало за новим притисцима на приватни посед. У ту сврху у мају 1953. године донет је Закон о пољопривредном земљишном фонду, којим је раније установљени земљишни максимум од 35ха за приватни посед смањен на 10ха. На тај начин приватни посед, не само да је окован новим ограничењем, већ је и његова будућност озбиљно доведена у питање.

Истина, у Војводини је после реорганизације СРЗ, односно расформирањем већег дела задружних газдинстава, број приватних газдинстава знатно порастао. Тако је 81.000 домаћинстава изнело из задруга 590.000ха земље.³⁵⁵ Законом о земљишном максимуму с друге стране откупљено је од приватних поседа и дато на коришћење пољопривредним добрима или радним задругама 101.000ха земљишта.³⁵⁶

Ипак, на приватном поседу преовладавао је крајње екстензиван начин производње који је условио и малу производњу са ниским приносима. Наиме, многа газдинства су иступањем из задруга, у недостатку механизације и вучне снаге, морала продавати говеда и куповати коње за рад, што је с једне стране представљало корак уназад у примени савремених техничких средстава, али и

³⁵⁴ Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 675.

³⁵⁵ АВ, Ф. 334, Неки пољопривредни показатељи из пољопривреде Војводине.

³⁵⁶ Југославија 1945-1964, Статистички преглед..., 109.

додатни ударац за ионако слабо развијено сточарство у Покрајини. Низак стандард и општа заосталост индивидуалних пољопривредних произвођача били су последица управо овакве производње. Сасвим је разумљиво да је сељак у таквим околностима своје новчане приходе углавном трошио на одржавање голог живота, не улажући скоро ништа у саму производњу.

Овакво стање на индивидуалним газдинствима морало је изазвати последице и на укупну пољопривредну производњу Војводине и Југославије. Ако је приватни сектор после реорганизације СРЗ захватао преко 70% обрадиве војвођанске површине, онда новим земљишним максимумом није спутан само развој приватног поседа, већ су самим тим и развојне могућности пољопривреде знатно умањене, односно ограничене на уситњен, сиромашан посед и социјалистички сектор који је, као што смо могли видети, у многим сегментима испољавао инфериорност у односу на производњу индивидуалних сељачких газдинстава.

Суочена са оваквим чињеницама, власт је постепено мењала свој однос према приватном поседу.³⁵⁷ Он је за њу и даље представљао анахрону појаву, која омогућава да преживе схватања (капиталистичка) супротна социјалистичкој држави, али сведен на 10ха земљишне површине, он више није представљао озбиљног идеолошког и политичког противника. Стога је, развијање производње на тако ограниченом поседу, када производња хране није задовољавала потребе становништва, за југословенске комунисте била економска и политичка нужност која се могла толерисати. Земљишни максимум је, како сматра Стеван Дороњски, довео до тога да на селу „нема више оног класичног ситног робног произвођача какав постоји у капиталистичком систему.“³⁵⁸ Самим тим, могло је доћи и до промене односа власти према пољопривреди и индивидуалном се-

³⁵⁷ На Трећем конгресу Савеза комуниста Србије Јосип Броз Тито је говорио и о проблемима на селу и односу према приватном поседу. „Сада се поставља питање индивидуалних сељака. Они неће задруге и поново су прешли на самосталан индивидуалан начин производње на селу. Шта сад са њима? Да ли их треба на неки начин, било порезом или нечим другим, било надавањем кредита, присилити да сјутра дођу у задруге? Не, на тај начин нећемо их присилити и не треба ни покушавати тако. Сматрам да наша политика, политика наше власти одозго до доље, мора да буде подупирање индивидуалних сељака да они схвате да ће им то што им је остало и остати, јер ми немамо ни најмање на уму да им још некако смањујемо дио земље од 10-15 хектара.“ *Дневник*, 29. април 1954.

³⁵⁸ АС. Ђ.2-2

љаку. Нову политику Дороњски је тумачио као „подизање пољопривредне производње и постепену измену друштвених односа.“³⁵⁹

Очигледно да је нови заокрет према селу, односно приватном поседу, изазвао збуњеност код појединих комуниста. Њихове дилеме Дороњски је разрешио следећим речима: „Ако данас производња на овим газдинствима расте, онда је то само позитивна последица. Не бојимо се ми тога, него смо ми истовремено заинтересовани, и то дубоко заинтересовани, да наша политика пољопривреде иде за тим да се пољопривредна производња подигне.“³⁶⁰

Убрзо су уследиле мере које су подстицале производњу на приватном поседу, попут нове пореске политике, слободног промета непокретности (у оквиру земљишног максимума), кредитне политике која је захватала и индивидуалног сељака.

Дакле, новом политиком није се одустало од промене друштвених односа на селу. Само, овог пута је осмишљено да се подруштвљавање земље реши на знатно блажи начин него до тада, у виду производне сарадње - кооперације индивидуалног пољопривредног произвођача са добро опремљеним социјалистичким пољопривредним организацијама.³⁶¹ Наиме, сељаку је препуштено власништво над земљом (у оквиру земљишног максимума), али су предузимане мере да му се онемогући ангажовање туђе радне снаге у обради земље и, оно што је нарочито важно, куповина механизације. На тај начин, приватни посед био је принуђен да ступи у сарадњу са социјалистичким организацијама, пре свега земљорадничким задругама општег типа и тако уђе у, како се тада говорило, „социјалистички процес пољопривредне производње.“ Дакле, социјалистички преображај села не врши се експропријацијом, већ јачањем социјалистичког сектора пољопривреде и његовим монополем над савременим средствима за производњу.

Да би се то остварило, важно је било онемогућити сељацима поседовање савремених техничких средстава,³⁶² пре свега трактора. Ипак, због сла-

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Исто.

³⁶¹ Александар Томин, *Социјалистички преображај пољопривреде у Југославији*, Београд, 1964, 41.

³⁶² Приликом обраћања Скупштини Савеза пољопривредних комора ФНРЈ 22. маја 1956, Славко Комар, члан Савезног извршног већа, изјавио је да због друштвених односа и због саме пољопривредне производње „модерна и већа средства за производњу не би се могла дати у руке

бости земљорадничких задруга ову намеру није било лако у потпуности остварити. Тако је крајем 1955. године у Војводини било 980 трактора у приватном власништву, а већ у септембру следеће године 1156. Занимљива је анализа Јошке Нађа о овом питању која говори, не само о неким чињеницама везаним за ово питање, већ и о виђењу овог проблема, односно указује на његов значај у политици власти према селу и пољопривреди. „Углавном се ради о опортунном опорезивању трактора. Док су у неким селима потпуно ликвидирани приватни трактори, дотле у истом срезу само у суседном селу, број трактора се повећава. Сматрам да треба заострити опорезивање приватних трактора да власници буду приморани на продају трактора.“³⁶³

С друге стране, основни принцип новог модела социјалистичког преображаја пољопривреде заснивао се на поштовању добровољности. Напуштање ситног приватног поседа значило је и прелазак на крупну пољопривредну производњу. У том смислу, поред система кооперације, на сељаштво, односно слабљење ситног поседа, деловали су и други фактори.

Форсирана индустријализација Југославије после 1945. године, која је махом спровођена на рачун села и пољопривредне производње, условила је смањење пољопривредног становништва. Одлазак са индивидуалног газдинства била је у овом периоду карактеристична појава у свим југословенским републикама. Удео пољопривредног становништва у Југославији са 75% у 1945. години пао је на око 55% укупног становништва у 1958. години. Тако се у периоду од 1948. до 1958. године број пољопривредног становништва смањио за око 550.000 лица.³⁶⁴

У Војводини је миграција сеоског становништва услед ниског природног прираштаја имала за последицу, не само релативно, већ и апсолутно смањивање пољопривредног становништва. Ово напуштање села и пољопривреде власт је поспешивала јер се сматрало да се на тај начин стварају додатни услови за подруштвљавање пољопривредне производње.³⁶⁵

приватних произвођача. Чак ни средства за репродукцију индивидуални сељаци нису способни да правилно и брзо употребе." *Политика*, 23. мај 1956.

³⁶³ АВ, Ф.334. Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 8. септембра 1956. године.

³⁶⁴ Ако се узме у обзир годишњи прираштај пољопривредног становништва, годишње је у овом периоду прелазило у непољопривредне делатности преко 190.000 лица. Е. Кардељ, *Проблеми социјалистичке политике...*, 43.

³⁶⁵ Петар Марковић, *Структурне промене у пољопривреди условљене миграцијама пољопривредног становништва*, Скопље 1973, 6.

Република	Број миграната	Укупан природни прираштај	Индекс броја миграната. Прираштај=100
Југославија	2.167	2.052	107
Б и Х	411	620	66
Црна Гора	98	98	100
Хрватска	375	310	121
Македонија	160	165	97
Словенија	160	89	180
Србија	950	770	123
Уже подручје	662	530	124
Војводина	210	80	263
Косово	78	160	49

Табела бр. 12: Обим одласка становника са индивидуалних газдинстава 1949-1960.³⁶⁶

Као што можемо видети, привредно слабији региони имали су већи природни прираштај сеоског становништва и обратно. Миграција сеоског становништва у градове била је у Војводини знатно већа од природног прираштаја индивидуалних газдинстава и самим тим и по овом сегменту изазвала најдубље промене у односу на остале југословенске регије.

Миграција из села у градове условила је одређене промене и код посевне структуре приватног поседа. Наиме, мигрирали су махом сељаци из економски слабијих газдинстава, што је узроковало и смањивање броја сељака који су имали мање поседе, односно опадање најмањих поседа.³⁶⁷ У Војводини није било тако.

Такође, велики број пољопривредних становника са малих поседа имао је сталне или повремене приходе из непољопривредних делатности. Они су живели на пољопривредном газдинству, учествовали са осталим члановима домаћинства у обављању пољопривредних радова, али су свакодневно или периодично напуштали газдинство ради посла - најчешће у индустрији. Овакве дневне или месечне миграције, такође су представљале облик напуштања пољопривреде. Тако је, захваљујући анкети о сеоским домаћинствима Савезног завода за статистику, утврђено да су већ 1956. године новчани приходи који су потицали из рада изван газдинстава у просеку износили и више од 40% укупних новчаних прихода села. Код нижих категорија газдинстава ти приходи износили су преко половине.³⁶⁸

³⁶⁶ Исто.

³⁶⁷ В. Милић, наведено дело, 193

³⁶⁸ *Дневник*, 27. март 1956.

Ови приходи су били пре свега новчаног карактера и представљали су, за разлику од претходног периода, прилив средстава на село, који је у великој мери долазио из друштвеног сектора. Наиме, у 1954. години новчана примања од рада у предузећима и другим државним установама чинила су 51% укупних новчаних примања од рада ван газдинства.³⁶⁹

На тај начин становништво села се поделило на три групе. Док су прву групу су сачињавала „чиста“ пољопривредна домаћинства, друга група је обухватала становнике који су живели на селу, али се нису бавили пољопривредом. Између ове две групације налазила се прелазна група која је такође диференцирала ка првој или другој групи. Пошто су и ова домаћинства временом мање зависила од пољопривреде и могла су се лако одвојити од свог газдинства, можемо рећи да су се она уклапала у пројекције власти јер су се стварали, како се често говорило, „услови за подруштвљавање пољопривреде.“³⁷⁰

Нема сумње да је могућност стицања добрих зарада³⁷¹ изван пољопривреде у одређеној мери дестимулисала сељаке за пољопривредну производњу. Стога су се појављивала мишљења да сељацима треба онемогућити зараде изван пољопривреде и тако их натерати да се више ангажују око пољопривредне производње на својим газдинствима. Оваква мишљења су ипак била усамљена јер је ова појава, као што смо већ истакли, стварала услове за деприватизацију³⁷² села. Међутим, миграције су често, уместо стварања услова за деприватизацију, детерминисале и „капиталистичке тенденције.“

Наиме, за сељацима који су напуштали пољопривреду и своја села остајала је њихова земља коју сада није имао ко да обрађује. Затим, као што смо већ објаснили, сељаци који су налазили послове изван газдинства мање су се ангажовали на пољопривредној производњи, нарочито производњи која је зах-

³⁶⁹ Петар Марковић, *Структурне промене на селу као резултат економског развитака 1900-1960*, Београд 1963, 52 .

³⁷⁰ П. Марковић, *Структурне промене на селу као резултат...*, 95.

³⁷¹ „Прелазак из пољопривреде у друге делатности истовремено значи и прелазак с нижих на више личне дохотке, с нижег на виши ниво животног стандарда.“ Е. Кардељ, *Проблеми социјалистичке политике...*, 43.

³⁷² „Пре свега не треба потцењивати чињеницу да ће сам процес мењања социјално-економске структуре на селу, изазван и подстицан сталним јачањем индустријализације, омогућити да се површине пољопривредног земљишта у друштвеној својини или под дугорочном контролом социјалистичких привредних организација постепено повећавају у оквиру нормалног промета земљом, то јест њеним куповањем и узимањем у закуп. Ми у том правцу треба да учинимо све потребне напоре.“ Исто, 125.

тевала више рада (ратарске културе). Немогућност обрађивања земље, било због удаћености или недостатка времена, остављала је власницима само једну могућност - давање под закуп или ангажовање радне снаге.³⁷³ Тако је Владимир Бакарић изнео податак да 1956. године на подручју Војводине и источне Славоније око 47% приватних газдинстава није обрађивало земљу властитим средствима. Он наводи да „у том житородном рејону око 710.000 хектара земље не обрађују власници, него је дато у закуп или га обрађује туђа спрега.“³⁷⁴

И поред свега можемо констатовати да је приватни сељачки посед у овом периоду захватао највећу земљишну површину у Војводини и представљао убедљиво највећег пољопривредног произвођача. Заправо, опшtedруштвени и задружни сектор обухватили су вишеструко мању земљишну површину, што нам илуструје следећа табела.

Категорија коришћења земљишта	Стање према катастру	Укупно	Сектор својине		
			Опшtedруштвени	Задружни	Приватни
Оранице и баште	1.601.878	1.586.958	177.356	182.685	1.226.917
Воћњаци	6.519	6.170	1.101	1.283	3.786
Виногради	29.567	29.254	2.328	1.380	25.546
Ливаде	52.668	51.105	10.055	5.734	35.316
Обрадива површина	1.690.632	1.673.487	190.840	191.082	1.291.565

Табела бр. 13: Преглед коришћења обрадиве површине 1956. у хектарима³⁷⁵

Дакле, приватни посед у Војводини постао је доминантан у пољопривредној производњи и после доношења Закона о земљишном максимуму 1953. године (у осталим деловима Србије и Југославије доминација приватног поседа била је велика и пре напуштања колективизације).³⁷⁶ Ову тврдњу поткрепљују и

³⁷³ Такође, земљу су давала под закуп и многобројна, пре свега сиромашна домаћинства, која су после реорганизације сељачких радних задруга иступила из истих. Ова газдинства нису била у стању да се економски стабилизују, односно обезбеде себи неопходна средства за рад.

³⁷⁴ *Дневник*, 6. децембар 1956.

³⁷⁵ АВ, Ф. 205 - Покрајински завод за статистику.

³⁷⁶ Наведени подаци из горње табеле унеколико се разликују по подацима који се налазе у „Статистичком годишњаку ФНРЈ за 1956.г.“ Наиме, подаци из горње табеле настали су као резултат процене комисија за вршење пољопривредних процена, које су у ту сврху и формиране у свим општинама АП Војводине. Подаци за опшtedруштвени и задружни сектор добијени су путем извештаја пољопривредних имања, односно задруга. Приликом вршења процене као основа служили су подаци катастра. Пошто се тзв. катастарски елаборати често нису поклапали са фактичким стањем на терену и како су представљали озбиљну сметњу приликом разрезивања пореза, можемо претпоставити да, из сличних разлога, и подаци из горње табеле нису сасвим поуздани. Табела је наведена као документ који илуструје доминацију приватног власништва.

следећи подаци: жито је 1956. године било засејано на укупној површини од 1.142.239ха, од те површине приватном поседу је припадало 917.104ха, док је индустријско биље било засејано на површини од 122.439ха, од чега је приватном поседу припадало 85.718ха. Разлика код повртарског биља била је још израженија: на приватном поседу било је засејано 49.537ха од укупно 56.811ха под овим културама.³⁷⁷

Сличан однос владао је и у сточарству и поред чињенице да је на индивидуалним поседима политиком обавезног откупа овој грани пољопривреде задат катастрофалан ударац. Тако је 1950. године фонд свиња на приватном поседу био скоро преполовљен у односу на претходну годину. У исто време, држава је улагала велики труд да се сточна производња унапреди на колективним имањима и државним пољопривредним добрима. Тако је већ следеће године фонд свиња на индивидуалним газдинствима био мањи него на задружном сектору. Стање се увелико променило после напуштања политике административних мера у пољопривреди. Међутим, и тада су приватна домаћинства суочавана са многобројним проблемима. Многа газдинства су после иступања из задруга продавала говеда, углавном краве, да би набавили коње. Такође, било је масовних појава продаја говеда ради подмирења пореза.³⁷⁸

Ипак, за веома кратко време приватни сектор је стекао потпуну доминацију и у сточарској производњи. Тако је 1957. године на приватним газдинствима у Војводини гајено 78% говеда, 82,5% свиња, 90% оваца и скоро 100% живине.³⁷⁹

Држава је нарочито водила рачуна о контроли цена пољопривредних производа, односно она је вештачки одржавала разлику у ценама између пољопривредних и индустријских производа и на тај начин вршила одлив прихода из пољопривреде у друге привредне делатности. Неповољне цене аграрних производа крајње негативно су се одразиле на укупну производњу, али и на економски положај приватног поседа. Међутим, после 1953. године дошло је до извесних позитивних померања и на овом пољу.

³⁷⁷ АВ, Ф. 205. Покрајински завод за статистику

³⁷⁸ АВ, Ф. Пољопривредна коморе АПВ (даље Ф.297), кутија 6.

³⁷⁹ АВ, 247, кутија 34.

Година	Производи	
	Индустријски	Пољопривредни
1953.	97	71
1954.	95	74
1955.	99	82
1956.	100	88
1957.	100	100

Табела бр.14: Индекс цена произвођача по намени потрошње³⁸⁰

Нема сумње да је војвођанској пољопривреди и индивидуалним пољопривредним газдинствима ишло на руку и постепено смањивање јаза између цена индустријских и пољопривредних производа.

Либералнији однос према привреди условио је и поштовање одређених тржишних принципа. Мада је држава помоћу тзв. система договорених цена кроз цео овај период ограничавала деловање слободног тржишта пољопривредним производима, што је како наводи Геза Тиквицки „био извор свакојаким аномалија и у производњи и у промету пољопривредних производа.“³⁸¹ И поред свега, водило се рачуна да се при утврђивању тих договорених цена уважи и тренутна економска цена.

Може се рећи да је овакав промењен однос државе према пољопривреди, као и велика дефицитарност аграрних артикала, детерминисала и пораст цена ових производа. Такође, и држави је одговарао контролисани пораст цена пољопривредних производа јер је на тај начин враћала одређена средства пољопривреди и тако поспешивала њен развој.

И такав, у суштини недовољан прилив средстава у пољопривреду, изазвао је многобројне полемике и велики страх код представника власти. По њиховом мишљењу, индивидуални сељак био је у нарочито повољном положају у односу на остале категорије становништва. Стеван Дороњски је сматрао да су и ова средства представљала неоправдано одливање средстава у руке индивидуалних произвођача јер се „није долазило до њих на бази веће продуктивности рада.“³⁸² Међутим, најважнији разлог за страх лежао је у чињеници да је примећено економско јачање приватног поседа, а то је у идеолошком и политичком смислу било неприхватљиво. Наиме, ово снажење приватног поседа по-

³⁸⁰ АВ, Ф. 247. а.ј.345.

³⁸¹ *Политика*, 6. децембар 1956.

³⁸² *Дневник*, 29,30. новембар 1955.

јачавало је и његову одбрамбену моћ у очекиваном отпору „социјалистичком преображају села.“ Нарочито је опасно када ова средства омогуће и појаву како се у комунистичкој терминологији говорило „капиталистичких тенденција на селу,“ као што су узимање земље под закуп, при чему се изигравао закон о земљишном максимуму, или ангажовање најамника у обради земље.

И поред свих наведених страхова јаз између цена индустријских и пољопривредних производа константно се у овом периоду смањивао. Имајући у виду да је у овом периоду уочен значајнији помак у смислу побољшања материјалног положаја сељаштва, не само у Војводини већ и у свим југословенским републикама, а да при том до повећања продуктивности није дошло, можемо сматрати да су увећане цене у значајној мери условиле наведену промену.

Као што смо већ рекли, велика потражња за аграрним производима натерала је власт да већу пажњу посвети већој продуктивности, односно повећању пољопривредне производње, него инсистирању на остваривањима зацртаним идеолошким и политичким циљевима на селу.³⁸³ И поред наведених олакшица, очигледно да индивидуална газдинства и даље нису уживала у економској сигурности која би их осмелила на већа улагања у производњу. Уосталом, она са својим ниским приносима и релативно малом производњом и нису могла да обезбеде потребна средства за примену модерне технологије. Стога је земљорадничким задругама општег типа одређено да кооперацијом са индивидуалним газдинствима, о чему је већ било речи, реше недостатак модерних техничких средстава.

Такође, у циљу успостављања сигурности и већег поверења према социјалистичкој држави приватном поседу је познатом резолуцијом Народне скупштине „О перспективном развоју пољопривреде и задругарства“ гарантовано да више „неће бити никаквог законског ограничавања постојеће величине индивидуалног поседа.“³⁸⁴

³⁸³ Наравно, ови циљеви никада нису били у потпуности занемарени нити напуштени. Тако, Едвард Кардељ у пролеће 1956. године упозорава да недовољно пажљива помоћ индивидуалним сељацима може угрозити развој социјализма у Југославији. Таква помоћ би „препустила село његовој стихијској социјалној и економској диференцијацији, отварајући тиме широко врата капиталистичкој стихији, тј. јачању једног дела приватних пољопривредних произвођача на рачун слабијих. То би довело, разуме се, до стварања крупних сеоских газдинстава и до њиховог претварања у главног фактора проширене репродукције, другим речима, у носиоце улагања средстава у механизацију и модернизацију пољопривреде. *Дневник*, 24. мај 1956.

³⁸⁴ *Политика*, 27. април 1957.

Поред раста цена пољопривредних производа, побољшању стандарда на сеоским домаћинствима допринело је и, као што смо већ истакли, повећавање прихода ван пољопривреде, као и повољни ефекти система кооперације. Структура прихода по изворима из којих се формира илуструје нам стање у којем се налазио приватни посед.

Категорија	Од пољопривреде	Од киријашења	Од рада стоке код других	Од рада чланова домаћинства	Укупна прихода домаћинства
До 2ха	88.016	1.159	132	62.300	164.177
2 -3ха	77.565	2.162	70	40.876	149.376
3 - 5ха	167.505	5.204	458	9.928	194.730
5 - 8ха	240.361	5.101	403	21.783	307.009
Преко 8ха	332.142	13.107	400	16.358	376.867

Табела бр. 15: Просечно новчано примање по домаћинству у АП Војводини 1955. године³⁸⁵

Пре него што анализирамо горњу табелу, морамо напоменути да она не доноси укупан доходак сеоског домаћинства јер недостаје тзв. натурална потрошња домаћинства која, како наводи Петар Марковић, представља око 40% укупног дохотка.³⁸⁶

Ипак, можемо констатовати да су приходи од пољопривреде 1955. године на војвођанским газдинствима и даље доминантни. Наравно, приходи од пољопривреде зависе од величине поседа и они су највећи код категорија које захватају веће земљишне површине. Међутим, овај однос ће се из године у годину мењати у корист прихода ван пољопривреде. Можемо рећи да су приходи који се формирају од рада ван пољопривреде највећи на газдинствима прве две категорије и да он опада са повећањем поседа. Мада, занимљив је податак да је трећа категорија имала изразито мале приходе ван пољопривреде. Интересантно је анализирати приходе настале од рада стоке, пошто су се на овај начин заснивали односи на селу који су били мета великих критика. Податак да на простору Војводине 1957. године 50,9% домаћинстава није имало коња, а да је само 26,6% домаћинстава било обезбеђено потпуним запрегама, као и да 22,5% домаћинстава није имало довољно коња, говори нам да је чак око 63%

³⁸⁵ АВ, Ф. 247а.ј. 295.

³⁸⁶ Иначе, укупан доходак је, по методологији Анкете о сељачким газдинствима, дефинисан као збир вредности натуралне потрошње, новчаног дохотка од газдинства, новчаног дохотка ван газдинства и салда залиха. Натурална потрошња се обрачунавала по ценама произвођача које су биле знатно ниже од малопродајних. П. Марковић, *Структурне промене 1900-1960...*, 50.

војвођанских домаћинстава остало необезбеђено радним коњима.³⁸⁷ Наиме, газдинства која су била без радне стоке била су принуђена да изнајмљују радну стоку од оних газдинстава који су је имали. На тај начин стварани су услови за развој капиталистичких односа. Стога је земљорадничким задругама општег типа путем система кооперације било намењено да искорене међусељачки најама. Међутим, услед слабе опремљености механизацијом, земљорадничке задруге нису дуги низ година биле у стању да испуне наведени захтев. Подаци из табеле нам указују да овакви односи у Војводини, и поред сталних критика и указивања на овакве појаве, нису били распрострањени.³⁸⁸

Могло би се рећи да већа новчана примања мањих поседа врше улогу умањивања економских разлика, односно неједнакости између нижих и виших категорија које би, и поред високог пореског оптерећења газдинстава са већим поседом, неминовно била израженија да није било могућности зараде у пољопривредним делатностима. Пошто ће ова врста примања до 1957. године код прве две категорије додатно нарасти, можемо констатовати да она полако губе пољопривредни карактер и постају окућница индустријског радника. Очигледно је да је величина обрадиве земље престала бити једино мерило за економску снагу сељачког газдинства.

Колико је поседовна структура утицала на тржишне вишкове, самим тим и на приходе домаћинства, показује нам следеће табела.

Група газдинстава	% Газдинстава	% Тржишне производње
Сва газдинства	100	100
До 2ха	27,4	9
2 - 3ха	16,2	12
3 - 5ха	26,2	28
5- 8ха	21,0	26
Преко 8ха	10,3	25

Табела бр. 16: Газдинства и тржишна производња³⁸⁹

Као што је и очекивано, тржишни вишкови су већи у групама са већим земљишним поседом. Док 10,3% газдинстава са поседом преко 8ха даје 25%

³⁸⁷ Никола Вучковић, *Проблем замене запрежне вуче са механизацијом*, Привредна изградња, 4-5, Нови Сад 1958, 34.

³⁸⁸ Истина, не можемо бити сигурни да се под радном стоком подразумевају и радни коњи. У случају да се не подразумевају радни коњи, горе наведена констатација морала би се у великој мери кориговати, јер на простору Војводине број газдинстава са радном стоком био је занемарљив. Самим тим, њихово учешће у горе исказаним новчаним примањима и није могло бити веће. Управо због тога смо и сматрали да се под овим појмом подразумевају и коњи.

³⁸⁹ П. Марковић, *Поседовна структура сељачких газдинстава...*, 50.

укупне тржишне производње, прве две групе газдинстава којих има 43% обезбеђују 21% тржишних вишкова. Још убедљивији су следећи подаци. Наиме, на привредно активног члана домаћинства у групи до 2ха вредност продатих производа од газдинстава 1957. године износила је 37.000 динара, у следећој групи 65.000 динара, у газдинствима 3-5ха 85.000 динара, 5-8ха 102.00 динара, а у газдинствима преко 8ха изнесено је на тржиште пољопривредних производа у вредности од 130.000 динара.³⁹⁰ Ови подаци објашњавају нам разлоге који су натерали сељаке са ситнијих газдинстава да траже зараду ван пољопривреде. Промена услова живота сељаштва, односно већи доходак условили су појаву која се огледала у чињеници да је у Југославији, како наводи Едвард Кардељ, укупна лична потрошња по становнику на селу порасла од 1953. до 1958. године за једну четвртину. Такође, дошло је до промена и у структури потрошних добара. Тако је у повећаној личној потрошњи сељаштва у периоду од 1953. до 1958. године порастао удео индустријских производа са 30,6 на 32,9, док је удео хране опао.³⁹¹

Услед велике заосталости села, код сељака се појавила тежња за подизањем ниског стандарда. Стога су наведени приходи улагани махом у подизање стандарда, без очекиваног инвестирања у производњу. Власт је ову чињеницу користила као још један доказ о неминовности реконструкције пољопривреде у правцу социјалистичке производње.

Врста радова	Свега	До 3ха	3-8ха	Преко 8ха
	Динара	Динара	Динара	Динара
Укупно	180.321	123.419	177.187	310.050
За домазлук	81.239	70.056	79.779	112.512
За газдинство	99.083	53.363	97.408	197.538
За производњу	52.744	36.997	50.712	96.635
За најамну радну снагу	2.644	881	2.335	8.110
За инвестиције	3.063	3.584	2.306	7.253
За порез	22.441	6.195	21.112	62.453
За остало	9.345	5.265	9.141	18.505
За купљену земљу	11.490	1.322	14.137	12.692

Табела бр. 17: Расходи сељачког газдинства 1954/1955 - просек по једном газдинству³⁹²

³⁹⁰ Исто.

³⁹¹ Е. Кардељ, *Проблеми социјалистичке политике...*, 46.

³⁹² АВ, Ф. 247, кутија 34.

Изнети подаци указују да је приватни посед лимитиран земљишним максимумом изгубио аспирацију за улагање у газдинство и веће ангажовање у производњу, већ је, као што смо већ истакли, највише трошио на личне потребе, мада је улагање у газдинство и производњу нешто веће код газдинстава са већим поседом. Нарочито је симптоматичан изостанак инвестирања који је практично занемарљив у свим категоријама. Међутим, издаци који се односе на порез, пре свега у категоријама газдинстава која су поседовала изнад 3ха, нарочито су високи, док је код газдинстава са поседом до 3ха, висина пореза износила мање од 5% у односу на укупне издатке, код домаћинства са поседом преко 8ха овај однос је био чак 20%.

Трошкови везани за порез указују нам на његову политичку, односно идеолошку суштину, али и отварају неке дилеме. Наиме, ако је код најниже категорије издатак за порез нижи више од десет пута од утрошка за производњу, а код домаћинства са поседом већим од 8ха, издатак за порез чини чак 65% од трошкова везаних за производњу, онда се поставља питање да ли би инвестиције у газдинство, односно производњу, биле веће уколико би порези код виших категорија били нижи. Ово питање је и тада разматрано у југословенској јавности. Међутим, Едвард Кардељ је са тврдњом да порез не представља велику ставку у расходима сељачких газдинстава, зауставио сваку даљу дискусију у овом правцу. Он је ипак пружио и конкретнији одговор на ово питање сматрајући да „према испољеним тенденцијама и постојећим односима, повећани доходак би се вероватно трошио у истој сразмери као и до сада остварени доходак, тј. у првом реду на стандард (намештај, куће за становање, радиоапарате, шиваће машине, бицикли, текстил и сл.).“³⁹³

Веома интересантне податке може нам пружити ставка која се односи на издатке за купљену земљу, на основу које можемо доћи до закључака о тенденцији прерасподеле земље између категорија. Видимо да су издаци за купљену земљу највећи код газдинстава са поседом од 3 до 8ха, а најмањи код газдинстава са површином земље до 3ха. То значи да газдинства са земљишном површином од 3 до 8ха испољавају тенденцију ка повећању свог поседа. Исто се може рећи и за газдинства изнад 8ха које је Закон о земљишном максимуму практично осудио на стагнацију. Дакле, поседи из виших категорија те-

³⁹³ Е.Кардељ, *Проблеми социјалистичке политике...*, 124.

жили су да повећају своје површине до законом одређеног максимума. Могуће је да се релативно висока ставка за куповину земље код највише категорије испољила тако што су власници ових поседа истовремено продали земљу лошијег квалитета и заменили је квалитетнијим површинама.

Структура индивидуалних газдинстава после извршених промена показује мале разлике у односу на величину поседа. До тенденције уситњавања поседа дошло је после увођења система опорезивања по катастру, када су већа газдинства дошла у тежи положај од мањих. Наиме, постојала је велика разлика у стопи пореза на ситна газдинства и крупно газдинство што је узроковало додатно уситњавање поседа. Ипак, и толико очекиван нови порески систем донео је приватном поседу, нарочито оном у Војводини, додатно оптерећење. Наиме, пуне две године је трајала расправа о методама и техникама пореза по катастру. И поред тога усвојен је систем који је катастарски доходак израчунавао на бази пшенице и кукуруза, не водећи рачуна о плодореду на конкретним површинама. Последице које је овакав систем имао на приватни посед у Војводини изнео је Стеван Дороњски: „Са јединственим пореским стопама нисмо уопште били у могућности нити да равномерно захватимо приходе од свих врста произвођача, нити пак да осигурамо мање-више једнако учешће локалних комуналних заједница у порезима и другим локалним приходима. Тако је катастар фаворизовао индивидуалне произвођаче нежитородних рејона.”³⁹⁴ Међутим, брзо је дошло до заустављања овог процеса и стабилизације постојећег односа.³⁹⁵

Величина поседа	Домаћинства	Површина
0-2ха	30%	8%
2-5ха	35%	29%
5-10ха	35%	63%

Власт је помно пратила и исцрпно анализирао евентуалне промене између наведених група.

Величина једног просечног индивидуалног газдинства у Војводини износила је око 5ха, односно 8кј. Сетвена структура једног индивидуалног газдинства величине 8кј. била је следећа:³⁹⁶

³⁹⁴ Дневник, 29. новембар 1955.

³⁹⁵ АВ, Ф. 247.а.ј. 163.

³⁹⁶ АВ, Ф. 247а.ј. 307.

Пшенице 2,75 кј,
Јечма 0,25 кј,
Кукуруза 3,50 кј,
Шећерне репе 0,50кј,
Сунцокрета 0,50кј,
Детелине 0,50кј.

Као што можемо видети, житарице заузимају преко 90% обрадиве површине на приватном поседу. Оваква сетвена површина изазивала је често бурне реакције власти. Наиме, реорганизацијом задруга у Војводини број приватних поседа се знатно повећао. Сматрало се да овако једнострана оријентација добија обележје екстензивне земљорадње и да је до тога дошло услед економске слабости пољопривредника који су изашли из радних задруга. Констатовано је да до побољшања сетвене структуре може доћи пружањем помоћи индивидуалним поседима, али и другачијом политиком цена.³⁹⁷

Конкретне податке о величини и економској снази приватног поседа на територији Војводине саопштава нам Илија Тепавац. Од пољопривредних домаћинстава у Војводини почетком 1956. године индивидуална газдинства су поседовала 77,2% обрадивих површина, са просечним поседом од 4,1ха. Без запреге било је 36%, без плугова 43% пољопривредних домаћинстава. Просечна вредност пољопривредних машина, справа и алата по једном домаћинству износила је свега 15.000 динара. Јасно је, што констатује и Тепавац, да са оваквом опремљеношћу приватни посед није био у стању за озбиљнију производњу.³⁹⁸

Међутим, конкретна помоћ приватним пољопривредним газдинствима увек је могла бити квалификована као узрочник „капиталистичких тенденција“ на селу. Као што смо могли видети, помоћ индивидуалним сељацима била је ограничена и приликом спровођења политике кооперације јер је могла довести до „њиховог претварања у главног фактора проширене репродукције, односно у

³⁹⁷ *Дневник*, 22. април 1954.

³⁹⁸ Илија Тепавац, *Развој пољопривреде и социјалистичких односа на селу у Војводини*, Привредна изградња 4, Нови Сад, 1960, 3.

носиоце улагања у механизацију и модернизацију пољопривреде,"³⁹⁹ што је било у супротности са суштином кооперације.

Другим речима, и поред чињенице да у очима власти приватна сопственост (лимитирана на 10 хектара земље) није више била препрека за развој социјализма на селу, она није могла бити носилац пољопривредног развоја. Њене огромне ресурсе власт је намеравала да контролише и организује помоћу земљорадничких задруга општег типа. Крајњи циљ био је постепено смањивање⁴⁰⁰ и замена ситног приватног поседа крупним социјалистичким газдинствима.

Морамо нагласити да је оваква политика и поред значајних ограничења у великој мери унапредила приватни посед.

³⁹⁹ Говор Едварда Кардеља на Другом пленуму Главног задружног савеза, *Дневник*, 24. мај 1956.

⁴⁰⁰ Едвард Кардељ је критиковао честе изјаве појединих функционера да треба покренути производње малих пољопривредних машина које би се предале на управљање индивидуалним сељачким газдинствима. По његовом мишљењу мале машине омогућиле би „конзервирање“ ситног пољопривредног газдинства. „Попуштање овом курсу значило би, по мом мишљењу, поткопавање целокупне акције на развијању нашег земљорадничког задругарства. Исто.

III

КООПЕРАЦИЈА И ЊЕНА УЛОГА У КОНЦЕПЦИЈИ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПРЕОБРАЖАЈА СЕЛА

Суштина и смисао кооперације

Покретање процеса демократизације државе, као и одустајање од колективизације и обавезног откупа пољопривредних производа нису значили да власт одустаје од старог политичког и идеолошког циља - „социјалистичког преображаја села.“ Заправо, комунистичка власт није одустала од идеје развоја крупне подруштвљене пољопривредне производње. На путу реализације овога плана налазио се приватни посед као тешко премостива препрека развитка социјализма и успостављања оних односа који апсолутно владају у другим областима привреде. С друге стране, приватни сектор, у чијем се поседу и даље налазиле огромне површине обрадиве земље, а лимитиран законом о земљишном максимуму, био је неспособан за интензивну пољопривредну производњу. Самим тим, наметнула се и потреба за државном помоћи приватном поседу у циљу повећања аграрне производње.

У циљу превазилажења тог проблема власт је помажући сељацима подизала продуктивност рада и уједно их укључивала у социјалистички организовану производњу.

Наравно, циљ државе и даље није да ојача приватно газдинство тако да оно постане главни или битан носилац аграрне производње. Већ сасвим супротно - да постане спорије, без употребе бруталних метода.⁴⁰¹ Наиме, тада се и даље сматрало да би „пољопривредна политика, која би се заснивала на развоју индивидуалног газдинства већ после кратког времена неминовно дошла у политички и економски сукоб са целокупним нашим материјалним и друштвеним развитком.“⁴⁰² Наиме, пошто нови однос власти према сељаштву и пољопривреди искључује методе присиле у било ком виду, преостало је да се одгова-

⁴⁰¹ „Сасвим је јасно да ће крајњи циљ развитка социјализма бити и нестајање приватне земљишне својине и ренте. Но то нису задаци које ми у догледно време треба да решавамо. Треба да оставимо нешто посла и идућим генерацијама.“ Е. Кардељ, *Проблеми социјалистичке политике*., 99.

⁴⁰² Исто, 111.

рајућим и за сељаштво прихватљивим мерама створе услови који ће их подста-
кнути на сарадњу са социјалистичким организацијама. Сарадња са приватним
власништвом подиже пољопривреду и ствара услове за „социјалистички преоб-
ражај села." Реконструкција села која сељаштву, а нарочито држави доноси
енормну вишегодишњу штету није више могла бити прихватљив модел. Преов-
ладало је схватање да прави начин јачања и ширења социјализма у пољоприв-
реди јесте онај који истовремено подиже продуктивност и повећава аграрну
производњу.⁴⁰³

Заправо, реорганизацијом сељачких радних задруга и законом о зем-
љишном максимуму власт је припремила терен за настанак и развој новог еко-
номски и политички мање опасног начина потискивања приватног поседа и у
крајњем случају негацијом приватног власништва у пољопривреди. Тај нови
модел био је кооперација.

Кооперација, као што смо видели, настаје услед економских и идеолош-
ко-политичких разлога и представља правни израз повезивања пољопривред-
них произвођача са земљорадничком задругом или неком другом организаци-
јом.⁴⁰⁴ Објашњењу овог појма може се прићи са различитих страна. Самим тим
настале су и различите дефиниције и тумачења кооперације. С једне стране,
истиче се постојање економског интереса приватних газдинстава за повезива-
ње са друштвеним организацијама, с друге стране, кооперација се дефинише
као део процеса подруштвљавања земље и стварања идеолошки прихватљи-
вих друштвених односа на селу. Али за разлику од претходних метода у односу
државе према сељаштву, овај процес се заснива на потпуној добровољности и
економском интересу приватног поседа. Дакле, власт се прилагођава сељаковој
психологији, менталитету, односно његовој неуздраној жудњи за поседова-
њем, макар и минималне величине земљишног поседа. Дакле, прихваћена је
чињеница да се не може „менталитет људи, који се формирао столећима, прео-
кренути за 24 часа".⁴⁰⁵

⁴⁰³ Ову тезу Едвард Кардељ образлаже следећим речима: „Ми смо додуше имали много радних
задруга, али у њима је продуктивност рада падала, чланови задруге су постајали незадовољни,
а друштво је имало економску и политичку штету. А тако се не ствара социјализам. Никада не
сметемо заборавити да социјализам може тући капитализам само већом продуктивношћу рада и
бржим развитком производних снага. *Политика*, 26. мај 1956.

⁴⁰⁴ Драгољуб Вукчевић, *Земљишни односи и кооперација*, Београд 1964, 95.

⁴⁰⁵ Јосип Броз Тито, *О пољопривреди и селу*, Београд 1979, 53.

После многобројних административних мера које је држава спроводила, нарочито на војвођанском селу, сељак је постао обазривији и неповерљивији. Страховао је да не изгуби већ добрим делом ограничену контролу над производњом и зарадом у оквиру десетохектарског максимума. Због тога је у било коју врсту сарадње са државом улазио бојажљиво и постепено, проверавајући на сопственом и искуству других евентуалне предности које му оваква сарадња пружа.

Очекивало се да ће економско удруживање државе и приватног поседа умањити сељачко неповерење према социјалистичком начину производње, да ће он постепено излазити из затвореног породично-патријархалног живота, што ће и неминовно отупити његову психолошку зависност од земље. Заправо, држава настоји да поврати углед социјализму, урушен административним мерама, као и да поново покуша да докаже колективне предности организације производње над индивидуалном.

Како је власт намеравала да оствари овако сложене планове? Већ смо напоменули да јачање приватног газдинства стварањем повољније економске и политичке климе није озбиљније разматрано. Сматрало се да би евентуална промена политике цена, пореза и кредита, који би осигурали довољно прихода за нова улагања у пољопривреду, са економског становишта пружила слабе резултате јер би се такво решење углавном свело на употребу земље, великих резерви људског рада и обртних средстава, без значајнијих улагања у механизацију. Њихова тврдња се заснивала на претпоставци да би сељаци, с обзиром на велико сиромаштво села, највећи део повећаних прихода потрошили на повећање животног стандарда, а не на производњу.⁴⁰⁶ И са идеолошког становишта „друштвених односа оваква концепција је погрешна, јер ствара илузију да би при таквом начину производње био могућ трајан напредак, те на тај начин подржава назадна схватања о кретању друштва. „Такав пут морао би довести до капиталистичког развоја привреде јер у модернизацији пољопривреде независног сељачког пута и нема.“⁴⁰⁷ Стога је осмишљено да сељак своју радну

⁴⁰⁶ Овакве тврдње такође су поткрепљиване подацима употребе кредита намењених пољопривредним газдинствима у Краљевини Југославији, где је наводно 89,5% тих кредита било краткорочно, са отплатним роком до девет месеци. Задуживање је ишло свега 23% на производњу, а све остало на потрошњу. *Дневник*, 26. април, 1957.

⁴⁰⁷ Експозе Славка Комара, члана Савезног извршног већа у Савезној народној скупштини, „О стању пољопривреде и задругарства и перспективи њиховог развоја," *Дневник*, 26. април, 1957.

снагу и земљу повеже са друштвеним средствима (механизација, семе, вештачко ђубре и сл.), што би с једне стране детерминисало профитабилну производњу, а с друге већу контролу државе и у крајњем случају, како се говорило, „подруштвљавање процеса рада“. Као што видимо, у оваквом повезивању од државе се захтева да обезбеди велика средства за модерну механизацију и остала агротехничка средства, прерађивачке погоне, као и одговарајућу цену пољопривредних производа. Држава треба да притекне у помоћ тако што ће преузети на себе неке послове које приватно газдинство, услед малих материјалних могућности, није у стању да само обави. Систем кооперације може имати смисла и успети само уколико доноси предност у начину рада и вишу зараду него што би сељак имао као изоловани произвођач.

Начин спровођења и циљ кооперације Едвард Кардељ објашњава на следећи начин: „...Задруге ће се оспособити да постају све више економски организатори пољопривредне производње на индивидуалним газдинствима, ангажујући саме сељаке да раде са тим друштвеним средствима као радници и да истовремено као сељаци улазе са задругом у одређене економске односе који ће нераздвојно везати њихову земљу за задружна средства производње, која ће у крајњој линији одредити и начин обраде земље. Очигледно је да такав однос постепено мора да изврши битне промене у структури индивидуалног сељачког газдинства.“⁴⁰⁸

Дакле, сељак задржава сопственост над земљом, али је и нераскидиво повезан са државом која поседује неопходна средства за производњу. Све нам ово указује да комунистичка држава донекле прихвата приватно власништво и да постепено напушта традиционално схватање да је оно неспојиво са социјализмом. Али, средства за производњу морају остати у друштвеним рукама јер тако се онемогућава запошљавање туђе радне снаге и самим тим, уз одговарајући порез, држава присваја економску корист од земље. Ако из приватног поседа власник не може извући корист и одговарајућу зараду, онда оно није у супротности са социјализмом, нити се може сматрати реликтом капитализма. Наравно, и то морамо поново нагласити, у овом периоду овакав концепт још није у потпуности разрађен и творци економске политике тек су на трагу схватања које ће касније преовладати - да је индивидуално породично власништво део друш-

⁴⁰⁸ *Политика*, 24 мај 1956

твеног власништва јер оно, и поред одређених неприкладних карактеристика (правних), то јесте јер „својим друштвеним и економским карактеристикама онемогућава експлоатацију туђег рада.“⁴⁰⁹ Тако се у Образложењу предлога закона о пољопривредном земљишном фонду из 1953. године наглашава неопходност ограничавања приватног земљишног поседа - на меру да се обрађује само сопственим радом земљорадника.⁴¹⁰

Као што видимо, неопходно је да држава, поседујући монопол над механизацијом и другим неопходним средствима за производњу, не остави приватном газдинству пуно простора за самосталан рад. Како држава, односно задруга обезбеђује монопол на над овим средствима? Пре свега одређеном законском регулативом задржаном из претходног периода држава је на разне начине отежавала приватницима куповину механизације. Али, захваљујући општој либерализацији у земљи, у приватним рукама се налазио приличан број трактора и других пољопривредних машина, које су и поред упозоравања и указивања од стране највиших партијских функционера да је та појава у директној супротности са друштвеном и економском политиком, често налазили пут до приватних купаца.⁴¹¹ Илустрације ради, у зрењанинском срезу приватници су 1955. године поседовали 192 трактора, 194 вршалице, 98 крупача, 73 круњаче, 6 тракторских приколица, док су земљорадничке задруге имале 36 трактора, 30 вршалица, 6 круњача, 10 крупача итд.⁴¹² Управо се од ових задруга очекивало да буду главни носиоци кооперативних односа са сељаштвом. Њихов задатак је био да овладају што савременијим техничким и научним поступцима, да јачају своја обртна средства и да обезбеђују сталан пораст акумулације задруга као и дохотка произвођачима који кооперирају са задругом.⁴¹³ Стога се морало обезбедити да сва државна улагања у пољопривреду остану у друштвеним рукама. Да би се ово остварило, држава је морала драстично да промени свој однос

⁴⁰⁹ Вид. Бранко Хорват, *Политичка економија социјализма*, Загреб 1982, 201

⁴¹⁰ Б. Петрановић, Ч. Штрбац, наведено дело, 356.

⁴¹¹ Едвард Кардељ је ту појаву осудио и навео да трактори и друге крупне пољопривредне машине долазе до приватника чак уз помоћ регреса и других олакшица. „Постојећи економски и административни механизам нас у том погледу не обезбеђује довољно. Он донекле чак олакшава такав процес и време је да томе направимо крај, јер ће иначе и велика средства, која смо сада почели да улажемо у пољопривреду, богатити појединце, а друштвеној заједници чинити економске и политичке тешкоће.“ *Дневник*, 3. март 1956.

⁴¹² *Дневник*, 23. децембар 1955.

⁴¹³ Елаборат Савезног извршног већа Савезној народној скупштини, *Дневник*, 11. април 1957.

према пољопривреди, пре свега да обезбеди дугогодишњи пораст улагања у ову привредну грану.

Кооперација се само на изглед заснивала на принципу добровољности јер је сељак свој економски интерес могао наћи једино у сарадњи са задругом или неком другом организацијом. Ипак, и поред чињенице да је овакав облик сарадње усмераван идеолошко-политичким разлозима, он у великој мери уважава економску логику и самим тим је за сељаштво у многоме прихватљивији од бруталних административних мера из претходног периода.

Заправо, под појмом кооперација могли су се сврстати сви облици сарадње државе (Сељачких радних задруга, пољопривредних добара, у одређеним случајевима и индустријског, трговачког и банкарског сектора) са индивидуалним пољопривредним произвођачима, чији је циљ поред унапређења аграрне производње, успостављање, односно ширење социјалистичких елемената на селу. Иначе, кооперација је постојала и у капиталистичким државама, али је своју посебност као социјалистичка производна кооперација профилисала само у Југославији.⁴¹⁴ Разлоге можемо тражити у чињеници да је политичко приближавање Југославије капиталистичким земљама Запада омогућило југословенским политичарима да размишљају о искуствима тих држава са ситним пољопривредним произвођачима, пре свега са фармерском пољопривредом у САД. Наиме, суочен са моћним, снажним капиталистичким корпорацијама, односно њиховим моћним монополима, фармер се у САД постепено не само подредио њиховим интересима, већ је изгубио улогу организатора производње на својој фарми. То се догодило зато што ситан посед није могао, на основу сопствених скромних ресурса да обезбеди неопходна средства за савремену производњу јер доходак фарме, у условима жестоке конкуренције, није обезбеђивао потребну акумулацију. Набавка средстава вршила се искључиво финансирањем крупног (најчешће трговачког) капитала који је, поред креирања цене пољопривредног производа, утицао и на укупан доходак фармера. На тај начин његово власништво над земљом остала је неоспорна правна чињеница, али је у економском смислу ова сарадња фармера трансформисала у најамног радника.⁴¹⁵ На-

⁴¹⁴ Вид. Ђоко Пајковић, *Социјалистичка кооперација*, Путеви развика задругарства, Београд 1960.

⁴¹⁵ Александар Раич, *Проблем вертикалне интеграције сељачке пољопривреде у самоуправном социјалистичком систему*, Привредна изградња 1-2, Нови Сад 1972, 12.

равно, у социјалистичкој држави финансијер или организатор⁴¹⁶ пољопривредне производње могла је бити само држава, односно социјалистичке организације. Међутим, крајњи резултат био би веома сличан стању у који су дошли амерички фармери, с тим што би у овом случају крупни капитал, односно капиталистичке финансијере заменио друштвени капитал. Уместо да се деловањем капиталистичких корпорација изврши трансформација фармера у најамног радника, сада се успоставља сарадња између друштвеног капитала и приватног поседа и на тај начин се постепено врши социјалистичка трансформација пољопривреде.

Такође, треба нагласити да политика оваквог односа према приватном поседу у једној социјалистичкој држави није оригинална творевина југословенских комуниста. Она је као модел за лакшу трансформацију друштвених односа на селу утемељена и у марксистичкој теорији. Међутим, Стаљин није имао слуша за нијансирану политику према индивидуалним сеоским газдинствима чије спровођење захтева и значајан временски период. Бруталним терором физички је елиминисао неколико милиона људи и на тај начин уништио слој имућнијих сељака док је остале једноставно присилио да се прикључе колективним имањима.

С друге стране у Југославији се, и поред неспорног ауторитета СССР-а, није могло на такав начин размишљати. Ипак, услед идеолошке блискости са првом земљом комунизма, великих потреба за аграрним производима и нарочито у јеку борбе за колективизацију, југословенски комунисти нису могли да размишљају ни о интересима приватних газдинстава.

Ипак, можемо рећи да је током тог периода постојало неколико облика сарадње државе и приватног газдинства који се, по горе упроштеној дефиницији, донекле могу сврстати под појмом кооперација.

Овде пре свега подразумевамо услуживање као најједноставнији облик кооперације. Држава је, односно најчешће задруга, продајом испоручивала приватном газдинству репродукциони материјал (вештачка ђубрива, семе, средства за заштиту биља, приплодна грла и сл.), обављала машинске услуге (ора-

⁴¹⁶ Мада је у СССР сличан модел финансирања као наведени у САД постојао све до преласка на колективизацију пољопривреде 1929. године. Вид. Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995

ње, комбајнирање).⁴¹⁷ Практично, репродукциони материјал и употребу крупних пољопривредних машина индивидуални произвођач могао је добити једино кроз сарадњу са задругом. Првенствени циљ кооперације био је стварање услова за развој задруга. Чак и када је сељак кооперирао личним радом или својом земљом, не можемо у потпуности говорити о производној кооперацији каква је примењивана од средине педесетих година јер држава у трговинске односе улази само са приватним произвођачима. Овакав вид кооперације спровођен је у ограниченом облику, пре свега због ограниченог капацитета машинског парка.

Други, један од највише примењиваних облика кооперације, било је контрахирање. Контрахирање представља слободно уговарање између државе и сељака о условима производње оних производа чије су цене гарантоване од стране државе. Наиме, држава је уговарала са сељацима производњу одређених култура, најчешће индустријских биљака, и кредитирала их семеном, вештачким ђубривом и услугама машинског парка.⁴¹⁸

Ова врста сарадње између државе и индивидуалних произвођача у том периоду уско је повезана са обавезним откупом пољопривредних производа јер је примењиван за уговарање пољопривредних производа који су остали сељаку после измирења обавезног откупа. Међутим, у периоду административних мера у пољопривреди ова сарадња није била у потпуности добровољног карактера, односно резултат слободног, већ обавезног уговарања који је прописала држава. Самим тим, сељаци нису били заинтересовани за контрахирање житарица, воћа и стоке због велике разлике између контрахиране цене и оне на слободном тржишту.

Другачији однос државе био је према контрахирању индустријског биља пре свега захваљујући чињеници да се овај модел сарадње државе и приватног поседа показао као најбољи начин за набавку индустријског биља за којим су владале велике потражње прерађивачке индустрије. Из тих разлога сељацима је пружана помоћ у обради и култивисању усева, али и уговарањем реалнијих цена приликом исплаћивања.⁴¹⁹ Међутим, јачањем административних мера у

⁴¹⁷ Зденко Ружић, *Кооперација задруга – сељак*, Загреб, 1961 31.

⁴¹⁸ Исто.

⁴¹⁹ Тако је на пример за гајење шећерне репе произвођач у 1945. и 1946. години добијао 2кг шећера на 100кг предате репе, док је 1947. године поред одређене количине шећера добијао и одређену количину резанаца и имао могућност да за сваки хектар засејане репе купи по нижим

пољопривреди, стимулације и олакшице које су имали произвођачи индустријског биља постепено су смањиване, а дешавало се и да држава не испоштује унапред преузете обавезе.⁴²⁰

Стога можемо констатовати да кооперација у овом периоду није представљала значајан фактор нити у очима у власти нити у пољопривредној производњи.⁴²¹ Она је третирана само као још један и низу метода преко кога је држава покушала да, анимирајући и донекле помажући индивидуалног сељака, повећа аграрну производњу. На њу се још није гледало као на посебну форму подруштвљавања пољопривредне производње или како се говорило „социјалистичког преображаја села“, што ће бити случај у каснијем периоду. Недостатак ове идеолошко-политичке компоненте, али и што је веома важно заједничког интереса сељаштва и државе, онемогућавао је да се ова сарадња изрази на онај начин какав ће бити у педесетим или шездесетим годинама - као социјалистичка производна кооперација.

ценама 10кг шећера и да том количином слободно располаже. Ј. Попов, *Драма на војвођанском селу...*, 91.

⁴²⁰ Тако се Дирекција за кудељу и лан 1949. године обавезала уговором који је склопила са произвођачима у Војводини да ће трошкове транспорта кудеље, уколико се он врши преко 10км, сносити Дирекција, и ту обавезу није испоштовала. Такође, честа појава била је и кашњење у достављању рачуна на основу којег би се на време извршила исплата произвођачима. АВ, Ф. 219. а.ј. 146.

⁴²¹ Месни народни одбори у Војводини нису предузимали никакве кораке да покрену или евентуално едукују земљорадничке задруге које је требало да раде на контрахирању, а ове се пак нису припремиле нити одредиле људе који ће се бавити тим послом. АВ, Ф. 219. а.ј. 146.

Место и улога кооперације у периоду од 1954. до 1956. године

Као што смо могли видети, индивидуална пољопривредна газдинства и крупна социјалистичка производња сарађивали су, односно кооперирали, још у првим годинама комунистичке власти. Међутим, скоро комплетна стручна литература која се бави овим проблемом, не само да занемарује горе наведене можемо рећи спорадичне облике кооперације који су постојали до закона о реорганизацији СРЗ и закона о земљишном фонду, већ и њену широку примену у периоду од 1953. до 1956. године. Изузетак представља Никола Гаћеша који, мада се није активније бавио овим проблемом, сматра да је организација кооперације службено уређена Уредбом о земљорадничким задругама из јануара 1954. године.⁴²² Нема сумње да је кооперација свој највећи размах и утицај који је имала и који се поклопио са највећом експанзијом југословенске пољопривредне производње, доживела у периоду од 1957. до 1964. године. Али никако не треба занемарити или потпуно искључити њен утицај на прелазну фазу југословенске аграрне политике (1953-1957), чију је садржину и она сачињавала.

Непосредно по објављивању Уредбе о реорганизацији СРЗ, Едвард Кардељ је у чланку „О неким проблемима наше политике на селу“ истакао да је развијање земљорадничких задруга општег типа најважнији задатак јер је она „омогућује повезивање читаве индивидуалне сељачке производње са социјалистичким привредним системом.“ Али да би се дошло до тог амбициозног циља, задруга по његовом мишљењу мора да унапреди и прошири своју делатност - да створи задружни фонд средстава за производњу, сточарских станица, фарме и прерађивачке индустрије.⁴²³ Као што можемо видети, земљорадничка задруга општег типа постаје камен темељац нове политике према пољопривреди, а разни видови кооперације само метод, или боље рећи мост којим ће се она лакше повезати са до тада према задругарству и држави сумњичавим сељаштвом.

⁴²² Никола Гаћеша, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата*, Нови Сад 2007, 156.

⁴²³ Едвард Кардељ, *О неким проблемима наше политике на селу*, Пољопривреда Војводине 2, Нови Сад 1953, 8, 9.

Веома брзо, већ крајем 1953. године, одржан је у Новом Саду тзв. проширени пленум Управног и Контролног одбора Савеза земљорадничких задруга Војводине, на којем су учествовали и управници свих среских савеза земљорадничких задруга, као и представници привредних и научних установа из Новог Сада. У уводном делу материјала за седницу, који је потписао председник Савеза земљорадничких задруга Ђура Јовановић, констатује се да земљорадничко задругарство остаје, и после укидања административних мера, основ за развитак социјалистичких односа на селу. С тим што се сада истиче улога земљорадничких задруга општег типа, јер су оне у односу на СРЗ „ближе свести и потребама индивидуалног сељака.“⁴²⁴

Аутори документа очекивали су да ће убрзо морати доћи до удруживања сељачких газдинстава у одређене економске организације, пре свега у задруге општег типа јер ситно газдинство, услед делимичног повлачења државе, једино на овај начин може надокнадити своје слабости у области промета (набавка робе, продаја пољопривредних производа), кредитирања, прераде, употребе заједничких машина и сл. Удруживање у области пољопривредне производње долази на крају „јер на њиви ситан и средњи сељак најдуже може да издржи конкуренцију крупне пољопривредне производње.“

Пословање задруге по мишљењу аутора треба да се одвија преко пододбора, чије се руковођење и акумулација морају одвијати самостално. Документ предвиђа разне пододборе и то:

- Пододбор за сточарство,
- Пододбор за ратарство,
- Пододбор за виноградарство и воћарство,
- Пододбор за откуп пољопривредних производа,
- Пододбор за заједничко коришћење машина,
- Пододбор за трговину. итд.⁴²⁵

Опште земљорадничке задруге, односно њихови пододбори, услед великог интересовања њених чланова за производњу једне одређене пољопривредне гране, могу после извесног времена прерасти у специјализоване задруге.

⁴²⁴ АВ. Ф.334. Информација о организацији пољопривредне производње.

⁴²⁵ Исто.

Овакве задруге су идеалне за сарадњу са прерађивачком индустријом јер је она у великој мери зависила од квалитативне и квантитативне производње одређене културе (фабрика шећера у производњи шећерне репе). Из тих разлога фабрике имају интереса да сарађују, односно материјално помажу специјализоване задруге и на тај начин, по мишљењу аутора овог материјала, „развијају социјалистичке облике унапређења пољопривредне производње.“⁴²⁶

Дакле, недвосмислено је заузет став да је за даљи развој пољопривредне производње, али и социјалистичких односа у пољопривреди, најбоље средство земљорадничка задруга општег типа. Али за разлику од претходних покушаја, када је власт разним административним притисцима наметала сељаштву своја решења, сада се промовишу суптилнији механизми који изазивају економску потребу за удруживањем и анулирају страх код сељаштва од задругарства и сарадње са социјалистичком државом. Да би земљорадничке задруге испуниле овај задатак, било је неопходно извршити корените измене у њеном дотадашњем пословању. Уредба о земљорадничком задругарству поставила је темеље за трасирање нове политике према сељаштву.

Истина, у уредби о земљорадничким задругама коју је донело Савезно извршно веће кооперација као модел сарадње задруге и индивидуалних произвођача нигде се и не спомиње. Само у општим одредбама под Чланом 4 задруги се оставља могућност да организују пољопривредну производњу „на земљи узетој у закуп или на послугу од својих задругара или других лица.“⁴²⁷ Очигледно да Уредба под изразом „друга лица“ подразумева индивидуалне произвођаче, али осим узимања земље у закуп, Уредба не наговештава друге видове сарадње задруге и приватног поседа.

И поред тога, можемо рећи да је Уредба о земљорадничком задругарству поставила принципе у области удруживања индивидуалног сељака и задруга, односно социјалистичких организација. Наиме, стављање акцента на добровољност, транспарентност, интересе потенцијалних задругара, али и идеолошке интересе СКЈ, Уредба на институционализован начин премошћава дубоки јаз између до тада по природи ствари антагонистичких страна. Уредба институцију задругарства поново приближава сељаштву. Они не само да одлучују дали ће

⁴²⁶ Исто.

⁴²⁷ Службени лист, 5/1954.

ући и када изаћи из исте, већ им је омогућено да сами иницирају оснивање задруге. Став II Уредбе о томе каже следеће.

Оснивање земљорадничке задруге

Члан 15.

За оснивање земљорадничке задруге потребно је:

- 1) Да се најмање десеторица пунолетних пољопривредних произвођача споразумеју да оснују задругу,
- 2) Да се одржи оснивачка скупштина задруге,
- 3) Да се изврши регистрација задруге.⁴²⁸

Такође Члан 55 осветљава суштину уредбе и нове политике власти према сељаштву и пољопривреди: „Сваки задругар уноси у задругу одређену имовинску вредност у виду удела, према правилима задруге. При одобравању правила народни одбор среза водиће рачуна и о томе да ли удели предвиђени правилима обезбеђују трајан рад задруге као привредне организације. Вредност удела увек се обрачунава у новцу.“⁴²⁹

Дакле, земљораднику је омогућено да он унесе у задругу само „одређену имовинску вредност,“ самим тим он постаје задругар, али остаје и индивидуални произвођач. Заправо, основна сврха земљорадничких задруга јесте да привлачењем у задругу организују и контролишу индивидуалне произвођаче. Тако је председник задружног савеза Војводине, Ђура Јовановић-Мића у свом реферату на годишњој скупштини Савеза земљорадничких задруга Војводине одржаног маја 1954. године на следећи начин истакао овај битан елемент нове политике према селу. „Земљорадничко задругарство треба... да омогући унапређење пољопривредне производње и на индивидуалном поседу, а да истовремено омогући индивидуалном произвођачу да у задружним организацијама остварује своје демократско право управљања друштвеним средствима и проширеном репродукцијом. То је пут који ће од радног сељака, садашњег „приватника“ створити социјалистичког произвођача...“⁴³⁰

⁴²⁸ Исто.

⁴²⁹ Исто

⁴³⁰ *Дневник*, 28. мај 1954.

У свом осврту на Уредбу о задругарству Петар Стамболић на трећем конгресу СКС априла 1954. године истиче да је Уредба поставила социјалистичке принципе у области удруживања индивидуалних сељака, чија је суштина повезивање приватног газдинства са социјалистичким сектором.⁴³¹ У овом смислу треба поменути и говор Гезе Тиквицког на седници ПК одржаног средином априла 1954. године, који истина не коментарише Уредбу, али кооперацију сматра кључним фактором у привлачењу индивидуалног газдинства социјалистичкој производњи. Он разлог бежања сељака у ситну производњу види у томе што су досадашњи облици кооперације у пољопривреди били „крути и оптерећени схватањима колхозовштине“.⁴³² Међутим, морамо признати да је овакво размишљање и поред свега горе наведеног и даље појединачно, усамљено. Чак и највиши покрајински партијски руководиоци, расправљајући почетком 1954. о проблемима пољопривреде, кооперацији посвећују незнатну пажњу. Чак и по питању пољопривреде увек добро обавештен Пашко Ромац апелује да се пронађу нове форме које ће бити подесне за окупљање сељака.⁴³³ Имајући у виду да је ова Покрајинска седница одржана пре Стамболићевог реферата, не чуди опрезност покрајинских функционера по овом питању. Стиче се утисак да је после прокламовања либералније политике и прихватања економских, односно тржишних закона у пољопривреди, сва политичка активност усмерена на с једне стране образлагање да се одустало од тзв. руског пута и с друге стране доказивање и упозоравање да се неће дозволити обнова капиталистичких односа. Истицање кооперације или неког другог модела значило би усмеравање, односно поновно мешање државе и самим тим угрожавање прокламованих принципа. Тек је Стамболићев наступ на III конгресу донекле променио овакво схватање.

Његов реферат је иницирао низ семинара и састанака среских комитета на подручју Војводине на којима су објашњаване његове тезе о овом питању на Трећем Конгресу. Пошто је већ наводно утврђено да постоји велико интересовање индивидуалних произвођача за организовање разних делатности са земљорадничком задругом, на овим састанцима је наложено задругама да својим капацитетима помогну приватни поседу да интензивније обавља пољопривред-

⁴³¹ *Дневник*, 27. април 1954.

⁴³² АВ.Ф.334. Записник са седнице ПК за Војводину од 15. и 16. априла 1954.

⁴³³ Исто.

ну производњу.⁴³⁴ Међутим, увек се истиче да унапређење не сме омогућити приватном газдинству проширену репродукцију, јер би то већ значило „капиталисање на селу“.⁴³⁵ Препоручивано је да се помоћ пре свега односи на пружање услуге крупним машинама, стварање сточарских задруга, као и кредитирање у циљу повећања производње. Чини се да је већ тада многим било јасно да амерички модел „поковања“ ситног поседа, обогаћен социјалистичким премијама, није могао гарантовати еволуцију ситносопственичке сељачке пољопривреде у оном правцу до којег је дошла приватна својина у другим привредним гранама. Показало се на многобројним примерима да се сељак везивао, односно кооперирао са друштвеном својином само уколико му је та сарадња обезбеђивала повољнији положај на тржишту и доносила већу зараду. Већа зарада заједно са „гадашком психологијом“ неминовно је узроковала застој жељеног процеса који се, као што смо већ рекли, дефинисао као „социјалистички преображај села и пољопривреде.“

У прилог овој тези говори нам чињеница да је у овом периоду нарочито велико интересовање сељаштва владало за кредите који би им омогућили набавку средстава за бољу обраду земље. Дакле, можемо закључити између осталог да сељак сада уз помоћ кредита покушава да сачува контролу над својом земљом и избегне заједничку производњу с земљорадничком задругом, односно државом. Наиме, на овај начин сељак остварује производњу на сопственом земљишту и све потребне радове обавља у сопственој режији. Тако су конференције посвећене кредитирању биле нарочито добро посећене, а број оних који су поднели захтев за кредит био је већи него што се очекивало.⁴³⁶

Савезно извршно веће је у априлу 1954. године објавило одлуку о давању инвестиционих зајмова земљорадничким задругама за кредитирање индивидуалних пољопривредних произвођача.⁴³⁷ У том смислу Срески савези земљорадничких задруга широм Војводине организовали су, у сарадњи са Наро-

⁴³⁴ Морамо сумњати у тачност информације о веома великој заинтересованости сељака за разне видове сарадње за земљорадничким задругама јер на састанку Покрајинског комитета одржаном 15. и 16. априла 1954. године, приликом расправљања о стању на селу после реорганизације задруга и доношења Закона о земљишном фонду, већина говорника указује на тенденцију бежања ка ситној производњи и неке врсте изолације приватног газдинства. Исто.

⁴³⁵ „Сељак се може кретати само у простој репродукцији у складу са нашом привредном политиком.“ АВ, Ф. 334. а.ј, 2969.

⁴³⁶ *Дневник*, 11. јун 1954.

⁴³⁷ *Службени лист*, 15/1954.

дном банком, саветовања ради упознавања задружних руководиоца са условима које задруге морају испунити да би могле конкурисати за кредите намењене индивидуалним произвођачима. Међутим, огромна већина задруга, пошто није испуњавала потребне услове, није ни изашла на наведени конкурс, већ су захтеве сељака за кредите само евидентирале. Наиме, Упутство о кредитирању индивидуалних произвођача наметнуло је задругама тзв. кредитну способност као најважнији услов за конкурс. Под кредитном способношћу се подразумевало да дугови задруге морају бити покривени сопственим новчаним фондом. Чак и успешним задругама било је тешко да испуне овакве захтеве јер су оне сву добит често улагале у основна средства која се у оцењивању кредитне способности не узимају у обзир.⁴³⁸

Стога је неколико месеци касније омогућено Народној банци да одобрава кредите земљорадницима, регистрованим рибарима, члановима земљорадничких задруга и рибарских задруга, с тим што је у овом случају корисник кредита плаћао камату од 6%, док су земљорадничке задруге које су давале кредите индивидуалним произвођачима могле користити кредит код Народне банке уз каматну стопу од 4%.⁴³⁹ Такође, Народна банка ФНРЈ даје задругама као посреднику при давању кредита 1% провизије од одобрених и искоришћених кредита, као и провизију на име накнаде за вршење послова око наплате ануитета. На овај начин је покушано да се помогне задругама да преузму систем кредитирања у своје руке. Наиме, оне могу бити посредници при давању кредита, али само ако су кредитно способне.

Иначе, кредити су се одобравали за набавку репродукционог материјала, грађевинског материјала и потрошне робе, изузев прехрамбених производа - са роком враћања од једне године; за набавку штедњака, радио апарата и кућног намештаја - са роком враћања од две године; за набавку пољопривредних машина и справа, опреме за наводњавање, пољопривредног и другог алата, за подизање воћњака, винограда и хмељарника, за набавку радне и приплодне стоке - са роком враћања од пет година.⁴⁴⁰ Због бојазни да се кредити неће користити у сврхе за које су намењени, исплата се вршила тзв. барираним

⁴³⁸ АВ, Ф. 247, кутија 72.

⁴³⁹ Душан Радивојевић, *Кредитирање пољоп. производње индивидуалне производње Пољопривреда Војводине* 5 Нови Сад 1958, 331.

⁴⁴⁰ *Службени лист ФНРЈ*, 27/ 1954.

чековима. У случају да се куповина вршила од приватних лица кредити су се могли исплаћивати у готовом новцу, уз одређено обезбеђење контроле од стране банке или задруге.⁴⁴¹

Оно што нарочито изненађује код оваквог система кредитирања јесте да је он нудио широке могућности његовим корисницима. Нема сумње да куповина штедњака, радио апарата и кућног намештаја није служила развоју пољопривредне производње. Овај закон је заправо легализовао стару бољку ненаменског коришћења пољопривредних кредита, која је била изражена у 19. и почетком 20. века. Дакле, трошење кредита предвиђених првобитно за продуктивне сврхе на потрошњу није имало никакве везе са подизањем пољопривредне производње.

Чак и измене овог закона које су веома брзо уследиле, нису се односиле на ову врсту робе, већ на набавку грађевинског материјала и радне стоке.⁴⁴²

Други проблем код оваквог начина кредитирања лежи у чињеници да је задруга изгубила ексклузивитет у кредитирању индивидуалних произвођача, што представља корак уназад од прокламованих циљева. Уместо задруга, банка је додељивала сељацима средства за куповину вештачког ђубрива, семена и сл. Тако је проширена делатност земљорадничких задруга, као што је пољопривредна делатност и откуп пољопривредних производа, захтевала концентрацију средстава. С друге стране, Народна банка се бавила кредитирањем свих привредних грана, али преоптерећена многобројним пословима, није могла да помогне задругама да превазиђу многобројне слабости у свом пословању, попут пословне несрећености, мањкова, ненаплаћених обавеза према држави. Задруге су третиране као и остале привредне организације и поред тога што су имале специфичности у пословању.

Дакле, овакав систем кредитирања пољопривреде није био ефикасан. Нису постојале банке које би представљале преко потребну финансијску подршку новом приступу државе пољопривредним произвођачима, као ни банке или друге институције које би се бавиле искључиво кредитирањем пољопривреде.

⁴⁴¹ Д. Радивојевић, наведено дело, 331

⁴⁴² Исто.

Тако су велика индустријска предузећа или пољопривредна добра са знатно квалитетнијим стручним кадровима лакше долазила до потребних кредита.⁴⁴³

Такође, чињеница је да су задруге у већини случајева биле већ оптерећене дуговима из претходног периода и самим тим нису могле да рачунају на добијање кредита јер нису биле кредитно способне.⁴⁴⁴

Увидело се да је неопходно формирати специјалне задружне кредитне организације које ће држави омогућити да преко задруга успешније врши улагања у пољопривреду. Стога се почетком 1955. године кренуло са оснивањем специјализованих кредитних организација,⁴⁴⁵ које су оснивале задружне организације, пре свега опште земљорадничке задруге.⁴⁴⁶ (Задружне штедионице несметано су могле отварати и сељачке радне задруге, сточарске, виноградарске, живинарске задруге и чак предузећа основана од стране земљорадничких задруга.) Тако је већ до почетка лета основана мрежа задружних штедионица⁴⁴⁷ у свим срезovima Војводине.⁴⁴⁸

Ти одсеци су морали имати пододборе за штедњу и кредит. Велика улога коју је власт доделила земљорадничким задругама огледала се и у том послу. На тај начин знатан део државних, односно друштвених средстава намењених пољопривреди биће усмерен кроз земљорадничке задруге. Планирано је да тај, да кажемо финансијски одсек задруге, обезбеди произвођачима јефтине кредите за набавку расне стоке, сортно семе, заштиту биља, вештачко ђубриво

⁴⁴³ Иницијатива за оснивање пољопривредне банке или задружне штедионице покренута је, како „Дневник“ пише, од стране кикиндских пољопривредних произвођача током лета 1955. године. *Дневник*, 27. јун 1955.

⁴⁴⁴ Проблем је био и у самом систему кредитирања који је спровођен максимално централизовано преко Народне банке, која је самим тим била преоптерећена многобројним пословима - од кредитирања великих предузећа, па до најмањих угоститељских радњи. Мада је истицању потребе за реорганизовањем кредитног, односно банкарског апарата, у великој мери и кумовала чињеница да новопрокламовани систем самоуправљања није трпео толико изражену централизацију.

⁴⁴⁵ Прва задружна штедионица основана је априла 1954. године у Крању у Словенији, Милош Богдановић, *Задружне штедионице и њихова организациона улога у кредитирању земљорадничких задруга*, Привредна изградња 2, Нови Сад 1958, 15.

⁴⁴⁶ „Оснивање штедионица омогућено „Уредбом о банкама и штедионицама“ из 1954. године, *Службени лист ФНРЈ*, 4. /1954.

⁴⁴⁷ Иначе, Главни задружни савез ФНРЈ на свом пленуму од 22. и 23. фебруара 1952. године одлучио је да обавезе све задружне савезе да покрену обавезно оснивање штедно-кредитних одсека код свих задруга ради успешивања штедне задругара. Ови одсеци су морали имати пододборе за штедњу и кредит. Међутим, ове мере нису донеле значајније резултате и, како каже Драган Веселинов „задружној штедњи ће покушати Војводина да пружи већи значај тек у политици социјалистичке кооперације.“ Драган Веселинов, *Задругарство Војводине...*, 224.

⁴⁴⁸ АВ, Ф. 247. кутија 43.

и сл. Такође, један од основних задатака задружних штедионица јесте пружање помоћи задругама у организовању новчане штедње на селу, што би само по себи представљало значајан извор средстава за кредитирање задруга и приватних газдинстава од стране штедионица, затим укључивање што већег броја задружних организација и приватних произвођача да раде преко својих рачуна код штедионица.⁴⁴⁹

Средства потребна за рад штедионица набављала су се из следећих извора:

- Уплаћених удела чланова штедионице,
- Уписнине чланова штедионице,
- Средства на жиро рачунима чланова штедионице,
- Улога на штедњу,
- Разних депозита, рачунске књижице и сл.
- Дотација из задружних и друштвених фондова,
- Фондова штедионица,
- Кредита код Народне банке.

Несумњиво су најважнији извор представљали задружни и друштвени фондови, као и кредити Народне банке. Каматна стопа коју би плаћала штедионица Народној банци требало је да буде 2% нижа од постојећих каматних стопа које је наплаћивала Народна банка.⁴⁵⁰

Штедионице су почетком јануара 1956. године у Војводини пласирале краткорочне кредите у износу од 13,2 милијарде динара. Док су пољопривредне организације на територији Војводине уживале краткорочне кредите у износу од 17,8 милијарди динара. Од те суме земљорадничким задругама је припало 1.753 милијарди, што је многоструко мање од износа који су добила пољопривредна добара - 10.426 милијарди или СРЗ - 4.075 милијарди. За потребе земљорадничких задруга средства су искоришћена на следећи начин:

- За контрахажу 659.000,
- За производњу 232.000,
- За вештачка ђубрива 405.000,
- Кредит индивидуалним произвођачима 359.000,
- Кредит за санацију задруга 98.000.

⁴⁴⁹Исто.

⁴⁵⁰Исто.

Очигледно је да земљорадничке задруге ни у овом периоду још нису имале довољно разгранате послове. Ипак, кооперативне односе није развијала само земљорадничка задруга општег типа. Ако погледамо намену ових 17,8 милијарди динара кредита, видимо да је за контрахажу опредељено 2.235 милијарди, што представља многоструко већи износ од оног намењеног контрахажи преко земљорадничких задруга.⁴⁵¹

Штедионице омогућавају задругама организовање разноврсних пословних односа са сељаштвом с јасном намером да их додатно финасијски ојачају и направе од њих привлачног партнера, а онда и организатора пољопривредне производње. Кредит задруге несумњиво је представљао значајна средства за спровођење политике везивања сељаштва за социјалистичке организације, односно саму државу.

Међутим, веома брзо су се уочили и многобројни проблеми везани за пословање задружних штедионица. Сматрало се да би се помоћ за решавање тешкоћа у пословању најбоље организовала уколико се оне повежу у јединствену организацију. Тако је у мају 1956. године дошло до оснивања Савеза задружних штедионица Војводине. Нема сумње да је кредитирање у овом периоду представљало најмасовнији облик сарадње задруга и приватног газдинства. Навели смо факторе који су утицали на индивидуалног произвођача да прихвати овај вид кооперације. Али треба нагласити да су и задруге, у годинама када је кооперација служила као средство за придобијање сељаштва, кредитирањем, за разлику од других облика сарадње, обезбеђивале макар и минималну добит.

Реорганизацијом сељачких радних задруга земљорадничке задруге дошле су до значајних средстава која су им омогућила да на разне начине помогну сељаштву. Осим формирања посебних одбора за заједничко коришћење крупних машина, организоване су многобројне делатности са елементима заједничке производње. Наиме, задруга и индивидуални произвођач обавезују се да ће заједнички учествовати у пољопривредној производњи на сељаковој земљи. Добит се дели на основу уложених средстава. Осим свог рада, власник земље учествује у расподели и по основу власништва над земљом. Међутим, и

⁴⁵¹ Исто.

поред значајне користи која им је пружена, сељаштво је веома опрезно улазило у производну сарадњу са задругама. И када би прихватили овај вид кооперације, то су чинили са мањим делом земљишних површина којима располажу. Интересантно је да су имућнија домаћинства са већим поседом, отворенија, односно да број домаћинства која учествују у сарадњи расте идући од категорије домаћинства са мањим поседом ка категоријама са већим поседом. С друге стране и задругама је више одговарала сарадња са већим газдинствима, јер су на тај начин имале посла са мање произвођача и на тај начин остваривале веће уштеде у раду стручњака, као и машинског парка.⁴⁵²

У Тамишком срезу организована је израда персијских ћилима у којем је учествовало око 200 жена, у северном Банату организовано је сакупљање лековитог биља.⁴⁵³ Примећено је да се значајни резултати у развоју производње и проширења сарадње између задруге и индивидуалних произвођача могу постићи преко тзв. споредних делатности које су нераскидиво везане за свако сеоско домаћинство. Стога је задружни савез Војводине у циљу конкретизације ове идеје основао почетком 1955. године Одбор за домаћинство и препоручио средњим савезима и земљорадничким задругама да и оне оснују овакве одборе.

Прва акција Одбора за домаћинство Задружног савеза Војводине била је увоз расних кокошака високе носивости и оснивање сопствене фарме у сврхе матичног запата.⁴⁵⁴

Занимљива је активност одбора за домаћинство у Новом Бечеју који је организовао курс за шивење и кројење и курс за домаћу радиност, док је у вршачком срезу Одбор организовао око 150 жена које су код својих кућа шиле патике, блузе и сл. С тим што је Средњи савез обезбеђивао материјал и откуп свих производа.⁴⁵⁵

Услуживање, односно задружно пружање услуга индивидуалним произвођачима, представљало је најједноставнији облик кооперације. Наиме, сам процес производње, осим ако се не ради о машинској услузи, највећим делом налазио се у рукама сељака. Такође, из чињенице да се овај облик кооперације

⁴⁵² Александар Тодоровић, *Утицај земљорадничке задруге на пољопривредну производњу на селу*, Привредна изградња 7, Нови Сад 1959, 37.

⁴⁵³ *Дневник*, 28. мај 1954.

⁴⁵⁴ *Дневник*, 8. новембар 1955.

⁴⁵⁵ Исто.

махом заснивао на трговачком односу између задруге и произвођача произишло је да се он не може третирати као виша форма кооперације. Чак се сматрало да се све што излази из оквира производне кооперације не може сматрати ни кооперацијом у правом смислу. Ипак, уношењем модерних средстава у заосталу сељачку производњу она је у знатној мери допринела већој продуктивности пољопривреде уопште. Такође, њена широка примена постепено је омогућавала веће учешће и мешање задруге у процес производње на приватном поседу. Ипак, од 1953. године, па до 1955. године земљорадничке задруге су основале 703 организације и установе којима је циљ био унапређење пољопривредне производње. Од тога: 177 пропусних станица, 59 расадника, 24 пољопривредне апотеке, 3 станице за вештачко осемењивање, 24 станице за заштиту биља и друго. Задруге су у истом периоду основале и 476 ситних предузећа и погона за прераду и дораду пољопривредних производа, углавном поврћа.⁴⁵⁶

Било је предвиђено да задруге своје услуге пружају по економским ценама и на тај начин остваре одговарајућу добит. Међутим, као што смо већ истакли, тада је у задругама преовладало мишљење да је њихова улога да буду сервис сељаштву и да цена њихових услуга мора бити сразмерно ниска, често и нижа од тржишне. Да је неразумевање саме суштине и крајњег циља кооперације међу задругарима, али и локалним партијским руководиоцима било изразито показују нам многобројни примери. Наиме, чак и када су највиши државни и покрајински руководиоци јасно критиковали овакав однос према индивидуалним произвођачима овакве појаве је било тешко искоренити. С друге стране и индивидуални сељак је показивао слаб интерес за набавку репродукционог материјала по тржишним ценама јер је путем контрахаже имао знатно повољније услове.

Контрахирање је уз кредитирање у овом периоду несумњиво представљао најчешће примењиван облик сарадње између задруге и индивидуалног произвођача.

Заправо, кредитирање и контрахирање као видови кооперације имају одређених сличности. Наиме, код контрахирања се често, а касније је то постало и правило, подразумевало да задруга авансира произвођача репродукционим материјалом. Дакле, она кредитира произвођача. Међутим, контрахирање

⁴⁵⁶ АВ, Ф.334. Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 2. новембра 1955.

пољопривредних производа се ипак битно разликује од кредитирања јер оно повлачи много више обавеза у току самог процеса производње.

Иако се председник Савеза земљорадничких задруга Војводине жалио на слабе резултате земљорадничких задруга у повезивању пољопривредних произвођача са прехранбеном и прерађивачком индустријом, у 1954. години највише пољопривредних производа је контрахирано у Војводини.⁴⁵⁷ Ипак, можемо рећи да је систем контрахирања индустријског биља у целини ишао преко прерађивачке индустрије. Тако је тек на иницијативу Комбината прехранбене индустрије „Серво Михаљ” Пољопривредна комора у Зрењанину сазвала конференцију представника среских савеза земљорадничких задруга тамишког, бегејског, потиског, кикиндског, јашатомићког и алибунарског среза са циљем да се испитају могућности да се рад око контрахирања индустријског биља у потпуности повери земљорадничким задругама. Иницијатива је образложена недостацима дотадашњег система повереника, нарочито њиховом слабом активношћу у правцу правилне примене агротехничких мера, што је неминовно имало за последицу смањивање приноса ових култура.⁴⁵⁸

Међутим, постојао је још један за власт веома важан разлог који је условио потребу за променом система контрахирања. Наиме, суштина кооперације јесте да поред унапређења пољопривреде утиче и на промену друштвених односа на селу. Прерађивачка индустрија са системом повереника није могла испунити овај важан услов. Однос који је имала прехранбена индустрија са индивидуалним сељаком подсећала је на односе какви су били пре рата између капиталиста, власника фабрика и сељака. Фабрике су релативно богат машински парк поверавале на располагање махом сељацима, повереницима фабрика, а они су ове машине додељивали на употребу индивидуалним сељацима.⁴⁵⁹

Контрахирана површина у покрајини до новембра месеца износила је преко 160.000 јутара земљишта. Очекивало се да ће до краја сетве контрахирана површина обухватити преко 200.000 јутара, односно 25% укупне површине.

⁴⁵⁷ Ђура Јовановић је за лоше резултате окривио недовољно разумевање ове проблематике од стране земљорадничких задруга, прехранбене индустрије (нарочито је апострофирао млекаре и кланице), али и народних одбора срезова. *Дневник*, 28. мај 1954.

⁴⁵⁸ Јакоб Чежек, *Сарадња између земљорадничких задруга и предузећа прехранбене индустрије*, Пољопривреда Војводине 9-10, Нови Сад 1954, 61.

⁴⁵⁹ АВ, Ф. 334 Записник са седнице ПК КПс за Војводину 1955.

Системом контрахирања пољопривредних производа, као и претходних година, нарочито је било обухваћено индустријско биље као што су: уљарице (сунцокрет), шећерна репа, кудеља и дуван. Тако су контрахирање и откуп сунцокрета и осталих уљарица на подручју Војводине вршени преко фабрика уља у Зрењанину и Врбасу. У 1953. години од 730.000 тона укупно произведене количине сунцокрета, фабрике су откупиле око 58.000 тона, док је 1954. године укупно произведено 84.000 тона, а откупљено 71.000 тона сунцокрета.⁴⁶⁰ Производња шећерне репе заснивала се у Војводини пре свега на систему уговарања између произвођача и фабрика шећера у Зрењанину, Врбасу и Црвенки. Иначе 1953. и 1954. године контрахирање је вршено уз авансирање у новцу. Међутим, политика коју су фабрике водиле у производњи и откупу шећерне репе довела је до опадања производње и само контрахирање доведено је у питање.⁴⁶¹ За разлику од претходних година када се контрахирала количина житарица, 1954. године контрахирале су се површине, с тим што је количина житарица коју произвођач треба да преда предузећу одређена по јединици површине и што се предузеће обавезује да произвођачу обезбеди довољну количину ђубрива за јесењу сетву.⁴⁶²

Одлуком Савезног извршног већа Филијале „Житопромета“ још приликом склапања уговора исплаћивале су произвођачима аконтацију у износу од 1.000 динара по метарској центи. На сам дан испоруке произвођачу се исплаћивала дневна откупна цена. Посебну погодност за произвођаче је представљао гарантовани минимум цене од 2.300 динара по метарској центи пшенице и 2.000 динара по метарској центи ражи.⁴⁶³ Ипак овакав систем откупа житарица, по коме су цене унапред утврђене, није био стабилан, већ су се цене често мењале. Тако је цена пшенице 1954. године пре сетве износила 22, а у вегетацији 24 динара, кукуруза пре сетве 18, а у вегетацији 17 динара.⁴⁶⁴ Нема сумње да се промена цена одразила на заинтересованост сељаштва за овај вид сарадње.

⁴⁶⁰ АВ, Ф. 297. кутија 6.

⁴⁶¹ Исто.

⁴⁶² *Дневник*, 5. новембар 1954.

⁴⁶³ *Дневник*, 5. јун 1954.

⁴⁶⁴ АВ, Ф. 297 кутија 6.

Треба нагласити да је у 1953. и 1954. години контрахирање вршено тако што је произвођачу авансирано у новцу. Тако је само у 1954. години исплаћено око 620 милиона динара. Међутим, од 1955. године контрахирање житарица врши се авансирањем у новцу, али и у натури (вештачким ђубривом, средствима за заштиту и сл.).⁴⁶⁵ Типичан пример кооперације био је у Ковину где је задруга са 32 домаћинства направила уговор за сетву пшенице на 102 јутра, уз услов да сељаци примене одређене агротехничке мере које ће делом осигурати задруга и за то имати одређено учешће у повећаним приносима.⁴⁶⁶ Управо ово учешће задруге у примени агротехничких мера на сељаковом поседу омогућава и њено учешће у самом процесу производње и самим тим контрахажу уврштава у вишу форму кооперације - производну кооперацију. Учешће у процесу производње задрузи омогућава да делује и у правцу стварања нових друштвених односа на селу.

Оно што треба нагласити јесте да је задруга у оваквим случајевима имала одређено учешће само у повећаним приносима, а губитке је у евентуалном изостанку очекиваног пораста трпела само задруга. Њено учешће третирано је као вредност коју задруга одбија произвођачу од укупног износа, односно вредности уговорене испоруке. Дакле, ове активности нису узимале као мерило учешћа у расподели комплетни принос, као што је случај са заједничком производњом где се проценат учешћа у производњи узима као мерило приликом расподеле приноса.

На примеру кооперације у Ковину можемо приметити да задруге помажући сељацима у циљу повећања приноса и нису водиле пуно рачуна о својим интересима. Колико су уговорне обавезе произвођача биле лако оствариве показује податак да су од 18.498 уговора склопљених 1953. године на територији новосадског, бечејског, жабаљског и бачкопаланачког среза, само 16 није испуњено.⁴⁶⁷ Заправо, произвођач је морао испунити обавезу да испоручи одређену количину, при чему се обично планирао нижи принос од уобичајеног. Често се ни на квалитет испоруке није обраћала неопходна пажња.

⁴⁶⁵ Исто.

⁴⁶⁶ *Дневник*, 18. децембар 1955.

⁴⁶⁷ *Дневник*, 5. јун 1954.

Колико је Уредба о земљорадничким задругама била штура, а касније појашњавање највиших партијских руководиоца и многобројних семинара било неразумљиво и страно не само обичном сељаку, већ и руководиоцима на терену показују многобројни примери. Наиме, пошто кооперација још није била теоријски уобличена, процес едукације партијског чланства, као и силовите пропаганде којој је народ био изложен у сличним приликама у прошлости још није био спроведен. Стога је карактер многоструких економских спрега између задруга и индивидуалних произвођача код многих задружних руководиоца погрешно тумачен. Тако је ова сарадња у великом делу заснивана на схватању о потреби пружања помоћи сељацима, при чему су слабљени задружни фондови, односно без икакве надокнаде амортизована друштвена средства за производњу. Тако је задруга у Старом Бечеју набавила за своје чланове 500 расних петлова, а да корисници ове акције нису имали никаквих обавеза према задрузи.⁴⁶⁸ Задруге, уместо да постану организатори пољопривредне производње индивидуалних сељака и кроз обострану корист постепено приближавају приватни посед социјалистичкој држави, оваквим пословањем уместо да јачају, саме су себе руинирале.

Ипак, треба нагласити да је задругама морало бити ванредно тешко да поврати поверење сумњичавог сељаштва које је, како је изгледало, неповратно изгубљено током колективизације. Нема сумње да је власт била свесна оваквог расположења сељаштва према сарадњи са задругом, односно државом. Задобијање поверења сељаштва уз рентабилно пословање задруге било је тешко остварљиво, барем у првим годинама спровођења нове политике према селу и пољопривреди. Стога је држава не само толерисала, већ и популарисала неке видове сарадње где је поштовање интереса задруге било најблаже речено сумњиво.

Илустративан пример, који је истина најзаступљенији био у Хрватској, али је био познат и у Војводини, јесте тзв. гарантовање приноса задругарима. Задруга склапа са задругарима уговор о производњи одређене културе на одређеној површини. Обавеза задруге је да задругару обезбеди квалитетно семе,

⁴⁶⁸ Сличних примера било је пуно. Тако је задруга у Мољу делила задругарима уљане погаче по 10 динара за килограм, а тржишна цена је била 25 динара, мекиње је продавала по 19 динара, док им је на тржишту цена износила 35 динара. За све ове услуге произвођачи нису имали никаквих материјалних против обавеза према задрузи. *Дневник*, 18. децембар 1955.

средства за заштиту биља, као и савете стручног лица. С друге стране, произвођач је дужан да се придржава свих налога од задруге одређеног стручњака и прихвати обавезу да вишак приноса, изнад оног који му задруга гарантује, дели са задругом. Уколико принос не буде на висини гарантованог, задруга је дужна да плати семе, ђубриво и поменути стручну помоћ. Принос који задруга гарантује увек је знатно већи (обично за 30%) од приноса који сељаци иначе постижу. Уговор је често био такав да су се задруге обавезале да принос, ако је мањи од гарантованог, надокнаде тако да сељак добије онолику количину колико му је уговором гарантовано. У случају да принос буде виши од гарантованог, задрузи је од вишка припадало 30%. Она је и тај проценат делила са пољопривредним станицом која је обезбеђивала агронома.⁴⁶⁹

И поред свега, овакво недовољно економично пословање задруга довело је до лепих резултата у разбијању великог неповерења код сељаштва. Стога је овај период од посебног значаја у историји кооперације јер је створио неопходне предуслове за њен каснији развој. Наравно, спровођење овакве политике захтевало је драстично повећање улагања у задруге и пољопривреду. За ову сврху од посебног значаја биле су задружне услужне машинске станице које су почетком 1955. снабдевене важнијим пољопривредним машинама. Из тог разлога Савезно извршно веће Војводине одредило је да се почетком 1955. формирају фондови при Извршном већу, али и срезovima, градовима и градским општинама у висини од 386 милиона динара.⁴⁷⁰ Међутим, значајна средства из ових фондова, нарочито инвестиционог фонда Војводине, била су за земљорадничке задруге тешко доступна због одређених ограничења и компликоване процедуре коју је неодговарајући стручни кадар тешко могао испоштовати.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Сличан је пример сарадње између задруге и оних домаћинстава која нису имала ни механизацију ни запрегу. Сматрало се да су оваква домаћинства погодна за експлоатацију од стране оних који имају запрегу и који поред обраде своје земље туђу узимају у аренду. Стога, задруге, улазећи у сарадњу са оваквим домаћинствима, нису криле и маскирале економским разлозима заправо политичке побуде. Уговор између две стране подразумевао је да задруга обезбеди обраду, почев од орања до косидбе или бербе. Такође, оно што је нарочито важно, задруга даје увек знатно већу аренду од приватника, односно, можемо рећи, реалне тржишне вредности. *Дневник*, 22. децембар 1955

⁴⁷⁰ *Дневник*, 24. фебруар 1955.

⁴⁷¹ На пример, за зајам који је из средстава инвестиционог фонда Војводине намењен индустрији и пољопривреди за мање реконструкције и довршења већ започетих објеката, подносилац захтева морао је да поред захтева за зајам, поднесе и генерални пројекат, који треба да садржи инвестициони пројекат израђен према Уредби о изради и одобравању инвестиционог програма, затим идејни пројекат грађевинских радова, као и спецификацију и предрачун опреме и монта-

Поред наведене набавке машина услужним машинским станицама и обезбеђивања субвенција за семе, предвиђено је да се средства из ових фондова користе за развијање система контрахирања, које ће омогућити да се произвођачима пољопривредних производа на име бескаматног аванса доделе средства за производњу - ђубриво, квалитетно семе и др.⁴⁷²

Дакле, и на овим примерима видимо да су се улагања у пољопривреду могла спроводити само преко задруга или евентуално других друштвених организација која могу гарантовати да ће средства остати у друштвеним рукама и тако вршити социјалистички утицај на сељаштво. Још 1956. године Кардељ је упозоравао да се и даље у приватним рукама налази велики број трактора и других крупних пољопривредних машина, које су добили путем регреса и многобројних других олакшица. Овакво стање представља велику препреку процесу приближавања социјалистичког сектора, односно државе сељаштву јер је, као што смо већ могли видети, предвиђено да управо средства за производњу морају бити у друштвеном власништву како би сељаштво било приморано да са њеним власницима, односно задругама, улази у пословне аранжмане. На тај начин задрузи се отварају врата за дубљу сарадњу чији је циљ био не само развој пољопривреде, већ и „мењање структуре приватног газдинства“.

Међутим, значајна механизација у приватним рукама не само да обавља пољопривредне послове на имањима власника, већ је они уз надокнаду изнајмљују другим домаћинствима. На овом пољу задруге су пре свега због слабе техничке опремљености тешко могле конкурисати индивидуалним газдинствима. Од укупно 400 земљорадничких задруга, колико их је било у Војводини почетком 1956. године, њих 209 имало је 400 трактора, 195 задруга имало је 332 вршалице, док је у приватном власништву било 981 трактора и 974 вршалице.⁴⁷³

Из тих разлога јачање земљорадничких задруга постаје приоритет власти у њеној политици према селу. Поред оснивања задружних услужних станица

же. Такође, подносилац је морао да депонује банци гарантни износ у висини 5%. Поред тога, банка је могла да услови одобрење зајма јемством народног одбора на чијем се подручју налази седиште подносиоца захтева, а затим и изјавом Извршног већа Војводине да ће евентуални губитак, који би настао ако корисник не врати зајам, бити надокнађен из инвестиционог фонда Војводине. *Дневник*, 14. април 1955.

⁴⁷² *Дневник*, 25. фебруар 1955.

⁴⁷³ *Дневник*, 9. март 1956.

и разних фондова, држава је у том циљу предузела и друге мере. Наиме, примећено је да систем откупне трговине пољопривредних производа онемогућава да се део зараде враћа у пољопривреду. Откупом су се бавила предузећа са монополним правом на откуп жита по унапред утврђеним ценама. У промету пољопривредних производа уочена је значајна разлика између откупних цена које се плаћају произвођачима и малопродајних цена. Разлоге великих разлика у ценама треба тражити у високим трошковима компликоване трговачке мреже. Наиме, у промету пољопривредних производа учествовао је велики број посредника. Заправо, зараду је гутао скуп трговински апарат који је креирао цену пољопривредних производа скупље од стварне тржишне вредности.⁴⁷⁴

Неминовно се наметнула потреба за упрошћавањем таквог промета, односно непосреднијом разменом добара између произвођача и потрошача. Такво виђење се иначе подударало са економском филозофијом СКЈ. Ипак, то није био главни разлог који је довео до промене откупног система пољопривредних производа. Евентуалне зараде од продаје пољопривредних производа могле су се употребити у правцу јачања земљорадничке задруге општег типа. Такође, сматрано је да се ти приходи преко задруга могу најбоље уложити у унапређење аграрне производње. Међутим, када се мало дубље загребе по документима из овог периода откриће се још један, можда и најважнији разлог напуштања дотадашњег система откупа пољопривредних производа. Наиме, Стеван Дороњски на проширеном пленуму ПК КПС за Војводину одржаном 2. XI 1955. у свом реферату о стању на селу о овом питању рекао је следеће: „Данас на тржишту пољопривредних производа у Војводини влада анархија. Ми смо дефицитарни и прехранбеним артиклима, а индивидуални произвођач је главни продуцент тржишних вишкова. Он се налази у монополском положају према заједници, а према њему у међусобном конкурентском односу налазе се наша трговинска предузећа, која између себе конкуришу и на тај начин трпају новац у џеп сељака.“⁴⁷⁵ Дакле, добијањем монополског положаја у откупу пољопривредних производа, земљорадничке задруге спречавају слободно креирање цена,

⁴⁷⁴ Нестабилност на тржишту пољопривредних производа покушала се решити увођењем тзв. договорених цена за важније пољопривредно-прехранбене производе. Међутим, овом мером није се постигао жељени резултат, већ се тиме, ионако тешка ситуација, додатно погоршала, нарочито у погледу снабдевања месом. Наиме, пољопривредни произвођачи стоке су, услед ниских договорених цена, обуставили даљи тов стоке. АВ, Ф. 297. кутија 6.

⁴⁷⁵ АВ. Ф. 334, Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 2. новембра 1955.

а самим тим спутавају развој приватног газдинства. Уместо да највећи део зараде од продаје пољопривредних производа остане у рукама произвођача, она се на овај начин једним делом прелива у задружне фондове. Јачањем задруга, односно друштвеног сектора, додатно се лимитира индивидуални сељак и самим тим омогућава лакше подруштвљавање пољопривреде. Стеван Дороњски овакву политику правдао је и чињеницом да индивидуални сељак зараду највећим делом улаже у подизање сопственог стандарда и делимичну обнову ситног инвентара, док би задруге поменути зараду „усмеравале на проширену репродукцију," односно развој пољопривреде.⁴⁷⁶

Додељивање монопола земљорадничким задругама у откуп и ограничавање цена аграрних производа створили су слику да се држава враћа административном откупу. То би значило и одустајање од прокламоване политике која се у највећој мери заснивала на одустајању од совјетских метода владања. Што се тиче пољопривреде, то би значило губљење интересовања индивидуалног сељака за производњу и несумњиво њен несагледив пад. То се наравно није смело дозволити. Заправо, намера је била да се цене аграрних производа стабилизују, а не фиксирају. Конкуренција између откупних предузећа довела је по мишљењу власти до нестабилности цена док су задруге, преузимањем главне улоге у промету, тражиле заједнички интерес са индивидуалним произвођачем и формирале тржишне цене без већих осцилација.⁴⁷⁷ Потреба за додатним продубљивањем односа између задруга и сељаштва представљала је вероватно најважнији разлог укључивања задруга у откуп. Међутим, задруге у трговини вишковима пољопривредних производа или нису имале право учешћа или, због монопола, чврстих цена и без банкарске помоћи, нису имале потребних средстава.⁴⁷⁸

Откупна предузећа, међу којима је највећи на овим просторима био Житопромет, склапали су са сељацима уговоре о контрахирању, пружали разне врсте услуга и остваривали широку сарадњу са индивидуалним произвођачима.

⁴⁷⁶ Исто.

⁴⁷⁷ Исто.

⁴⁷⁸ Према подацима Задружног савеза Војводине, за првих десет месеци 1955. године, од укупних тржишних вишкова Војводине, који су износили око 35 милијарди динара, задруге су обавиле промет са свега 3,5 милијарди. У структури овог промета житарице и индустријско билје, као производи који су учествовали са око 60% у укупним тржишним вишковима пољопривреде Војводине, учествовали су са свега 7%. Такође, задруге су у укупном износу кредита датих у том периоду у откуп пољопривредних производа учествовале са 1,5%. *Дневник*, 9. март 1956.

У Војводини је до краја 1955. било 78 државних предузећа са 511 откупних станица и око 6.000 накупаца. У исто време било је 35 задружних предузећа, а 18 откупних станица.⁴⁷⁹ Дакле, представљали су озбиљан фактор у политици ширења кооперативних односа на селу. Међутим, задруге општег типа, а не откупна предузећа, одређене су да буду носилац нове политике према селу. Задруге су имале задатак да користећи нове методе постану најважнији чинилац у процесу „социјалистичког преображаја села.“

Пошто држава није имала могућности да директним средствима помогне задруге што се одразило, као што смо видели, и на степен њихове техничке опремљености, на задруге је крајем 1956. године пренет највећи део промета пољопривредних производа. Веома брзо откуп пољопривредних производа постао је главна пословна окупација задруга. Док се у првих десет месеци у претходној 1955. год. користило у просеку 120 милиона динара кредита за откуп, задруге су у децембру узеле 500 милиона кредита, у јануару 1956. године 913 милиона динара, а у фебруару 950 милиона динара.⁴⁸⁰ Ипак, релативно мали број задруга на територији Војводине био је оспособљен да преузме овако одговоран посао. Међутим, многе задруге су и без одговарајућих кадрова једноставно проглашене оспособљеним за промет, што је неминовно детерминисало многобројне проблеме у раду.

Тако је често долазило до приговора и жалби од стране пољопривредних произвођача да им задруге са закашњењем од неколико недеља исплаћују новац, што није био случај док су се откупне станице бавиле овим послом. Овакви случајеви су најчешће настали као последица спорости, односно слабог пословања задруга. Такође, они су представљали опасност у смислу дискредитовања и урушавања новог имиџа задруга у очима сељаштва. Проблем су правила и откупна предузећа која су ометала или пружала отпор фаворизовању задруга општег типа.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ АВ, Ф. 334. Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 2. новембра 1955.

⁴⁸⁰ *Дневник*, 9. март 1956.

⁴⁸¹ Тако је Геза Тиквицки на пленуму Покрајинског одбора Социјалистичког савеза Војводине поводом овог питања рекао следеће: „Знатан број трговачких предузећа је увођење задруга у промет и укидање или ограничавање откупних станица примио са неразумеванјем, а поједина и са неком професионалном увређеношћу па чак и отпором, гледајући на ово са становишта уских интереса свог предузећа или сталешких, па и личних интереса...У доста случајева предузећа пружају отпор укидању њихових откупних станица, а за оне станице пак које им се остављају

Нарочито велики проблем представљала је наплата робе од предузећа којима су задруге испоручивале пољопривредне производе. Многа предузећа преузету робу нису плаћала по више месеци, што је и био најчешћи разлог кашњења у испуњавању обавеза према произвођачима. Стога је савез земљорадничких задруга Војводине заједно са Трговинском комором Војводине организовао неколико састанака са представницима великих трговачких предузећа и прехрамбене индустрије са намером да се постигне договор да ова предузећа унапред уговарају пољопривредне производе са земљорадничким задругама.⁴⁸² На овај начин задруге су могле организовати производњу и утицати на произвођаче, односно знатно конкретније спроводити зацртан економски и политички план.

Захваљујући свим овим мерама створени су повољни услови за контрахирање пољопривредних производа, где су задруге општег типа постале незаобилазни фактор. Наиме, ранији систем откупних цена житарица по коме су откупне цене биле унапред утврђене није био стабилан, већ су се цене мењале у току откупа, као и после откупа.⁴⁸³

Задруге су у 1956. години, према непотпуним подацима из реферата Ђуре Јовановића, председника Задружног савеза Војводине, откупиле пољопривредних производа у вредности 24,5 милијарди динара или око 76% свих тржишних вишкова. Истовремено, откупна предузећа откупила су 18%, а индустрија 6% вишкова пољопривредних производа. Задруге су на основу ових података откупиле пет пута више производа него у претходној 1955. години.⁴⁸⁴

Међутим, Јовановић је и поред импресивних резултата велику пажњу посветио слабој техничкој опремљености задруга. Тако су задруге још почетком 1957. године имајући у виду обимност и сложеност посла око откупа поседовале свега 84 камиона. Затим, проблеми су настали и услед недостатка капацитета за складиштење пољопривредних производа. Недостајало је десетине силоса, расхладних простора, винарских подрума, депоа за стоку, камиона-

не предузимају одговарајуће мере за њихово брзо оспособљавање... Док трговачка предузећа располажу комплетним техничким средствима за обављање промета на читавој дужини ланца од произвођача до потрошача, дотле земљорадничке задруге у већини случајева немају скоро никаквих средстава. *Дневник*, 9. март 1956.

⁴⁸² АВ, Ф. 334. а.ј. 10693/1.

⁴⁸³ АВ, Ф. 297. кутија 6.

⁴⁸⁴ *Дневник* 23. фебруар 1957.

хладњача и сл.⁴⁸⁵ Стога су од овог вида кооперације у 1956. години била велика очекивања. Међутим, путем земљорадничких задруга у Војводини, до 10. марта 1956. године контрахирано је 55% планираних површина шећерне репе, а сунцокрета тек 27%.⁴⁸⁶

Оволико одступање од предвиђеног плана тумачено је чињеницом да ја прехрамбено-прерађивачка индустрија касно почела са преношењем послова око контрахирања на земљорадничке задруге. Такође, у појединим срезovima произвођачи су нерадо контрахирали сунцокрет, пошто је његова цена била прилично ниска.⁴⁸⁷

Поред ових мера у циљу привлачења пољопривредних произвођача задругама коришћене су такозване огледне парцеле на којима су спровођене најсавременије агротехничке мере, попут прскања из авиона у циљу сузбијања корова.⁴⁸⁸

На пленуму Главног задружног савеза Србије одржаног у пролеће 1956. године задругама је препоручено развијање разних видова кооперације са индивидуалним произвођачима у циљу унапређења пољопривредне производње и ширења социјалистичких облика привређивања. У поднесеном извештају наглашено је да се горе наведени циљеви могу остварити уколико задруге спроведу „кооперацију са сељацима у извођењу свих пољопривредних акција за повећање производње.“ Конкретно, препоручује се склапање уговора о коришћењу задружне механизације, о производњи семена и о употреби средстава за заштиту биља и негу усева. Такође, задругама је предложено да организују удруживање приватних пољопривредних имања ради употребе крупних пољопривредних машина на већим комплексима земљишта. Задруге би привремено кредитирале ове послове, а земљорадници би после жетве враћали кредите задругама. На истом принципу могла се успоставити и кооперација између се-

⁴⁸⁵ Исто.

⁴⁸⁶ АВ, Ф. 334.а.ј.10693/1.

⁴⁸⁷ Према једној калкулацији види се да произвођач од једног јутра кукуруза добије приближно 73.500 динара прихода, док се са једног јутра сунцокрета добије око 24.000 динара. АВ, Ф. 334.а.ј.1069/3.

⁴⁸⁸ Тако су задружни савез старопазовачког среза са Институтом за оплемењивање и производњу биља из Земунa и Завод за заштиту биља из Новог Сада организовали низ огледа пропагандног карактера. На пример, сејане су поједине сорте кукуруза отпорне на сушу. Постављена су 23 научна огледа у готово свим местима у срезу са неколико врста домаћих и страних хибрида. Затим је по селима одржано преко 50 предавања и приказано 12 филмова едукативног карактера. *Дневник*, 25. фебруар 1955.

љака и задруга у производњи семена. Препоручено је да се кооперативни модел спроводи и у сточарству. Земљорадници би добили приплодну стоку под условом да узгајају одређен број грла и да их хране по упутствима ветеринара.⁴⁸⁹ Другог дана рада пленума сугерисано је задругама да већу пажњу посвете контрахирању пољопривредних производа, нарочито производњи жита.⁴⁹⁰

На основу препорука Главног задружног савеза Србије сарадња задруга са појединцима или групама произвођача, како је у препоруци и предвиђено, добија нарочит замах.⁴⁹¹

Активност задруга општег типа у правцу сарадње са сељаштвом драстично је повећана у односу на 1954. годину. Тако, на основу реферата Ристе Антуновића, члана извршног комитета ЦК Савеза комуниста Србије, видимо да су задруге набавиле за своје чланство 1956. године петнаест пута више семена пшенице него 1954. године и десет пута више семена кукуруза. Вредност вештачког ђубрива, набављеног преко задруга, порасла је са 79 милиона на око 350 милиона динара. У оквиру задруга број млекара се повећао за 28, а пекара за 226.⁴⁹²

Илустративан пример је и вредност машинских услуга - она је 1955. године износила 357 милиона динара, а већ следеће године се попела на милијарду динара.⁴⁹³

Такође, задруге су од 1956. године прво у Бајмоку, а затим у Жеднику и Ђурђину узимале земљу у трогодишњи закуп. Углавном је то била земља оних домаћинстава која нису имала потребне радне снаге. Задруге су власницима земље плаћали закупнину у натури, у просечној вредности од 10 хиљада дина-

⁴⁸⁹ *Дневник*, 12. мај 1956.

⁴⁹⁰ *Дневник*, 13. мај 1956.

⁴⁹¹ Током 1956. године, у сарадњи задруга са групом произвођача развиле су се две варијанте: кикиндска и ердевичка. Суштина ове врсте сарадње у оба случаја састоји се у томе што задруга ступа у кооперацију са групом произвођача чије су парцеле у једном комплексу, ради економичнијег коришћења машина, док се власништво не мења и скидање усева је у рукама произвођача. Тако задруге на основу тзв. „кикиндске варијанте“ посебно стимулишу индивидуалне произвођаче, односно обављају услуге за 10% ниже од тржишне вредности, док је „ердевичка варијанта“ подразумева сарадњу на комплексним парцелама под воћњацима и виноградима. Ова варијанта је комплекснија у односу на претходну јер задруга учествује у обради, заштити, али и преради грождја. Парцела остаје у трајном власништву сељака, али се он обавезује да кредит око подизања винограда или воћњака врати у плодовима у року од три године. *Дневник* 17. фебруар 1957.

⁴⁹² *Политика*, 29. јун 1956.

⁴⁹³ АВ, Ф. 247. а.ј. 320.

ра, а земљарину око 5 хиљада по јутру. На закупљеној земљи задруга је могла да производи по својој вољи, без икаквих других обавеза.⁴⁹⁴

Повећано улагање у задруге постепено је доводило и до другачијих односа са произвођачима. Од обичног плаћеног пружања услуга у машинској обради од краја 1956. и почетка 1957. све чешће је долазило и до склапања уговора са произвођачима. Истина, још 1955. у Резолуцији четвртог пленума ССРНЈ „О задацима привредне политике у наредном периоду“ истакнуто је да се између задруга и индивидуалних произвођача треба развијати сарадња у производном процесу.⁴⁹⁵ Међутим, задруге за такву врсту сарадње у том периоду, услед недостатка машина и других средстава, очигледно нису биле спремне. Прве значајније уговоре са произвођачима задруге су почеле да склапају од друге половине 1956. године. Уговор је садржавао два дела који су одређивали обавезе задруга, односно произвођача. На пример, задруга се обавезивала да ће својим машинама извршити зимско орање, сејање, дрљање и сл. За сваку од ових операција, уговором је предвиђана и површина и цена изражена у килограмима културе која се обрађује. Уговором се дефинисало и време извршавања ових послова у одговарајућим агротехничким роковима. За све ове послове, као и давање семена и ђубрива, задруга је кредитирала произвођаче, с тим што се коначан обрачун извршавао на основу налога који је произвођач потписивао по обављеним пословима, као и на основу пријемница о издатим количинама семена и ђубрива. У случају некавалитетне услуге коју би потврдила стручна комисија, задруге су биле дужне да исто земљиште поново обраде о истом трошку. С друге стране произвођач се обавезивао да ће за извршене услуге, као и кредитирање за семе или ђубриво задрузи исплатити потраживања у природи у одговарајућем временском року. Важна информација јесте да је цена услуге машина задругарима била јефтинија за 15% у односу на остале произвођаче.⁴⁹⁶

Типичан пример тзв. више форме у кооперацији који је узео маха управо 1956. године на простору Војводине јесте тзв. „новобечејска варијанта.“ Према њој произвођач је ступао у сарадњу са задругом тако што је улагао земљу и радну снагу док је задруга улагала механизацију, репродукциони материјал, као и стручно руковођење свим операцијама. Уговором се предвиђала тржишна вредност рада и материјала, као и рента власнику земље. Ове вредности су се

⁴⁹⁴ *Дневник*, 17. фебруар 1957.

⁴⁹⁵ *Дневник* 29, 30. новембар 1955.

⁴⁹⁶ *Политика*, 8. април 1957.

рачунале као проценат укупних улагања у производњу. Управо је и деоба прихода сразмерна збиру обрачунатих процената.⁴⁹⁷

Почетком 1957. године кооперација у сточарству добила је нове форме. Тако је задруга у Бечеју до 1956. године давала произвођачима расне крмаче под одређеним условима. Овакав облик кооперације је задржан и 1957. године, али је проширен и уговором прецизиран. Задруга је давала произвођачима приплодне крмаче на три године под условом да произвођач сав запат прода задрузи по цени 20% нижој од тржишне, док се произвођач обавезује да је храни по предвиђеној табlici.⁴⁹⁸

И поред многобројних примера сарадње између земљорадничких задруга, односно државе и са друге стране, како се тада говорило, индивидуалних произвођача, можемо рећи да су резултати у економском и политичком смислу били више него скромни. Они и нису могли бити бољи јер је систем кооперације, како је био замишљен, захтевао знатно веће инвестиције у пољопривреду. Земљорадничке задруге општег типа које је испред социјалистичке државе требало да буду носилац сарадње са приватним поседом, нису могле, без елементарне опремљености савременим техничким средствима, понудити ситном сељачком поседу било какав вид помоћи, односно сарадње у обради земље. Сарадња у сточарству је такође захтевала значајна средства. Стога је кооперација у овом периоду представљала систем који је разбијао код сељаштва укорењен осећај неповерења у државу и њене мере према селу и пољопривреди.

⁴⁹⁷ *Дневник* 17. фебруар 1957.

⁴⁹⁸ Иста задруга је до 1957. године око 360 јутара пашњака давала под закуп, али је од 1957. склапала уговор са произвођачима којим их обавезује да задружној млекари исплате годишње 600 литара млека по свакој крави и да мушку телад, уколико не желе да их задрже за себе, продају задрузи. *Политика*, 8. април 1957.

Економски положај земљорадничких задруга

Доношење Упутства ЦК КПЈ крајем 1951. године којим је између осталог било предвиђено да се у задругама општег типа прошири произвођачки сектор, указивало је да ће се оне поново третирати као најбољи метод за трансформацију села и пољопривреде. Ипак, произвођачки сектор је и наредних година представљао минорну област деловања земљорадничких задруга. Може се рећи да су се оне у односу према СРЗ и даље третирале као другоразедне организације. Овакав однос власти према земљорадничким задругама општег типа промењен је тек после реорганизације СРЗ 1953. године када су оне, барем у изјавама највиших државних функционера, и суштински постале главно оруђе за „социјалистички преображај села.“

Међутим, пољопривреда није постала главна делатност у задругама ни после 1953. године. Трговина индустријском робом била је најдоминантнија делатност задруга. Још 1954. године трговина индустријском робом учествовала је са преко 32% у укупном доходу земљорадничких задруга. Угоститељство и занатство били су на другом месту, док је промет пољопривредним производима са нешто преко 10% учешћа заузимао тек четврто место.⁴⁹⁹

Овакви подаци су сасвим разумљиви ако знамо да су задружна газдинства пре реорганизације СРЗ располагала са нешто више од 2.000кј обрадиве површине. Имајући у виду горе наведено, као и нову стратегију власти према пољопривреди и „социјалистичком преображају села“ у којој су управо земљорадничке задруге општег типа заузимале централно место, очекивало се да ће се, после реорганизације СРЗ и ступања на снагу закона о земљишном максимуму, земљорадничким задругама на територији Војводине доделити из новоформираног фонда општенародне имовине веће земљишне површине. Међутим, земља из фонда општенародне имовине, која је обухватала 100,6 хиљада хектара земљишне површине, махом је додељена СРЗ и пољопривредним добрима, док је земљорадничким задругама припало само 6,2 хиљаде

⁴⁹⁹ Н. Шуљманац, наведено дело, 134.

хектара.⁵⁰⁰ Такође, структура земљишних површина земљорадничких задруга била је крајње лоша јер је коришћење ораница у односу на пашњаке било рекли бисмо драматично мало. Тако је од укупних 22.177ха, колико су поседовала задружна газдинства земљорадничких задруга у Војводини, на површине под пашњацима отпадало је 50,7% укупне земљишне површине. Ови пашњаци су углавном имали слабији травнати покривач (слатинасти пашњаци Баната), услед чега су и приноси били мали, те су се највећим делом користили до половине лета. Иначе, наведене површине нису служиле искључиво за држање задружне стоке, већ и за стоку других сектора.⁵⁰¹

Такође, велика распарчаност ораничних површина представљала је проблем за њихов развој. Наиме, поред нерационалног коришћења агротехничких средстава, газдинства која нису била арондирана остајала су без могућности коришћења инвестиционих кредита, што је представљало нерешив проблем за велики број задружних газдинстава.⁵⁰² Осим земљишта, земљорадничке задруге су преузеле мали број грађевинских објеката, нешто стоке и пољопривредних машина. Добијена средства чинила су основу за формирање пољопривредних газдинстава у оквиру задруге или као самостална предузећа. Имајући све ово у виду, јасно је да земљорадничке задруге нису биле у могућности да испуне захтеве који су им наметнути. Оне не само да нису биле у стању да услед мале земљишне површине, слабе опремљености, недовољно стручног кадра и других фактора, значајније допринесу развоју пољопривредне производње, већ у овом периоду нису вршиле никакав утицај на индивидуалне произвођаче.

Чињеница да су задруге добиле мало земљишта и скромна основна средства одредила је и њихово пословање. Њихов допринос пољопривредној производњи као и у претходном периоду огледао се кроз производњу сортног семена, расне приплодне стоке и спровођења свих савремених агро-техничких мера на својим парцелама.

⁵⁰⁰ Југославија 1945-1964, *Статистички преглед*, Београд 1965, 109.

⁵⁰¹ АВ, Ф. 247. а.ј.148.

⁵⁰² У задружним газдинствима у Војводини удео парцела величине до 1ха заузимао је чак 35%. Парцелама до 3ха припадало је 57% површине војвођанских газдинстава. Дакле, скоро 90% парцела налазило се испод најниже границе величине парцеле, на којој су се могла донекле рационално користити агротехничка средства. Газдинства у АПВ поседовала су 10,3% парцела које су биле погодне за савремену механизовану обраду. Исто.

Какву је улогу имала пољопривредна производња у првим месецима после реорганизације видимо из упитника земљорадничке задруге у Сивцу. На основу овог документа видимо које је све делатности задруга имала у току 1953. године и који је удео у коришћеном кредиту имала поједина делатност у хиљадама динара.⁵⁰³

а) Трговина-промет	89.784,
б) Откуп пољопривредних производа	27.763,
в) Пољопривреда	2.600,
г) Локална привреда	4.374,
д) Угоститељство	20.689,
е) Остале делатности	15.779.

Можемо видети да су трговина индустријском робом и угоститељство далеко премашивали пољопривредну делатност. Чак је и откуп пољопривредних производа занемарљив у односу на трговину индустријским производима.⁵⁰⁴ Власт била итекако свесна стања у којем се налазило земљорадничко задругарство. Изјава Ђуре Јовановића да се земљорадничко задругарство „претворило у осниваче трговачких дућана“ не указује само на пуку чињеницу везану за задругарство, већ уочава препреку која онемогућава реализовање прокламованих циљева.⁵⁰⁵

Такође, велики проблем за развој земљорадничких задруга представљали су велики трошкови за инвестиције и разне врсте послова који су третирани као селу потребне делатности. Тако су се задруге између осталог бавиле и одржавањем примитивних електричних централа, млинова и уређивањем путева. Ипак, највећи проблем за даље функционисање земљорадничких задруга представљао је утросак задружних средстава у изградњи задружних домова. Тако је на територији Војводине приступљено изградњи 283 задружна дома од којих је до краја 1954. само 103 потпуно изграђено. У ту сврху утросено је укупно је 1.161 милион динара, и то: 618 милиона динара из одобреног кредита, 294 милион динара из за ту врсту посла одређених наменских задружних фондова,

⁵⁰³ АВ, Ф.247, кутија 72.

⁵⁰⁴ Иначе, задруге су у откупу пољопривредних производа биле у лошијем положају у односу на остала предузећа која су могла помоћу својих купаца одмах плаћати робу у готовом, што код земљорадничких задруга није био случај јер су кредити за трговину били недовољни да подмире и откуп пољопривредних производа. Наиме, задруге нису узимале посебан кредит за откуп, већ су једним делом користили постојећа обртна средства за трговину.

⁵⁰⁵ АВ. Ф. 334. Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 15 и 16. априла 1954.

а 249 милиона из обртних средстава задруге. Због недостатка сопствених средстава већина задруга је изграђивала задружне домове улажући обртна средства, надајући се да ће се накнадно одобрити инвестициони кредити. Управо је утрошак обртних средстава представљао највећу тешкоћу јер је он, уз око 15 милиона динара годишње камате, детерминисао у највећој мери губитке у пословању. И то није све. Земљорадничке задруге су још 536 милиона динара из својих обртних средстава уложиле у друге инвестиције, за шта се очекивало добијање инвестиционог кредита до којег, међутим, није дошло.⁵⁰⁶ Дакле, задруге су улагале средства у оне инвестиције које јој нису доносиле никакву добит, а улагања нису успела да рефундирају, што их је доводило и до гашења.⁵⁰⁷

Велика потрошња обртних средстава (за инвестиције и задружне домове) условила је и њихову тзв. кредитну неспособност. Плаћање анuitета представљало је такав терет за задруге да је он често односио целокупну добит.

Дакле, утрошак обртних средстава у инвестиције које су махом биле усмерене на извођење радова на задружним домовима, имале су за последицу сужавање обима пословања, али и формирање губитака код задруга. Заправо, задруге нису биле у стању да изврше повраћај средстава утрошених у инвестиције што је с друге стране узроковало смањивање промета, а самим тим и смањивање добити. Изгледало је да ће се објављивањем Уредбе о земљорадничким задругама пословање задруга и њихов однос према пољопривредној производњи из корена променити.

Уредба о земљорадничким задругама објављена је 29. јануара 1954. године. Чланом 1 уредбе прописано је да се земљорадничке задруге баве пољопривредном производњом, њеним организовањем и унапређењем, као и другим делатностима у вези с пољопривредном производњом.⁵⁰⁸ Дакле, Уредбом је, и поред чињенице да им је остављена могућност да се могу бавити и свим привредним активностима, задругама пољопривредна производња одређена као основна делатност.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ АВ, Ф. 247. а.ј.163.

⁵⁰⁷ Ово се нарочито односи на електрификацију појединих села, где су неке задруге уложиле знатна средства.

⁵⁰⁸ *Службени лист ФНРЈ*, 5/1954.

⁵⁰⁹ Уредбом је прописано да се задруге могу бавити свим привредним делатностима предвиђеним њиховим правилима кад испуне услове прописане за вршење тих делатности. Запра-

Овакво гледиште у многоме одудара од претходног схватања да је земљорадничка задруга организација која организује разне активности на селу (трговина, развијање инфраструктуре, образовних итд.). Уредбом се пре свега покушало да се ове различите делатности организују као самостална предузећа или издвојени погони, а да се активност задруга усмери на пољопривредну производњу. Заправо, задругама је и даље остављена могућност оснивања привредних предузећа, али којима би на основу Члана 7 Уредбе управљали радни колективи предузећа. Највећа замерка Уредби од стране Главног задружног савеза НРС управо се односи на одредбе које регулишу односе између задруга и њихових предузећа,⁵¹⁰ јер се учешће задруге и задругара који су и основали предузеће у одредби која регулише управљање предузећем и не помиње. Управо је овај члан Уредбе дестимулисао задруге да оснивају самостална предузећа и оријентисао их на онај организациони облик који обезбеђује задрузи, односно задругарима учешће у управљању комплетном привредном делатношћу задруге. Оваква тенденција изазивала је друге проблеме. Наиме, радници и службеници који су сарађивали са задругом могли су имати иста права као и остали чланови само у случају да постану чланови задруге, што повлачи друге обавезе (уплата удела, давање јемства).⁵¹¹ Међутим, висина ових обавеза у појединим задругама била је висока, што је аутоматски утицало на смањену заинтересованост за учлањавање запослених у задруге. Радници у овако организованим задругама нису учествовали ни у расподели добити која је остварена кроз делатност у којој су запослени.⁵¹² Овакав статус радника није одговарао новом концепту развоја социјализма у Југославији, познатом као самоуправљање.

Највећи део задружних пољопривредних газдинстава формиран је у периоду реорганизације СРЗ и на основу поменутих 6,2 хиљаде хектара земље додељених од стране фонда општенородне имовине. Осим земљишта, земљо-

во, Уредба омогућава задругама бављење свим привредним пословима без обзира да ли су оне у вези са унапређењем пољопривредне производње. Међутим, недоумицу је изазвала сама Уредба која задругама омогућава да могу оснивати привредна предузећа, радње и самосталне погоне. Наиме, на основу тога се извлачи закључак да задруге могу непосредно обављати само оне делатности које су у вези са пољопривредном производњом, за остале би задруга морала да оснује привредна предузећа.

⁵¹⁰ АВ, Ф. 247. а.ј. 194.

⁵¹¹ Члан 55 предвиђа да сваки задругар уноси у задругу одређену имовинску вредност у виду удела, према правилима задруге.

⁵¹² АВ, Ф. 247. а.ј. 195.

радничке задруге су предузеле и друга средства, углавном грађевину, стоку и пољопривредне машине, односно све што је затечено у власништву радне задруге. Задруге које су примиле мање површине земљишта и машина формирале су газдинства која су пословала у оквиру саме задруге док су задруге које су примиле веће земљишне површине и крупније пољопривредне машине обично оснивале самостална задружна предузећа или погоне у оквиру задруге.⁵¹³

Од ових новоформираних газдинстава очекивано је да првенствено раде на унапређењу пољопривредне производње рејона у којем се газдинство налазило тако што би производили квалитетно сортно семе и приплодну стоку, пре свега уз спровођење свих агротехничких мера и едуковање свог чланства на најбољи начин. Такође, било је замишљено да ова газдинства истовремено служе и пољопривредним научним заводима да на њима спроводе разна испитивања.⁵¹⁴

Тако је 1954. године на територији Војводине било 419 земљорадничких задруга које су имале 248.584 учлањена домаћинства, односно 67,19% од укупног броја пољопривредних домаћинстава.⁵¹⁵

Међутим, услед слабе опремљености, распарчаности земљишта, слабог стручног кадра и неправилне кредитне политике ова газдинства нису била у могућности да испуне постављене циљеве. Тако је и даље у највећем броју задруга главно занимање било обављање трговинске, угоститељске и занатске делатности. Остварени промет општих земљорадничких задруга 1954. године на територији АП Војводине био је следећи:⁵¹⁶

Индустријска роба	7.104.459/м,
Откуп пољопривредних производа	2.490.792/м,
Пољопривредна производња	363.008/м,
Прерада	917.793/м,
Остале делатности	1.864.532/м.

Тако је од 400 земљорадничких задруга, колико их је било у Војводини крајем 1955. године, 272 имало у свом саставу 474 хотела, кафане или бифеа,

⁵¹³ АВ, Ф. 247.а.ј.148.

⁵¹⁴ Исто..

⁵¹⁵ Александар Пеци Поповић, *Развој пољопривреде Војводине од ослобођења*, Војводина, Нови Сад 1954, 93.

⁵¹⁶ АВ. Ф. 247. а.ј. 181.

17 задруга имало је бербернице, 31 кројачку, обућарску или сличну радионицу. Колики су баласт представљале земљорадничким задругама угоститељске и занатске радионице илуструју нам следећи подаци. У току 1954. године 93 земљорадничке задруге оствариле су губитак у пословању угоститељских објеката. Укупан губитак износио је око 10 милиона динара, док су занатске радионице које су се налазиле у саставу 105 задруга на територији Војводине имале преко 21 милион динара губитака.⁵¹⁷

Наравно да је по објављивању Уредбе било задруга које су своју делатност усмериле у правцу развоја пољопривреде тако што су кредитирале задругаре, продавале им репродукциони материјал по нижим ценама, вршиле разне видове услуга по нижим ценама, организовале стручну помоћ и сл. Међутим, услед недовољне прецизности саме Уредбе, задруге нису успеле да се посвете искључиво пољопривредној делатности. Тако Едвард Кардељ и пуне две године после доношења Уредбе указује да задруге у свом саставу морају имати што мање предузећа, односно могу имати искључиво погоне који се баве пољопривредном производњом и трговином пољопривредних производа. „Да ли ће одређени погон или предузеће бити у саставу задруга или задружних савеза о томе не треба да одлучују ни материјална корист коју би они донели задрузи, нити њихова величина, број радника и вредност основних средстава, него само њихова непосредна повезаност са пољопривредном производњом.“⁵¹⁸

Ипак, држава је настојала да створи повољне услове који ће омогућити задругама развој, пре свега пољопривредне делатности. Тиме су се руководили и аутори Уредбе. На пример, Члан 10 Уредбе одређује да је задруга дужна да плаћа земљарину на земљиште које користи на основу уговора закљученог са задругарима или на земљу из општенародне имовине која је додељена задрузи на коришћење. Исти члан затим предвиђа да се земљорадничким задругама могу дати олакшице у погледу њихових друштвених обавеза.⁵¹⁹

Разлог релативно спорог развоја пољопривредне делатности у земљорадничким задругама општег типа поред већ наведених фактора треба тражити и у чињеници што је у овој делатности било теже постићи рентабилно пословање. Тако је према подацима о финансијском резултату пољопривредних делат-

⁵¹⁷ *Дневник*, 21. новембар 1955.

⁵¹⁸ *Дневник*, 24. мај 1956.

⁵¹⁹ *Службени лист ФНРЈ*, 5/1954.

ности у оквиру земљорадничких задруга у 1954. години исказан чист губитак од око 30 милиона динара. Губитак на пољопривредној производњи нарочито су имале задруге које су од месних општина добиле припусне станице⁵²⁰ и извесне површине земље ради њиховог одржавања, као и оне задруге које су се бавиле повртарством.

Нарочито је важно истаћи да сам систем кредитирања није одговарао развоју пољопривредне делатности у оквиру земљорадничких задруга. Висина краткорочних кредита одређивана је на тај начин што се узимало 80% од просека коришћеног кредита за протекла три месеца и то, што је нарочито важно, само на бази трговинске делатности. Дакле, трговинска делатност узета је као основ за одмеравање висине кредита иако је добијена сума служила и за кредитирање свих осталих делатности укључујући и пољопривредну.⁵²¹ Према томе, сасвим је јасно да задруге, не само да нису добијале довољно кредита за своје пословање, већ их је овакав систем дестимулисао за развијање осталих делатности. Посебно тешка околност код оваког система кредитирања лежи у чињеници да је банка третирао задругу као трговинско предузеће, јер је код додељивања кредита за трговину каматна стопа највиша.⁵²²

Свима је постало јасно да развијање земљорадничких задруга општег типа и остваривање веома важних циљева које им је власт одредила, зависи од проналажења решења за ефикасније кредитирање, али пре свега, решавања проблема везаних за покривање, односно рефундирање средстава које су задруге утрошиле за изградњу задружних домова. Одлука о одобравању зајмова за рефундацију обртних средстава утрошених за изградњу задружних домова објављена је 7. децембра 1955. године.⁵²³ Иако је спровођење ове одлуке текло веома споро јер је било неопходно донети упутство за њено спровођење ова мера, а нарочито Одлука о одобравању кредита земљорадничким задругама за покриће мањкова и губитака, показује нам с једне стране спремност државе да помогне земљорадничким задругама и с друге стране њену озбиљност када је у питању спровођење политичких циљева на селу.⁵²⁴

⁵²⁰ АВ, Ф. 247. а.ј. 181.

⁵²¹ Откуп пољопривредних производа се од почетка 1956. од Народне банке посебно кредитирао.

⁵²² АВ, Ф. 247, кутија 43.

⁵²³ *Службени лист ФНРЈ*, 54/1955

⁵²⁴ Земљорадничке задруге у Војводини имале су 1954. године 121 милион динара мањкова код 319 задруга и 203 милиона динара губитака код 148 задруга. Средства за покривање мањкова и

Управо крај 1955. године представља неку врсту прекретнице која се заснива пре свега на већој економској помоћи и подршци државе развоју земљорадничких задруга. Најпре је Јосип Броз у новембру најавио већу подршку државе пољопривреди. Осим неопходних материјалних средстава истакао је потребу пружања стручне и организационе помоћи која се, нема сумње, најуспешније и могла спровести преко земљорадничких задруга.⁵²⁵

Едвард Кардељ је почетком 1956. године одредио земљорадничке задруге као главне механизме помоћу којих ће држава улагати неопходна средства у пољопривреду. Заправо, задруге су и практично постале приоритетан фактор у политици државе према селу јер се помоћу њих спречавало да се планирано улагање у пољопривреду на било који начин прелије у руке индивидуалних произвођача. „Тим средствима задруге, као социјалистички фактор и као фактор економског повезивања постаће све значајнији фактор у пољопривредној производњи, како директно тако и преко економске наплате за услуге које ће учинити индивидуалним произвођачима.“⁵²⁶

Већ тада је свима било јасно да задруге, пре свега због материјалне слабости, нису могле доћи до изражаја као организатори пољопривредне производње и фактор повезивања индивидуалног газдинства са социјалистичком државом. Стање у којем су се налазиле задруге у Војводини најбоље нам осликава степен њихове техничке опремљености. Од укупно 400 земљорадничких задруга на територији Војводине, њих 209 имало је 400 трактора, 195 задруга имало је 332 вршалице, а 75 задруга имало је 75 камиона. У исто време у приватном власништву било је 981 трактор и 981 вршалица.⁵²⁷

Средства неопходна за развој задруге добијана су у зависности од степена учешћа у промету пољопривредним производима. Стога је и одређено да се задругама додели монополистички положај у откупу пољопривредних производа.

Пољопривредна производња је, и ако изузмемо разне друге видове делатности које су обављале земљорадничке задруге, сама по себи разграната.

губитак задруга обезбеђена су из кредита Народне банке, као и из фондова задруга, народних одбора срезова и средских савеза АВ. Ф. 334. а.ј.10693/1.

⁵²⁵ *Дневник*, 28. новембар 1955. године

⁵²⁶ *Дневник*, 3. март 1956.

⁵²⁷ *Дневник*, 9. март 1956.

Стога су се у оквиру задруге удруживале поједине групе произвођача који су заинтересовани за одређену грану пољопривредне производње - тзв. стручни одбори. Рад стручних одбора био је релативно самосталан. Земљорадничке задруге су у својим годишњим плановима одређивале висину материјалних средстава намењених стручним одборима која им је била потребна ради реализовања донетих планова.⁵²⁸

Међутим, сврха ових одбора није била само боље организовање задругара у циљу развоја пољопривредне производње. Наиме, земљорадничка задруга помоћу разних одбора окупљала је пољопривредне произвођаче и организовала пољопривредну производњу. Они су представљали основну карику која је омогућавала задругама општег типа да организују и контролишу разне видове производње и на тај начин шире утицај социјалистичке државе на приватна газдинства.

У зависности од могућности задруге и склоности задругара, оснивани су разни одбори од којих су несумњиво најзначајнији и најбројнији били: Одбор за сточарство, Одбор за ратарство, индустријско биље и механизацију. Акутни проблем војвођанске пољопривреде представљала је сточарска производња. Самим тим сточарски одбори први су се и развили и били најактивнији. Набављали су изванредан број приплодне стоке коју су давали својим члановима уз одређене услове, али су пре свега преузели обавезу да организују стручну помоћ својим члановима у исхрани и нези стоке, да обезбеде набавку или производњу сточне хране, да путем ветеринарске станице организују лечење и да, што је нарочито важно, организују заједничку продају стоке, при чему је уведена пракса да и продавац и купац од постигнуте продајне цене 2% уплаћују у фонд за унапређење сточарства којим Одбор располаже. Одбор за ратарство углавном се бавио питањима производње и расподеле семена, питањем употребе вештачког ђубрива, проблемима везаним за коришћење механизације, као и контрахирањем индустријског биља.⁵²⁹

⁵²⁸ АВ, Ф. 247.а.ј. 189.

⁵²⁹ Ратарски одбори су се, у циљу обезбеђења довољне количине семенске робе одређене културе, повезивали са задруженим семенским предузећима на основу чега се обезбеђивала расподела семена, али и производња. Семенска предузећа уговарала су производњу одређене врсте семенске робе са пољопривредним имањима и сељачким радним задругама. Важно је нагласити да су одбори обезбеђивали и стручни надзор, односно примену добијеног семена.

Земљорадничке задруге су у циљу развоја пољопривреде и јачања своје активности у овом домену организовале многобројне институције. Тако су већ 1955. године на територији Војводине у оквиру опште земљорадничке задруге, а све у циљу унапређења пољопривредне производње и нарочито јачања свога утицаја међу индивидуалним произвођачима, радиле следеће организације.⁵³⁰

Економије	169,
Припусне станице	163,
Станице за вештачко осемењивање	2,
Пунктови за вештачко осемењивање	9,
Приплодни центри	37,
Тријерске станице	31,
Расадници	15,
Пунктови за заштиту биља	13,
Машински одељци	177.

Земљорадничке задруге имале су и организације које су се бавиле прерадом пољопривредних производа и на тај начин такође деловале на унапређење пољопривреде, али и додатно привлачење индивидуалних произвођача (40 мелекара, 30 подрума за прераду грожђа, 141 кланица и радионица за прераду меса).

Већ смо рекли да су земљорадничке задруге до 1952. године користиле инвестиционе кредите углавном за изградњу задружних домова. Следећа табела показује нам инвестициона улагања после 1952. године по годинама и наменама.

Година	Грађевинск и објекти	Објекти за ускладиштење	Опрема	Стока	Засади	Мелиорације	Свега
1952.	-	-	36.824	461	-	-	37.285
1953.	36.584	-	161.514	27.212	3.124	-	228.434
1954.	44.553	-	59.538	86.116	21.830	-	212.037
1955.	14.801	78.157	212.456	53.752	1.082	85.598	445.846
Свега	95.938	78.157	470.332	167.541	26.036	85.598	923.602

Табела бр. 18: Инвестициона улагања по намени у 000 динара⁵³¹

Ратарски одбори давали су својим члановима семенску робу у замену за меркантилну робу или за новац. АВ.Ф.247.а.ј.189

⁵³⁰ АВ, Ф. 247. а.ј. 131.

⁵³¹ АВ, Ф. 247. кутија 43.

Из наведених података можемо видети да је улагање код земљорадничких задруга (осим благе стагнације 1954. године) било у порасту. Највеће улагање било је усмерено у опреме, што је и било у складу са новом улогом која је намењена земљорадничким задругама. Наиме, набавком трактора и осталих крупних пољопривредних машина задруге су могле пружати услуге машинама како свом чланству, тако и осталим индивидуалним произвођачима и на тај начин их везивати за себе. Ако анализирамо остале инвестиције у овом периоду, видимо да је осим у опрему, највише инвестиција уложено у сточарство што је била последица кризе сточарске производње, као и масовнијег оснивање одбора за сточарство при земљорадничким задругама. Такође, интересантан је податак да се са улагањем у објекте за прераду и ускладиштење почело тек 1955. године, што се поклопило са одлуком власти да се земљорадничким задругама општег типа додели монополистички положај за откуп пољопривредних производа. Ипак, улагање у ускладиштење је далеко мање од улагања у опрему и стоку, чак и у мелиорације. Очигледно је да се није плански и на време водило рачуна да се задруге оспособе за промет пољопривредних производа.

Можемо рећи да приходи организација нису били довољни да обезбеде задругама потребна финансијска средства за одржавање сопствених фондова. Наиме, њихова активност се у великој мери заснивала на разумевању потребе да се помогне сељацима, што је често изазивало директну штету самим задругама.

Лоше финансијско стање у земљорадничким задругама у значајној мери настало је као последица недостатка квалификованих кадрова,⁵³² због чега оне нису биле у стању не само да се развијају на основу сопствених ресурса, већ ни да прихвате одређена средства која им је држава наменила. Током 1954. и 1955. године на састанцима ПК КПС за Војводину често је указивано на овај проблем. Конкретне мере за решавање овог проблема предузете су почетком 1956. године. Док је у децембру месецу у свим задругама било 130 агронома, дотле се јуна месеца тај број попео на 280. Пре свега проблем је решен одлуком Савезног извршног већа да се задругама додели преузимање откупа пољо-

⁵³² Вероватно је да стручни кадар у земљорадничким задругама није имао јасну представу о значају обртних средстава. Њихово трошење у ненаменске сврхе изазвало је огромне сметње у пословању задруга.

привредних производа. Тако се у овом периоду и број комерцијалиста попео за 149, а књиговођа чак за 320.⁵³³

Поменута одлука Савезног извршног већа допринела је економској консолидацији задруга и одредила земљорадничке задруге општег типа као главног фактора у односима државе и приватног сектора у пољопривреди. Било је предвиђено да откуп пољопривредних производа задругама обезбеди значајну зараду, економски их ојача и омогући им да разним врстама делатности изврше економско везивање индивидуалних произвођача за задруге.⁵³⁴ Дакле, одлука је у највећој мери мотивисана политичким разлозима и самим тим су у циљу њеног спровођења предузете опсежне мере. Оспособити задруге за ову врсту посла није било лако јер највећи број задруга није био способан да преузме улогу јединог откупљивача пољопривредних производа. Осим недостатка квалификованих кадрова оне су, као што смо већ рекли, кубуриле и са слабом техничком опремом, пре свега са недостатком магацинског простора и транспортних средстава. Ипак, уз велики напор задружних, али и политичких организација, до краја децембра 1955. године, како наводи Геза Тиквицки, од укупно 400 земљорадничких задруга 214 је било способно да преузме послове око откупа пољопривредних производа.⁵³⁵

Примера ради земљорадничке задруге су у првих шест месеци 1956. године утростручиле вредност откупљених производа у односу на исти период претходне године. Ако се укупни приходи упореде на нивоу чисте добити, онда се види да је 1955. године на 100 динара профит био 6,26 динара, док је чиста добит 1956. износила 17 динара.⁵³⁶

⁵³³ АВ.Ф.334.Записник са седнице ПК КПС за Војводину, 8. септембар 1956.

⁵³⁴ „Ми морамо јачати ову функцију задруга, јер задруге без промета пољопривредних производа не би биле у стању да довољно развијају остале гране својих активности. Не ради се само о томе да добију средства за обављање поменутог посла откупа и промета пољопривредних производа, него да стекну средства да би могле и унапређивати пољопривреду, да би активно могле утицати на развој појединих грана пољопривреде, да би се управо између задруге и индивидуалног произвођача нашла економска спрега за повећање пољопривредне производње. Без тога ми не би смо били у стању да организујемо и стабилизујемо тржиште пољопривредних производа и да ојачамо и средимо задруге и да на широком фронту пређемо на унапређење производње и постепено мењање друштвених односа на селу.“ Реферат Стевана Дороњског, Записник са седнице ПК КПС за Војводину, 2. новембар 1955.

⁵³⁵ *Дневник*, 18. децембар 1955.

⁵³⁶ АВ.Ф.334.Записник са седнице ПК КПС за Војводину, 8. септембар 1956.

До 1957. године земљорадничке задруге општег типа стекле су потпуну доминацију у откупу пољопривредних производа, што нам илуструје следећа табела.

Врста производа	Укупно откупљено	Земљорадничке задруге	Откупна предузећа	Инд. предузећа
Житарице	100%	74,8	24,9	0,3
Стока	100%	80	12,2	7,8
Живина	100%	88,9	11,1	-
Млеко и млечни производи	100%	80,1	14,8	5,1
Поврће	100%	89,9	7,6	2,5
Воће	100%	81,8	14,3	3,7
Алкохолна пића	100%	8,4	89,6	2
Индустријско пиће	100%	98,8	0,1	1,1
Кожа и вуна	100%	48,8	51,2	-
Остали пољпр. производи	100%	72,2	27,2	0,5

Табела бр. 19: Структура учешћа откупљивача у откупу пољопривредних производа у септембру 1957.⁵³⁷

Откуп пољопривредних производа је до 1957. године за земљорадничке задруге постао убедљиво најважнија делатност. Његово учешће у укупним приходима земљорадничких задруга Војводине износило је 39%. Доходак који је остварила ова делатност доносила је задругама 50,4% и била је дупло већа од дохотка који су остале делатности заједно оствариле.⁵³⁸

Упоредо са плановима око унапређења откупа пољопривредних производа планирана су и значајна улагања у набавку техничких средстава. Тако је око 240 задруга почетком 1956. године припремало тзв. акционе програме за развој ратарства и сточарства. По овим програмима било је предвиђено да се на површини од 5.000 јутара примени комплетна употреба агротехничких средстава, а на 60 хиљада делимична.⁵³⁹

У реферату председника Главног задружног савеза Југославије, Ристе Антуновића, изражава се суштина плана развоја земљорадничких задруга: „Ми стојимо на становишту да наш пут изградње социјализма на селу захтева да

⁵³⁷ АВ, Ф. 205. Покрајински завод за статистику.

⁵³⁸ Драгољуб Лазаревски, *Преглед пословања земљорадничких задруга Војводине у периоду 1955-1957*, Привредна изградња 4-5, Нови сад 1958, 46.

⁵³⁹ *Дневник*, 9. март 1956.

задруге и задружне организације у својим рукама држе пољопривредне машине и справе."⁵⁴⁰

Сличне изјаве даване су од стране виших државних и партијских функционера још од периода колективизације и фаворизовања СРЗ. Ипак, земљорадничке задруге су већ у првој половини 1956. године направиле значајне резултате на пољу набавке пољопривредних машина. Док су 1955. задруге имале 400 трактора, до првог јуна 1956. године овај број се попео на 770. Сем тога, набављено је и 1.649 других пољопривредних машина. Тако је од 397 задруга њих 308 (77%) поседовало тракторе и друге машине.⁵⁴¹

Према завршним рачунима из 1954. године укупни губици код земљорадничких задруга у Војводини износили су 128.614.000 динара. Већ првог октобра исте године дошло је до повећања губитака на 140.055.000 динара. Овај износ губитака односио се на 124 задруге од којих је највећи део припадао Сремској Митровици - 33 задруге, Вршцу - 29 задруга, Панчеву - 20, Зрењанину - 15, итд. Највећи износ губитка забележиле су задруге панчевачког среза - око 42 милиона динара. Занимљиво је да су задруге ове губитке највећим делом оствариле у пословању угоститељства и трговине.⁵⁴²

Иначе, земљорадничке задруге, нарочито сектори угоститељства и трговине, биле су погодна тло за разне врсте криминала.⁵⁴³ Само у 1954. години због криминалних радњи у земљорадничким задругама одговарало је 40 управника и 555 пословођа радњи из разних погона у саставу задруге.⁵⁴⁴

Негативно пословање одразило се и на пољу кредитирања од стране Народне банке јер велики број задруга није био кредитно способан. Од укупно 419 земљорадничких задруга 150 је током 1954. године било кредитно неспособно.⁵⁴⁵

⁵⁴⁰ *Дневник*, 23. април 1956.

⁵⁴¹ АВ.Ф.334. Записници са седнице ПК КПС за Војводину 8. септембар 1956.

⁵⁴² АВ, Ф. 247. кутија 43.

⁵⁴³ Тако Пашко Ромац наводи да при земљорадничким задругама у сектору трговине има 17% укупног руководећег кадра који је одговарао за криминал, „који је по неколико пута осуђен и опет седи на руководећем месту." У угоститељству има их чак 25%, неки већ неколико пута били на робији због криминала и опет на руководећем месту." АВ, Ф. 334. Записник са састанка секретара среских и градских комитета СКС, 12. новембар 1954.

⁵⁴⁴ Исто.

⁵⁴⁵ АВ, Ф. 247. а.ј. 129.

Као и претходних година задруге нису предузеле одговарајуће мере у циљу спречавања многобројних злоупотреба. Овај проблем додатно добија на значају када је велики износ мањкова ненаплатив, јер су лица која су починила злоупотребе била често без икакве имовине и задруге се самим тим, нису имале из чега наплатити и надокнадити мањак. Само 1954. године износ ових мањкова био је око 67.000.000 динара.

Очигледно да су велики проблеми настали услед недостатка квалитетних кадрова, нарочито високо квалификованих, факултетски образованих руководилаца. Заправо, на одговорним местима у свим привредним гранама Покрајине налазили су се борци, револуционари или истакнути чланови Партије који нису имали потребних квалификација за решавање све сложенијих проблема.⁵⁴⁶

Овакво стање у задругама морало се неминовно одразити и на однос задругара према задрузи. Док се бројно стање општих земљорадничких задруга није драстично мењало (крајем 1953. износило је 419, а јуна 1955. године 408 задруга), подаци показују да је број задругара за 18 месеци опао за 39%.⁵⁴⁷ Овакав пад броја задругара настао је вероватно по некој врсти инерције масовним изласком из земљорадничких задруга после реорганизације СРЗ и напуштања политике колективизације. Сем тога поједине задруге су брисале из списка својих чланова оне задругаре који нису хтели повисити удео на новоодређену висину. Разлоге можемо тражити и у чињеници да су задруге често пословале под истим условима са задругарима као и са сељацима који нису били чланови задруге, самим тим изгубио се конкретан интерес за чланство у задрузи.

⁵⁴⁶ „Ми, по мом мишљењу, преживљавамо извесне врсте криза, налазимо се у дилеми како решити тај проблем, шта радити са људима који имају врло крупне заслуге, и политичке и друге, а немају потребних квалификација, а налазе се на дужностима на којима постају све више кочница. Народни одбори, задруге фабрике, пољопривредна добра или било која институција имају само штете од тих кадрова који немају стручне спреме и способности, а притом надолaze нови кадрови који то имају и треба да заузму њихова места. Ми те ствари морамо почети решавати веома радикално.“ АВ, Ф. 334. Записник са састанка среских и граских комитета СКС од 12. новембара 1954, Реферат Гезе Тиквицког.

⁵⁴⁷ Тако веома велико опадање задругара показују срезови: Земун, Жабал, Ковин, Нови Кнежевац, Сомбор, Нови Сад, Стара Пазова и Шид. У тим срезовима, као и у срезу Сремска Митровица, број преосталих задругара је несразмерно мали броју становништва. Са подручја новосадског среза број задругара смањен за 6.000, са подручја сомборског среза за чак 20.000, са подручја пазовачког среза за 7.000, Ковина 8.000, Земун 5.000. АВ, Ф. 247. а.ј.181.

Можемо рећи да је повећано учешће земљорадничких задруга у откупу пољопривредних производа утицало да оне значајно ојачају. Такође, до 1957. године дошло је до затварања нерентабилних погона (које су задруге имале у свом пословању), као и боље организације услед веће подршке задружних организација. Захваљујући томе остварење прихода у 1956. години износило је 128,2%, а у 1957. години 260% у односу на 1955. годину, док је остварена добит у 1956. години била 402%, она је у 1957. години износила 427,8% у односу на 1955. годину.⁵⁴⁸

⁵⁴⁸ Д. Лазаревски, наведено дело, 43.

Социјалистичка производна кооперација

И поред чињенице да је увелико промењен однос према сељаштву, односно приватном газдинству, активност државе на унапређењу пољопривредне производње и даље је била уско повезана са одржавањем и даљим развојем социјалистичких односа на селу. Пошто су се огромне површине земљишта налазиле у рукама индивидуалног произвођача, унапређење пољопривреде било је незамисливо без улагања и модернизацију ових имања. Наиме, анкета о приходима и расходима сеоских газдинстава у Југославији нам показује да је готово 40% новчаних прихода долазило изван газдинства. Тај проценат се код газдинстава прве категорије (до 3ха) пење на преко 50%.⁵⁴⁹ Али због поменутих друштвених односа, машине и друга средства нису се могла предати у руке приватних произвођача. Стога су инвестициона улагања државе у пољопривреду могла ићи само преко социјалистичких организација, пре свега земљорадничких задруга општег типа.

Пласирајући ова средства планирано је да задруге не само модернизују аграрну производњу, већ и врше „социјалистички преображај села“. Кооперација као облик сарадње између задруга и сељаштва, постала је најбољи метод деловања државе на аграрну производњу и на промену друштвених односа, што је било у складу са политичким и идеолошким циљевима СКЈ.

Видели смо да се овај метод користио нарочито на простору Војводине још од 1945. године. Кроз изјаве појединих политичких руководиоца јасно се види улога намењена земљорадничким задругама општег типа у подруштвљавању производње и оних послова које су сами обављали индивидуални произвођачи. Дакле, у активностима које је власт испољавала претходних година јасно се види, не само намера унапређења пољопривреде, већ и концепција изграђивања социјалистичких односа у аграру. Али и пошто су постављени темељи њеној институализацији, волумен кооперације био је веома мали и њена примена је до 1957. године била повремена, рекли бисмо чак и хаотична. Од

⁵⁴⁹ *Политика*, 6. децембар 1956.

посебног значаја је то што су се у пракси већ показали резултати овог новог односа према сељаштву и пољопривреди. У недостатку политичке кампање на коју је сељаштво, али и партијско чланство навикнуто када се промовишу сличне мере, кооперација није ни могла узети ширег маха. Ипак, до краја 1956. године сам израз кооперација постао је у медијским и политичким круговима Југославије толико популаран да је изашао из милјеа пољопривреде.⁵⁵⁰ Као и раније, било је потребно да високи партијски функционер или политичко тело промовише нову политику према селу и пољопривреди и истакне њен значај у даљем „развоју привреде и социјалистичког друштва“.

Тако је још почетком 1956. године Едвард Кардељ на пленарном заседању Главног задружног савеза ФНРЈ изнео неколико смерница које ће касније бити уобличене и проглашене као нова политика према селу и пољопривреди.⁵⁵¹ Предуслов за остваривање нове политике Кардељ види у спречавању оспособљавања индивидуалног газдинства да обавља самосталну производњу. То се може постићи „увођењем друштвеног монопола“ над средствима за производњу. На тај начин ствара се код сељаштва економски интерес за сарадњу са задругама. Захваљујући помоћи државе једино су оне имале неопходна средства за модерну обраду земље. Дакле, уз поштовање приватне сопствености над земљом и принципа добровољности, држава економском политиком омогућава задругама да постану учесници у производњи на индивидуалним газдинствима. На тај начин она не само да везује њихову земљу за себе, већ их и „ангажује да раде са тим друштвеним средствима као радници“.⁵⁵²

И поред чињенице да Кардељ „нову политику“ према пољопривреди није конкретизовао под појмом кооперација, само неколико дана по објављивању његовог говора штампа је видове сарадње између задруга и произвођача који су слични изнетом моделу третирали као кооперацију.⁵⁵³

⁵⁵⁰ Тако је у дебати о основама друштвеног плана за 1957. годину народни посланик Јосип Цази нашироко говорио о кооперацији у бродоградњи, машиноградњи, а нарочито у производњи артикала за личну потрошњу. *Политика*, 7. децембар 1956.

⁵⁵¹ Два месеца касније Јован Веселинов, члан Извршног комитета ЦК СК Србије, о овом Кардељевом излагању рекао је следеће: „У говору друга Кардеља су изнете основне теоретске и политичке поставке развитка нашег села, указано је на основне организационе полуге којима овај задатак треба да се изведе, као и на сплет економских фактора на селу, и на то како их треба решавати.“ *Дневник* 3. јун 1956.

⁵⁵² *Дневник*, 24. мај 1956.

⁵⁵³ Тако је у „Дневнику“ од 30. маја изашао наслов „Први наговештаји кооперације“. У тексту као интересантне видове сарадње између задруга и произвођача у Омољици и Новом Бечеју аутор

Да је његов говор имао ефекта сведочи податак да су земљорадничке задруге послове око контрахирања, захваљујући конкретнијој подршци државе подигле на виши ниво. Наиме, према подацима Главне филијале Народне банке за Војводину види се да задруге знатно више користе авансе приликом контрахирања и на тај начин најбоље стимулишу произвођаче. Захваљујући томе се знатно повећао и број контрахената. Тако је на дан 31. маја 1956. године број контрахената износио 8.267, док се тај број за само два месеца повећао на 40.371, односно чак пет пута.⁵⁵⁴

Средином августа потпредседник Задружног савеза Војводине Блажо Ербез у свом реферату на пленуму Савеза истакао је следеће: „...Отпочео је процес везивања пољопривредних произвођача економским везама за земљорадничке задруге. Објективни услови према томе створили су могућност још већег јачања задруга као облика који омогућава развијање социјалистичких елемената у пољопривреди и важног фактора за измену економско-социјалне структуре села.“⁵⁵⁵

Ако потпредседник Задружног савеза Војводине, као функционер који је релативно ниско котиран на хијерархијској лествици, износи овакве оцене, онда је сасвим јасно да је нови концепт развоја пољопривреде већ средином 1956. године био уобличен.

Ипак, требало је скоро годину дана да Петар Стамболић на проширеном пленуму Среског задружног савеза у Пожаревцу у старом маниру најави да је време за решавање овог проблема сазрело и да ће бити разматрано у Савезној народној скупштини. Поновио је старе аргументе који онемогућавају држави, односно власти да развој пољопривреде оријентише на јачање индивидуалног газдинства. Истакао је земљорадничке задруге општег типа као најефикасније средство за пласирање друштвених средстава у пољопривреду и имања приватних газдинстава, док је кооперација „најефикаснији облик улагања друштвених

је описао обичну машинску услугу која се, под сличним условима, спорадично примењује још од 1945. године. *Дневник*, 30. мај 1956.

⁵⁵⁴ За исти период повећана је и количина контрахираних производа са 32 милиона кг на 139 милиона кг, док је укупна вредност контрахираних производа порасла са 1,1 милијарде динара на 3,3 милијарди. *Дневник*, 11. јул 1956.

⁵⁵⁵ *Дневник*, 16. август 1956.

средстава и најбољи пут да се обједине индивидуални произвођачи и повећа пољопривредна производња."⁵⁵⁶

Недуго затим, 25. априла у Савезној народној скупштини почела је дискусија о елаборату „Стање пољопривреде и задругарства и перспективе њеног развоја". Члан Савезног извршног већа Славко Комар поднео је реферат у којем је поновио тезе Петра Стамболића да „унапређење пољопривредне производње и социјалистички преображај" представљају јединствен процес. „Производња се може унапредити само кроз социјалистичке форме, а оне се могу остварити кроз уношење савремених друштвених средстава у пољопривреду. Главни носиоци проширене репродукције и организоване пољопривредне производње могу бити само организоване социјалистичке снаге у пољопривреди."⁵⁵⁷

У дискусији је учествовало више посланика који су махом истицали своја искуства и резултате у вишегодишњој примени разних кооперативних облика. Указано је да су мере које су предузете претходних година увелико организоване и економски ојачале земљорадничке задруге општег типа. Овакве задруге су наводно увелико већ интензивирале рад на развијању разних видова сарадње са индивидуалним газдинствима. Нарочито су истакнута достигнућа задруга на простору Војводине где су, у сарадњи са индивидуалним произвођачима, учествовале на око 10% површина.⁵⁵⁸

Савезна народна скупштина је 27. априла 1957. године усвојила резолуцију „о перспективном развоју пољопривреде и задругарства". У резолуцији власт признаје грешке у примени ранијих метода (пре свега форсирање сељачких радних задруга) у покушајима да се модернизује и унапреди пољопривредна производња. Затим се искључује могућност евентуалне подршке и помоћи приватном поседу јер би то значило повратак на капиталистички модел односа у пољопривреди који је у супротности са развојем социјалистичког друштва. Укратко, све активности државе у правцу унапређења пољопривреде морају узроковати и промену друштвених односа. Дакле, ако се одустало од сељачких радних задруга, није се одустало старог политичког циља - „социјалистичког преображаја села". Али нови метод мора деловати економским средс-

⁵⁵⁶ *Политика*, 16. април 1957.

⁵⁵⁷ *Политика*, 26. април 1957.

⁵⁵⁸ *Политика*, 27. април 1957.

твима, без експропријације земље, не дирајући у сопственичке односе. Овако компликован захтев могла је испунити кооперација. Наиме, показало се на основу вишегодишње праксе, односно примене овог метода, да држава преко кооперације усмерава приватни посед на социјалистички облик привређивања с једне и постиже позитивне резултате на унапређењу, односно развоју производње с друге стране. То се постигло тако што се кооперацијом решио проблем инвестирања друштвених средстава у индивидуалне поседе. Имајући у виду заступљеност тих поседа у укупној површини обрадивог земљишта, без дилеме се може говорити о значајном улагању у пољопривреду.⁵⁵⁹

Поново је наглашено да је земљорадничка задруга општег типа главни носилац модернизације пољопривреде и најподеснија социјалистичка организација за примену кооперативних односа. Резолуцијом је наглашено да се ови односи морају одвијати под „условима слободног деловања економских закона и под условима слободних економских односа и релативно слободног тржишта“. На основу тога, као и на основу њене дотадашње примене у Резолуцији се претпоставља да ће се развијати најразличитије форме кооперације. Али суштина је свуда иста: „друштвена средства и друштвена акумулација уз управљање самих произвођача и њихову спрегу са целокупном социјалистичком привредом“.⁵⁶⁰

Дакле, кооперација треба да представља спону која повезује сељаци са социјалистичким организацијама - најчешће земљорадничком задругом општег типа, а форме којима се то постиже, наравно уколико задовољавају горе наведену суштину, нису од нарочитог значаја.

Тако је Ђура Јовановић, председник Савеза земљорадничких задруга Војводине, на годишњој скупштини Савеза обавестио присутне да се у Војводини још током 1954. године међу сељацима расправљало о најпогоднијим формама за обављање различитих делатности. Тако су се у Новосадском срезу сточари одлучили да формирају специјализовану сточарску задругу, док се у Ковинском срезу у оквиру постојеће земљорадничке задруге основало удружење сточара са посебном чланском улогом и својим правилима.⁵⁶¹ Заједничко

⁵⁵⁹ Политика, 28. април 1957.

⁵⁶⁰ Дневник, 28. април 1957.

⁵⁶¹ Дневник, 28. мај 1954.

свима је да им је циљ исти - унапређење сточарства на својим имањима, а самим тим и целог села, а да их ка остваривању тог циља задруга, односно социјалистичка држава, организује и помаже. Морамо нагласити да је је идеолошки контекст држави подједнако важан као и напори за развој пољопривреде.

Начин, односно форма у којој ће се та помоћ испољити, као што смо рекли, нема значаја. Сервисирање и даље игра значајну улогу у односима између задруге и произвођача. И поред чињенице да припада нижој форми, ова врста кооперације има свој значај јер на основу мишљења партијских руководиоца, нарочито оних „на терену“, неминовно доводи до унапређења пољопривредне производње, али и навикава сељаке на рад са задругом.

Почетком 1957. године широм Војводине одржавала су се среска саветовања задружних и партијских организација поводом развоја кооперације. Међутим, опрезним сељацима није било лако објаснити њен смисао и суштину. Тако су се у разним местима појављивале пароле усмерене против кооперације, а евидентно је било и крајње негативно расположење према било ком виду сарадње са задругом, односно државом.

Да је Кардељев говор имао ефекта сведочи податак да су земљорадничке задруге послове око контрахирања, захваљујући конкретнијој подршци државе подигле на виши ниво. Наиме, према подацима Главне филијале Народне банке за Војводину види се да задруге знатно више користе авансе приликом контрахирања и на тај начин најбоље стимулишу произвођаче. Захваљујући томе се знатно повећао и број контрахената. Тако је на дан 31. маја 1956. године број контрахената износио 8.267, док се тај број за само два месеца повећао на 40. 371, односно чак пет пута.⁵⁶² Веома брзо је кооперација показала своју флексибилност, односно сву разноврсност форми чија се различитост испољавала независно у односу на дотадашњу праксу и интерес. Уколико се искуство из неког села или среза показало као позитивно, брзо је прихватано широм Војводине. Заправо, задруге су прихватале, наравно уз свесрдну подршку локалних органа власти, све кооперативне односе без обзира на степен организације производње.

⁵⁶² За исти период повећана је и количина контрахираних производа са 32 милиона кг на 139 милиона кг, док је укупна вредност контрахираних производа порасла са 1,1 милијарде динара на 3,3 милијарди. *Дневник*, 11. јул 1956.

На основу организације пољопривредне производње облици кооперације у ратарству могу се поделити на више и ниже форме. Више форме кооперације су оне у којима и задруге и произвођач учествују у производњи и сразмерно том учешћу деле принос, док су се под нижим формама подразумевали они односи у којима задруга учествује само у једном сегменту производње и на основу којих од произвођача прима накнаду у новцу или натури, при чему принос припада произвођачу.

Тако је у селима око Сремске Митровице био распрострањен тзв. „бечејски“ принцип у кооперацији производње пшенице. Овај модел припада тзв. „вишој“ форми јер подразумева заједничко учествовање у производњи и расподелу приноса. Индивидуалном произвођачу се као улагање рачуна и вредност ренте. Ипак, рента није фиксна, односно сељак добија ренту само у случају повећаног приноса који је настао као резултат улагања задруге. У случају смањеног приноса умањује му се вредност ренте сразмерно вредности губитка. Међутим, важно је напоменути да ова форма није наметана произвођачима, већ су они сами одлучивали који облик кооперације ће прихватити. Пошто искуство везано за задругарство у периоду колективизације ни после пет година није избледело, сељаштво у Војводини је са израженим опрезом и неповерењем гледало на овакве видове сарадње. Стога је у овој форми склапано релативно мало уговора.⁵⁶³

Ипак, највишом формом кооперације сматрао се онај однос задруге и индивидуалног произвођача при којем се укупан приход делио сразмерно учешћу у производњи за разлику од „бечејске варијанте“, уз претходно одбијање ренте као фиксног износа. Ова форма називана је и „новосадска варијанта“, пошто је осмишљена у Савезу земљорадничких задруга Војводине.⁵⁶⁴

Површине под пшеницом најчешће су обухваћене кооперацијом на следеће начине: произвођач и задруга споразумно су одређивали поделу трошкова производње. Трошкове које је задруга уложила, произвођач је обавезан да надокнади задрузи у натури независно од висине приноса. Поред надокнаде, задруга од произвођача добија и део приноса ако је принос изнад петогодишњег просека произвођача. Тај вишак се дели у односу 2:1 у корист произвођача. Та-

⁵⁶³ АВ, Ф. 247. кутија 81.

⁵⁶⁴ АВ, Ф. 247. а.ј 322.

козвани "румски" принцип подразумевао је да је произвођач, поред обавезе да плати задрузи трошкове њеног учешћа у производњи, био обавезан да плати задрузи и одређени проценат од укупног оствареног приноса. Овај проценат се кретао од 2-5%, што је зависило од висине улагања задруге. На пример, ако је задруга уложила 5.000 динара по кј онда добија 2% од приноса по јутру, ако је улагање имеђу 5 и 10 хиљада динара онда задруга добија 3% итд.⁵⁶⁵

У овом периоду присутна је била и кооперација код које се дели укупан приход према слободној погодби, а на бази стимулације. Наиме, овим начином постизало се стимулисање сељака да уноси веће површине у кооперацију, а пошто задруга на већим површинама постиже уштеде у раду машина, самим тим је била у могућности да прихвати већи проценат учешћа сељака. Наиме, задруга је учествовала са машинским парком и репродукционим материјалом, док је сељак учествовао са унетом земљом и радном снагом. Суштина ове форме односи се на расподелу прихода која се према сељаку врши прогресивно према величини кооперативних површина. На пример, учешће произвођача у производњи пшенице на површини од 1кј рачунало се 33,7%, а на површини од 5кј 40%.⁵⁶⁶

Дакле, постојале су различите форме кооперације која се заснивала и на принципу заједничког улагања. Најчешће обавезе задруге састојале су се у следећем:

- 1) Да на уговореној површини земљишта изврши одређене радове својим машинама и уложи потребна средства,
- 2) Да организује производњу на уговореној земљи,
- 3) Да обезбеди репродукциони материјал, као и све друге агротехничке мере,
- 4) Да произвођачу преда после завршене производње део приноса који му припада,
- 5) Да произвођачу преда сву сточну храну са уговорене површине,
- 6) Да осигура усеве код ДОЗ-а,
- 7) Да после завршетка производње преда власнику земљу на његово даље коришћење.⁵⁶⁷

⁵⁶⁵ АВ, Ф. 247. кутија 81.

⁵⁶⁶ АВ, Ф. 247. а.ј. 322.

⁵⁶⁷ Д. Вукчевић, наведено дело, 122.

Индивидуални произвођач је с друге стране имао обавезу да своју земљу уступи задрузи ради заједничке производње, да учествује у улагањима и раду придржавајући се упутстава стручњака задруге. Затим, да плати обавезе које проистичу из власништва земље.⁵⁶⁸

Кооперација се по својој суштини делила на „вишу“ и „нижу“ форму. У вишу форму кооперације спадале су оне варијанте које су задрузи омогућавале да поред учешћа у производњи учествује и у расподели укупног прихода. Док код нижих форми кооперације задруга са индивидуалним произвођачем врши заједничку обраду земље, а произвођач сав приход задржава за себе, с тим што задругу за њено учешће у производњи плаћа у новцу или натури.

Међутим, недостатак тракторских прикључних машина представљао је и даље озбиљан проблем задругама у кооперацији у производњи жита. Стога се 1957. године и нису могле примењивати више форме кооперације између задруга и индивидуалних произвођача, већ се најчешће сарадња сводила, као и претходних година на пружање услуга приватним газдинствима путем машинских станица, станица за заштиту биља, савета и препорука стручњака и сл. Сами сељаци били су заинтересованији за ниже форме сарадње са задругама, нарочито за кредитирање. Тако је у суботичком срезу и поред великог труда задруга да објасне и убеди приватна газдинстава да уђу у кооперацију, на бази заједничког улагања и расподеле до половине 1957. године са произвођачима је склопљено свега 155 уговора, а обухваћена површина износила је 627 кј.⁵⁶⁹

Задруге су наине са произвођачима уговарале заједничку производњу на основу калкулација које су састављане по добијеном узору од Савеза зем-

⁵⁶⁸ Исто, 123.

⁵⁶⁹ Најчешће форме кооперације у ратарској производњи у суботичком срезу биле су:

а) варијанта кооперације на трећи део подразумева да задруга учествује у расподели укупног прихода са 1/3, а исто тако и са трошковима производње;

б) варијанта код које се дели вишак прихода према слободној погодби, где се претходно одбију сви материјални трошкови, па се приход дели по слободној процени. Код пшенице та подела се обично вршила у односу 60:49 у корист произвођача, кукуруза 70:30, а код шећерне репе 80:20 у корист индивидуалног произвођача;

в) варијанта заједничког учешћа у расподели на заједнички закупљеној земљи. У овом случају земљорадничка задруга узима земљу у закуп на три године. Затим склапа уговор са трећим лицем о заједничкој обради, при чему задруга учествује са машинским парком и репродукционим материјалом, а сељак са радном снагом. Принос деле према учешћу у раду;

г) узимање земље у закуп, представља најраспрострањенију форму кооперације;

д) машинска услуга задруге плаћа се у натури након скидања усева. Ова форма кооперације разликује се од обичне услуге у томе што задруга уговором преузима обавезу да изврши све машинске радове и на тај начин везује сељаче за своја средства. Услуга се, као што смо рекли, плаћа у натури по скидању усева, с тим што задруга наплаћује и камату. АВ, Ф. 247. кутија 82.

љорадничких задруга Војводине и које су биле прилагођене месним приликама. Међутим, поред недостатка машинског парка, појављивале су се и друге потешкоће. Тако је сељаку са минималним учешћем у производњи припадајући део заједно са рентом износио око половине укупног приноса. Толико је могао добити и без учешћа у производњи уколико земљу издаје другом сељаку. Стога су задруге придобијале произвођаче гарантовањем већих приноса, али и повећањем ренте.⁵⁷⁰

То значи да је рентабилност кооперације у ратарској производњи код произвођача, али и код задруге највише зависила од висине приноса. Зараду су морали да евидентирају и задруга и индивидуални произвођач јер, ако је задруга у претходном периоду (1953-1957) у циљу обнављања изгубљеног поверења код сељаштва, плански у појединим случајевима трпела губитке у кооперативним односима, од 1957. године са наставком овакве праксе сви напори државе у промовисању новог модела у пољопривреди брзо би били обесмишљени.

Ипак, и даље је проценат прихода који је имала задруга био мањи у односу на приход индивидуалног произвођача. Пример калкулације у производњи 1кј кукуруза у земљорадничкој задрузи Гложан осликава нам суштину кооперације у 1957. години. Наиме, земљорадничка задруга у Гложану закључила је уговоре на површини од 54кј, по тзв. варијанти „на четврто“. Ова варијанта подразумевала је да задруга обезбеђује вучну силу, а остало даје произвођач.

Задруга обезбеђује следеће радове:

Дубоко орање	2.200,
Дрљање орања	350,
Култивисање (два пута).....	1.200,
Дрљање	350,
Сетву	600,
Ваљање.....	350,
Дрљање усева	350,
Прашење (три пута)	1.800,
Превоз	2.400,
Укупно:	9.600 дин.

⁵⁷⁰ АВ, Ф. 247 кутија 82.

Власник земљишта улаже:

Семе	1.740,
Вештачко ђубре	6.500,
Радну снагу	5.200,
Ренту	8.000,
Укупно:	21.440 дин.

Као што видимо, ако упоредимо вредност сваке операције, трошкови задруге износили су 9.600 динара, односно 31% укупних трошкова. Принос је планиран на 18мтц, при чему би задруга добила 450кг кукуруза или 13.500 динара и 100 снопова кукурузовине, односно 1.000 динара, што све укупно чини 14.500 дин, док је приход власника предвиђао суму од 43.500 дин.⁵⁷¹ Дакле, индивидуални произвођач је у односу на задругу имао 69% трошкова, али и 75% прихода у односу на 25% задружних. Такође, више је него очигледно да је вредност машинских радова потцењена у односу на вредност радне снаге.

Задруга, пре свега из политичких разлога, тежи примени виших облика кооперације. Тежња да се сељаци увлаче у друштвену производњу често није могла бити рентабилна, односно економски оправдана.

Делатност	Реализација	Укупни приходи	Укупни трошкови	Доходак
Сопствена производња	1.475	1.336	886	450
Производња у кооперацији	146	129	126	928
Машински парк	2.654	2.511	1.583	42
Остале службе у пољопривреди	476	330	288	99
Прерада пољопр. производа	854	531	430	34
Остала прерада и индустрија	310	241	208	2.148
Откуп пољопр. производа	40.319	4.379	2.231	297
Остала трговина	5.368	646	349	65
Угоститељство	560	226	161	
Занатство	861	698	574	124
Комуналне делатности	129	95	77	17
Остале делатности	237	116	65	51

Табела бр. 20: Учешће појединих делатности у укупним приходима и трошковима земљ. задруга у 1957. години⁵⁷²

⁵⁷¹ АВ, Ф. 247. кутија 82.

⁵⁷² Д. Лазаревски, наведено дело, 45.

Из изнетог прегледа можемо пре свега закључити да је производна кооперација била 1957. године минорна делатност земљорадничких задруга, како по приходима, тако и по трошковима. Али то није све, однос трошкова према приходима био је убедљиво највиши, тако да су послови у производној кооперацији остварили најмањи доходак (0,1%), далеко мање од дохотка оствареног по откупу (50,4%). Чак су и комуналне делатности, чији су приходи били доста мањи од производње, у кооперацији оствариле више од три пута већи доходак.⁵⁷³

Стога су ниже форме кооперације биле чешћи модел сарадње задруге и индивидуалног произвођача. Под нижим формама обично су се сматрале разне врсте сервисних услуга задруга (услуге машинских паркова, станица за заштиту биља и испитивање земљишта, транспортне услуге, испоруке репродукционог материјала, савети стручњака).

Задруге су често настојале да ниже форме кооперације представљају као сложеније облике него што су оне заправо биле. Најзаступљенија варијанта била је да задруга преузме на себе машинску обраду земље, док сељак даје репродукциони материјал и радну снагу. Задруга се такође уговором обавезивала да у оптималном року изврши све машинске радове, а надокнаду добије у натури или новцу по скидању усева, уз одговарајућу камату.⁵⁷⁴

Такође, задруге су у циљу економичнијег кориштења машинског парка ступале у кооперативне односе са групом произвођача чије су се парцеле налазиле у близини. Ручни рад и репродукциони материјал који задруга може обезбедити уз наплату или контрахажу - били су обавеза произвођача. Његова обавеза била је и да надокнади задрузи у натури или у новцу, одмах или касније уз камату, услугу машинске обраде.⁵⁷⁵

Осим наведених форми сарадње задруге су се у великој мери ангажовале и у узимању земље у закуп. Међутим, код ове врсте сарадње поставио се проблем радне снаге. Наиме, у сезони радова тешко је било обезбедити радну снагу, нарочито код оних култура које захтевају висок проценат учешћа људског рада. Стога је на састанцима са управницима задруга договорено да се на за-

⁵⁷³ Д. Лазаревски, наведено дело, 46.

⁵⁷⁴ АВ, Ф. 247. а.ј. 322.

⁵⁷⁵ АВ, Ф. 247. а.ј. 322.

купљеној земљи ангажују произвођачи за обављање неопходних физичких радова.

Кооперација ове врсте састојала се у следећем. Земљорадничка задруга узимала је земљу под закуп по (на пример) тзв. „нештинској варијанти“ на три године. Затим је склапала уговор о заједничкој обради земље са трећим лицем, с тим што су принос делили према учешћу у производњи, од којег су се претходно одбијали трошкови ренте и обавезе према држави. Задруга учествује машинама и репродукционим материјалом, а други кооперант радном снагом.⁵⁷⁶ На овај начин сматрало се да држава решава проблем сиромашних сељака јер је елиминисала могућност њиховог ангажовања као надничара код богатијих земљорадника. Наиме, сматрало се да је његов положај кооперанта бољи од положаја обичног пољопривредног радника. Тако су његове обавезе у производњи кукуруза на пример биле следеће:⁵⁷⁷

- Растурање минералног ђубрива,
- Дрљање,
- Сетва,
- Дрљање после сетве,
- Дрљање после ницања,
- 4 прашења,
- 3 окопавања,
- 2 прихрањивања,
- Закидање заперака,
- Допунско опрашивање,
- Ручна берба, сеча кукуруза и слагање,
- Утовар и истовар клипа и кукурузовине.

Овакав вид сарадње одговарао је и индивидуалном произвођачу и задрузи. Задруге на најбољи начин упошљавају свој машински парк, али и добрим третирањем повећавају принос на земљишту, које је због дугогодишњег закупа и неодговарајуће обраде погоршало квалитет. Значајну корист имао је и тзв. други кооперант који је на овај начин нашао могућност да привређује не

⁵⁷⁶ АВ, Ф. 247, кутија 82.

⁵⁷⁷ Леа Кратки, *Кооперација у ратарству у земљорадничким задругама*, Пољопривреда Војводине 6, Нови Сад 1957, 9.

учествујући у најамном раду. Управо захваљујући овој особини ова врста кооперације уживала је нарочиту пажњу. Сама чињеница да се годишње у Војводини издавало у закуп или наполицу 176.000кј земљишта у власништву индивидуалних произвођача и око 24.000кј земљишта из друштвеног власништва говори нам о перспективи и значају овог вида кооперације⁵⁷⁸

Други закон о кредитирању ступио је на снагу у септембру 1957. године. За разлику од претходног закона из 1954. године овај закон није обухватио потрошачке кредите, већ само кредите који су се односили на пољопривредну производњу.⁵⁷⁹ Такође, општим, сељачким, радним, рибарским и пчеларским задругама враћено је ексклузивно право одобравања кредита њиховим члановима и другим индивидуалним произвођачима.⁵⁸⁰

Већ тада је покушано да се, уз помоћ кредита, задругама додатно омогући задирање у производњу индивидуалних газдинстава. У том циљу задругама је остављена могућност да могу поставити и услов корисницима кредита да заједно са њима учествују у пољопривредним радовима.⁵⁸¹

Ипак, за интензивни развој кооперације и овај кредитни систем показао је веома брзо доста слабости. Наиме, индивидуалним произвођачима кредити су помагали да стекну одређену самосталност и самим тим у одређеној мери онемогућавали успостављање кооперативних односа.

Управо из тих разлога следеће 1958. године донет је нови систем кредитирања којим се кредити искључиво одобравају земљорадничким задругама, с наменом да их они користе за развијање кооперације.

Као и претходних година најраспрострањенији облик кооперације у сточарству представљао је набавку или давање кредита сељацима за куповину стоке. Поред тога, снабдевање индивидуалних произвођача сточном храном

⁵⁷⁸ АВ, Ф. 334. Записници са седнице ПК СКС за Војводину од 8. маја 1957.

⁵⁷⁹ Кредити су се могли користити за следеће намене: а) за куповину садница и трошкова у вези са подизањем засада, за куповину запрежних машина и справа, пољопривредног и рибарског алата, тертних кола за вучу, барки за рибарење, кошница и приплодне стоке; б) за куповину репродукционог материјала (семена, вештачког ђубрива, средстава за заштиту биља и сл.), за куповину стоке за тов, за плаћање услуга за обраду земљишта, за плаћање закупа земљишта, за куповину свих врста грађевинског материјала и за плаћање трошкова око селидбе кошница. *Службени лист ФНРЈ*, 37/ 1957.

⁵⁸⁰ Истина, остављена је могућност да ту врсту посла, у местима где задруга не постоји или не испуњава услове, могу обављати и задружне штедионице или комунална банка.

⁵⁸¹ *Службени лист ФНРЈ*, 37/ 1954.

управо од 1957. године узима маха. Примећено је да у сточарству има простора за проширивање постојећих, али и за нове облике кооперације. На пример, задруга у Бечеју давала је око 360 јутара пашњака индивидуалним произвођачима у закуп. Сада су се пашњаци додељивали бесплатно, с тим што се сељак уговором обавезао да задружној млекари испоручи годишње 600 литара млека по свакој крави и да сву мушку телад, уколико не жели да задржи за себе, такође прода задрузи. Иста задруга планирала је да купи расне краве и преда их произвођачима на трогодишњу отплату, с тим што би и они били дужни да задрузи испоручују годишње 600 литара млека по крави, као и сав приплод који је за продају.⁵⁸²

Дакле, индивидуални произвођач се раздуживао испоруком задрузи одређеног броја грла стоке чија је вредност била једнака уложеним средствима задруге. Акумулацију задруга чинила је разлика у цени репродукционог материјала, камата на уложена средства и разлика у цени продате стоке коју је кооперант испоручио сходно уговору о кооперацији.⁵⁸³

Интересантне податке можемо добити из анализе структуре домаћинства, која су склапала дугорочне уговоре о кооперацији. Број домаћинства у разним облицима кооперације у економској 1956-1957. години изгледао је овако: до 2ха - 54%, од 2-5ха - 26,5%, 5-8ха - 13,9% и преко 8ха - 5,6%. Ако посматрамо површине са којима су поједине категорије учествовале, видимо да су домаћинства до 2ха уносила у кооперацију 82% својих површина, до 5ха - 33,8%, а домаћинства преко 5ха - 28,7% својих површина. Дакле, ниже категорије које су биле без средстава за производњу имале су и већи економски интерес, односно биле су принуђене да уђу или у закупничке односе са богатијим сељацима или у кооперацију са земљорадничким задругама.⁵⁸⁴

На основу свега изнетог можемо закључити да су задруге, односно држава, од 1957. године акценат у односима са индивидуалним газдинствима стављале на тзв. „више форме“ кооперације. Нема сумње да је овакав став детер-

⁵⁸² *Политика*, 8. септембар 1957.

⁵⁸³ Н. Шуљманац, наведено дело, 143.

⁵⁸⁴ Занимљиво је да је економске 1958-1959. године дошло до извесних промена у структури домаћинства која су склапала дугорочније уговоре. Домаћинства до 2ха учествовала су са 50,5%, за 3,5% мање него раније; од 2-5ха са 29,4% или 3% више, од 5-8ха са 23,1% или за 9% више и преко 8ха са 7%. Илија Тепавац, *Развој пољопривреде и социјалистичких односа на селу у Војводини*, Привредна изградња, 4, Нови Сад 1960, 7.

минисан пре свега идеолошким разлозима. Наиме, задруге су преко нижих облика кооперације помагале и побољшавале производњу на индивидуалним газдинствима, али нису могле значајније утицати на промену друштвених односа на селу. Тек су се, захваљујући већем ангажовању механизације и агротехничких мера односно, како се тада говорило, друштвених средстава за рад, могле очекивати дубље промене на приватним газдинствима. Али, ту се крила и велика опасност јер унапређивање пољопривредне производње на приватним поседима неминовно би довело и до економског снажења истих, а то је било у директној супротности са циљевима „нове политике“ према селу.

С друге стране и сељаштво је било свесно чињенице да се у њиховим рукама налазио претежан део обрадивих површина и да се планирани развој пољопривредне производње није могао реализовати без употребе њихове земље. Они су били изузетно заинтересовани за сарадњу, али су се максимално трудили и да заштите своје економске позиције. Пошто су били у стању да диктирају и да одређују облике сарадње, они су настојали да самостално располажу целокупном производњом. У таквом случају задруга је третирана као сервисна организација која је позвана да врши услуге, али која се није смела мешати у организацију и расподелу производње. Видели смо да су и многе задруге биле заинтересоване за овакве облике сарадње јер се вршећи услуге сељацима за готов новац или кредит нису излагале никаквом ризику. Задруге су у оваквим случајевима при релативно ниској производњи биле обезбеђене од ризика и, што је интересантно, често, остваривале добит и онда када је кооперант имао губитке. У наредној деценији, када је модел кооперације био на врхунцу, уочена је парадоксална ситуација - задружна добит је често била најмања онда када су постигнути најбољи резултати у производњи, тј. када је кооперант имао велику добит.⁵⁸⁵

Стога су они који су креирали систем кооперације схватили да овај модел „социјалистичког преображаја села“ не може успети без корените промене у односу државе према пољопривредној производњи. Тако је „Резолуција о перспективном развоју пољопривреде и задругарства“ предвидела знатно већа улагања у ову привредну грану. Већа улагања пре свега у социјалистичке

⁵⁸⁵ Прокопије Миленковић, *Проблем расподеле дохотка у кооперацији*, Привредна изградња 3, Нови Сад 1967, 60, 61, 70.

пољопривредне организације морала су повећати производњу и продуктивност, што би с друге стране, неминовно детерминисало смањење дефицитарности и цена пољопривредних производа. Дефицитарност пољопривредних производа омогућавала је сељацима уз релативно повољну цену и сигуран пласман својих производа. Међутим, развијена пољопривредна производња створила би добро снабдевено и сређено тржиште које би држави омогућило лакши уплив у креирање цена. Такво тржиште би неминовно било у стању да на одговарајући начин вреднује и квалитет производа, те не би безусловно прихватала робу која не одговара адекватним стандардима. Пошто сељак не може пласирати своје производе, он ће тек тада бити принуђен на виши степен кооперације, односно очекивано удруживање са земљорадничким задругама општег типа или неким другим социјалистичким организацијама. Међутим, социјалистичке пољопривредне организације биле су 1957. године далеко од оног степена производње и продуктивности који би им омогућио да изврше наведени притисак на приватни посед. Тада је свима било јасно да ће то бити дуготрајан процес, који је, по њиховом мишљењу, имао тенденцију кретања ка коначном циљу – „социјалистичком преображају села.“

IV

ДРУГИ ОБЛИЦИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ

СРЗ после реорганизације

Прокламовање политике која је сељацима допуштала слободно одлучивање о изласку из задруга довело је до битних промена у сељачким радним задругама. Наиме, број задруга, као и број газдинстава учлањених у СРЗ, битно је смањен у односу на стање пре објављивања „Уредбе о имовинским односима и реорганизацији СРЗ.“ Председник задружног савеза ФНРЈ, Мома Марковић, изнео је податак да је од 4.679 СРЗ, колико их је било у Југославији крајем 1952. године, крајем наредне године остало 1.258.⁵⁸⁶

За исти период на простору Војводине је од 720 угашено 281 СРЗ, а изнесено 590.000ха земље. Као што можемо видети, број задруга у Војводини се у односу на југословенски просек прилично одржао, али је зато осетно смањен број домаћинстава у задругама. Тако је од 120.566 домаћинстава, колико их је било крајем 1952. године, 81.000 иступило из СРЗ, као и 153.000 чланова способних за рад.⁵⁸⁷

Бројно стање задругара у Војводини је још израженије од бројног стања задруга у односу на просек ФНРЈ. Наиме, годину дана касније, крајем 1954. године у Југославији је било 896 задруга са 116.402 задругара, од тога је на простору Војводине било 408 задруга са 74.343 задругара.⁵⁸⁸

Кретање бројног стања задругара у АП Војводини показивало је с једне стране опадање укупног број задругара, а са друге стране тенденцију ка повећању броја задругара по једној СРЗ. Разлог је био једноставан. Наиме, и поред чињенице да је приликом сваке реорганизације велики број задругара напуштао задругу, ипак се значајан број из више распуштених задруга придруживао новој задрузи. Самим тим ове задруге су имале већи број задругара него што их је имала свака појединачна СРЗ пре реорганизације.

⁵⁸⁶ *Дневник*, 6. април 1954.

⁵⁸⁷ АВ, Ф. 334, Неки пољопривредни показатељи из пољопривреде Војводине.

⁵⁸⁸ Теодор Аврамовић, *Анализа биланса СРЗ*, Привредна изградња 4, Нови Сад 1957, 12.

Разлоге релативно малог броја угашених задруга у Војводини у односу на југословенски просек можемо уочити ако погледамо следећу табелу.

	Захваћени поседе		Откупљено земљиште за фонд		Расподела земљишног фонда у хиљ. ха			
	број	%	хиљ. ха	%	Укупно расподељено	Пољопривредна добра	Сељачке радне задруге	Земљорадничке задруге
СФРЈ	66.459	100	275,9	100	226,9	103,5	80,8	42,6
Босна и Херцеговина	6.176	9,3	31,2	11,3	16,5	9,6	2,8	4,1
Црна Гора	30	0,1	0,0	0,1	-	-	-	-
Хрватска	7.791	11,7	24,0	8,7	15,6	8,7	2,7	4,2
Македонија	3.918	5,9	16,7	6,0	15,5	13,0	2,1	0,4
Словенија	4.468	6,7	10,3	3,7	9,6	5,6	2,3	1,7
Србија	44.076	66,3	193,7	70,2	169,7	66,6	70,9	32,2
Уже подручје Војводина	24.233	55,0	93,1	48,1	69,4	24,4	19,0	26,0
	19.843	45,0	100,6	51,9	100,3	42,2	51,9	6,2

Табела бр. 21: Формирање и расподела земљишног фонда по закону о пољопривредном фонду општенародне имовине од 1953.⁵⁸⁹

Из табеле можемо видети да су радне задруге из осталих југословенских република, као и из тзв. ужег подручја Србије, приликом расподеле земљишног фонда добиле знатно мање површине земље у односу на пољопривредна добра и земљорадничке задруге. СРЗ из Војводине надмашиле су не само наведене пољопривредне организације, већ су захватиле из земљишног фонда већу површину земље него што је укупно расподељено задругама из свих југословенских република, рачунајући и Републику Србију.

Државна земља у саставу СРЗ порасла је са 174.317, колико су поседовале задруге у Војводини пре доношења Уредбе, на 212.975ха, колико су поседовале крајем 1953. године. Државни фонд земље у задругама повећан је за 22,1%, површина земље коју су унели задругари смањена је за 80,7% у односу на површину пре реорганизације. Док је пре доношења Уредбе на једно катастарско јутро државне земље долазило 4,8кј унете задружне земље, крајем 1953. године ситуација је обрнута: на једно катастарско јутро државне земље долазило је само 0,76кј унете задружне земље.⁵⁹⁰ Иначе, ова тенденција није у значајној мери настављена и наредних година. Тако је друштвена земља у

⁵⁸⁹ Југославија 1945-1964, Статистички преглед, Београд 1965, 109.

⁵⁹⁰ Бора Новаковић, Стање сељачких радних задруга после реорганизације, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад 1954, стр. 10.

1953. години учествовала са 58%, 1954. године са 61%, а у 1955. години са 60%.⁵⁹¹

Дакле, задруге у Војводини су, као што смо већ утврдили, располагале знатно већом површином земље која је припадала држави него остали крајеви Југославије. Овакво стање било је сасвим логично јер је управо на простору Војводине било највише великих поседа, као и немачких домаћинстава чија је земаља аграрном реформом у највећој мери (осим колонистима) додељена управо СРЗ-има. Такође, видели смо да је држава располагала значајним површинама земље у Војводини и после реформе из 1953. године. Затим, чињеница је да су задруге у Војводини биле технички опремљеније и да су поседовале квалитетнију земљу у односу на задруге из пасивнијих крајева. Показало се да је одређена економска база коју су поседовале задруге у Војводини била и даље итекако привлачна за сељаке са мало земље који су често задржавали извесну површину земље као тзв. „окућницу“, а задрузи давали само свој рад.

Иначе, интересовање за друштвену земљу која се налазила у СРЗ било је веома мало. Познати су случајеви да су поједине СРЗ делиле друштвену земљу задругарима за окућнице,⁵⁹² за коју нису наплаћивале ренту. Заправо, питање ренте решавано је у Правилима задруге што је у пракси значило да свака задруга овај проблем решавала на свој начин.⁵⁹³ Интересовање за друштвену земљу која се налазила у саставу СРЗ нису показивали ни народни одбори, нити други државни органи. Иначе, проблеми везани за плаћања ренте у СРЗ брзо су уочени, али нису решени до краја овог периода. Суштина овог проблема састојала се у следећем:

- 1) Задруге су плаћале изузетно ниску ренту, а у појединим случајевима оне уопште нису ни исплаћиване. Ово је довело до изолације задруга и онемогућавања даљег прилива сељака у задругу;
- 2) Постојала је тежња у задругама за плаћање изузетно високе ренте, што је неминовно угрожавало њену продуктивност;

⁵⁹¹ *Дневник*, 17. март 1956.

⁵⁹² АВ,Ф. 334 Записници са седнице ПК КПС за Војводину од 2. новембра 1955.

⁵⁹³ Тако је СРЗ „Соња Маринковић“ предвидела да висину ренте утврђује скупштина задруге према класама земље, а за основ је служила локална тржишна цена. Неке задруге су прецизирале ко ће платити порез на ренту, да ли задруга или члан. Никола Вујачковић, *О правилима и уговорима у сељачким радним задругама*, Пољопривреда Војводине 4, Нови Сад 1957, 35.

3) Задруге, као и задругари који су користили друштвену земљу у сопствене сврхе, плаћали су држави несразмерно ниску ренту.⁵⁹⁴

Имајући у виду да је задругама предат на управљање значајан земљишни фонд, да су после реорганизације имале и солидна средства за производњу, рачунало се да ће се уз људски фактор који је остао у задругама на добровољној бази, формирати успешне привредне организације.

Иначе, покрет колективизације у свом зениту достигао је управо у Војводини најјачи интензитет у Југословенским оквирима. С друге стране, растурање СРЗ било је у Војводини много спорије, доказујући тиме и чвршћу утемељеност социјалистичког задругарства у поређењу са другим подручјима Југославије. Такво стање у војвођанским задругама резултат је њене социјалне структуре. Наиме, језгро колективизације чинили су, осим беземљаша и сеоске сиротиње, колонисти, којима колективни начин производње није пуно одступао од патријархалних традиција и начина живота у пасивним крајевима из којих су дошли. Упоредни приказ СРЗ на територији југословенских република и аутономних јединица омогућава нам да у ширим мерилима сагледамо њихову специфичност на простору Војводине.

Подручје	Број СРЗ	Укупна површина	Обрадива површина		Оранична површина	
			ха	%	ха	%
Југославија	896	281.424	256.190	91.2	237.640	84.1
Србија	574	233.437	217.788	93.3	207.391	88.8
Ужа Србија	159	24.007	21.581	89.9	19.157	79.8
Војводина	408	207.908	195.016	93.7	187.134	90.0
Косово и Мет.	7	1.522	1.191	78.2	1.100	72.3
Хрватска	154	27.263	21.182	77.7	17.691	64.9
Словенија	31	3.130	2.021	64.6	789	25.2
Б и Х	68	9.909	8.659	86.6	6.548	65.5
Македонија	69	6.540	6.540	86.1	5.221	68.7

Табела бр. 22: Упоредни приказ капацитета СРЗ⁵⁹⁵

Дакле, од укупног броја СРЗ у ФНРЈ Војводини је припало нешто мање од 50%, а војвођанским задругама око 70% укупних површина. Ако се овоме дода и структура ораничних и обрадивих површина, онда најбоље видимо колико су капацитети СРЗ у АП Војводини доминантни у односу на остала подручја ФНРЈ.

⁵⁹⁴ АВ, Ф. 334. Записник са седнице ПК КПС за Војводину од 8. септембра 1956.

⁵⁹⁵ Т. Аврамовић, наведено дело, 13.

Очекивало се да ће преостале радне задруге у Војводини, као организационо и економски најјаче, имати могућност да се развију на ниво крупних социјалистичких газдинстава. Сматрало се да ће се задруге увођењем система самоуправљања ослободити негативних навика у производњи и других слабости из претходног периода. Такође, рачунало се да ће и држава бити у могућности да одвоји средства за подизање задруга на виши технички ниво.

Сељачке радне задруге могле су рачунати на кредите од стране државе и после доношења Уредбе. На основу Упутства који је издала Народна банка ФНРЈ видимо да се задругама и даље одобравају краткорочни кредити по истим условима који су владали и пре доношења Уредбе. Кредите су могле добити чак и оне задруге које су одлучиле да се у потпуности угасе (до рока предвиђеног за гашење). Оним задругама које је одређени број задругара напуштао, а преостали чланови намеравали да остану у истој, краткорочни кредити су се смањили сразмерно новим потребама, односно величини задруге. Сасвим је разумљиво да задруге које су планирале гашење не могу рачунати на инвестиционе кредите. Инвестициони кредити нису се одобравали СРЗ док не поднесу доказ да је њихова скупштина одлучила да задруга и даље остане активна. Ипак, већина задруга и није могла да користи ове кредите јер је рентабилност задруга и даље остала главни услов за доделу кредита, односно представљала је основни принцип кредитне политике.⁵⁹⁶

Радне задруге су имале обавезу да израде нова правила, слична онима каква су владала на пољопривредним добрима. Убрзо су у задругама широм Војводине формиране комисије за израду задружних правила, које су на основу искуства, предлога и разних иницијатива задругара израђивале ове важне прописе. Предлози појединих комисија изазивали су велико интересовање код земљорадника. Тако је комисија у СРЗ „Први октобар“ у Ботошу предложила да се у реорганизованој задрузи уведе исплата дечјег додатка, плаћено породилшко одсуство, бесплатно лечење озледа и болести задобијених на раду у задрузи и давање пензија задругарима.⁵⁹⁷

Наравно, овако амбициозни планови у датим околностима апсолутно нису били реални. Овако замишљено социјално осигурање представљало би велико економско оптерећење које без повећања производње и продуктивности

⁵⁹⁶ Борба, 30. април 1953.

⁵⁹⁷ Борба 26. април 1953.

није могло бити одрживо. Међутим, и поред тога радне задруге у Војводини су, као што смо већ истакли, за разлику од осталих крајева Југославије биле привлачне нарочито сиромашним сељацима.

Очекивало се да ће радне задруге, као и пољопривредна добра, примењујући нове принципе остварити преко потребне тржишне вишкове. Рачунало се да би око 30% војвођанске земље давало око 50% тржишних вишкова.⁵⁹⁸

Иначе, организовати производњу у СРЗ, засновану на принципима какви су примењивани на пољопривредним добрима или другим привредним гранама, често је било бесмислено,⁵⁹⁹ чак и немогуће у постојећим условима. Јер ако задруга од неколико задругара планира вредност радног дана и склапа уговоре на принципима који владају на пољопривредним добрима, онда више од половине задругара остаје без радних дана, односно било каквог посла. Да би превазишле овај проблем поједине задруге су на пословима сточарства формирале две или више група које су наизменично обављале послове. Рентабилно пословање у оваквим околностима било је немогуће остварити.

Задруге су често прихватале многобројне обавезе према својим члановима (као што је обрада окућнице, превоз итд.). Раздвајање имовинских од радних односа задруге нису успеле да остваре ни до 1955. године. Тако су се власници земље који немају радних обавеза у задрузи сматрали задругарима и задруга је према њима имала одређених обавеза.⁶⁰⁰

Управни органи задруга углавном су састављени од бригадира и других функционера задруге што се прилично негативно одражавало на остале чланове, јер је често управо оваква појава представљала извор разних врста злоупотреба. Наиме, на овај начин управни одбори нису могли вршити одговарајућу контролу јер руководиоци нису могли сами себе позвати на одговорност.

⁵⁹⁸ Пошто су државна имања са 10% површине давала око 20% укупних тржишних вишкова. Такође, планирано је да ова имања са придодатом земљом дуплирају тржишне вишкове. АВ, Ф. 334. Стенографске белешке са састанка покрајинског комитета СКЈ за Војводину, 15. и 16. април 1954, Реферат Ђуре Јовановића.

⁵⁹⁹ Изједначавање пољопривредних организација са предузећима из других привредних грана стварало је сметње и пољопривредним добрима. Тако је Биро за посредовање рада „послао на копање кукуруза или винограда људе који никад раније нису радили тај посао. А ја не могу да узмем добре раднике које могу да нађем већ само оне које ми Биро пошаље.“ Говор Илије Тепавца на састанку ПК СКЈ за Војводину, 15 и 16. април 1954. године

⁶⁰⁰ АВ, Ф.334.334.а.ј.2619

Такође, улога бригадира је нагло слабила. Уочено је да бригадири ретко стављају примедбе на рад задругара, и примају радове који су далеко од минималног квалитета⁶⁰¹

Код појединих задруга се показао чак и вишак земље јер један део задругара није ни излазио на посао. Заправо, већина задруга је на основу склопљених радних уговора теоретски обезбедила потребну радну снагу, али се у суштини догађало управо супротно. Наиме, окућнице су често онемогућавале ангажовање задругара у раду, нарочито у случајевима када су окућнице засејане културама које су захтевале већу ангажованост људског рада. Поред тога, рад на окућницама у значајној мери оптерећивао је и задружне пољопривредне машине, јер је путем уговора о имовинским односима између задруге и задругара утврђена и ова услуга (истина, уз плаћање, али она често у пракси није руковођена економским, тржишним ценама).⁶⁰²

Пажња коју су задругари посвећивали својим окућницама узроковала је занемаривање и незаинтересованост за заједничку производњу у задрузи. Оне су постале и узрок озбиљних спекулантских интереса. Сељаци су улазили у радне задруге тако што су унели мањи део свог поседа, а онда су посао у задрузи тражили скоро сви чланови њихових домаћинстава.

Окућница је била предвиђена као допунски извор зараде за задругаре, међутим, она их је веома брзо одвукла у индивидуалну производњу. Задруге, а не окућница, пружале су могућност за допунско снабдевање задругара. Осим психолошког момента, односно жарке потребе за сопственом земљом, постојали су и други објективни разлози.

Наиме, укидањем административних мера положај индивидуалног произвођача прилично се поправио. Тако је катастарски приход, услед пораста цена пољопривредних производа 1955. године порастао на 30.000 динара, а висина пореза је остала на нивоу када је катастарски приход процењен на 18.000 динара. Једна калкулација нам показује да је задругар у задрузи просечно имао 120 радних дана са дневницом око 400 динара, односно укупну годишњу зарату од 48.000 динара. Међутим, ако у исто време на својој окућници засеје шећерну репу на површини од само 1кј, са просечним приносом од 2 вагона добије

⁶⁰¹ Исто.

⁶⁰² АВ, Ф. 334. а.ј.1403.

90.000 динара. Чак и када од те цифре одбије разне трошкове и урачуна око 40 радних дана, има већи приход од обраде шећерне репе на 1кј од годишње зараде коју би остварио радом у задрузи.⁶⁰³

Сами задругари водили су више рачуна о својим интересима на уштрб задруге и њених фондова. Тако су савети задругара одређивали цене производа знатно испод тржишне вредности. То је омогућавало задругарима, као на пример у Кикинди, да купују кукуруз и пшеницу од задруге, а онда исти производ продају на тржишту по дупло већим ценама.⁶⁰⁴ Услед оваквих појава често се дешавало да задружној стоци недостаје сточне хране.

Ипак, сви наведени проблеми везани за функционисање СРЗ у Војводини нису озбиљније угрозили њихову стабилност. Тако је од укупног броја радних задруга у Југославији 1956. године на Војводину отпало 46%, а од укупног броја чланова 64%. Такође, пољопривредни стручњаци налазили су се највећим бројем у СРЗ у Војводини, што је чинило 73% укупно запослених стручњака у СРЗ Југославије. Војвођанским радним задругама припадало је чак 80% ораница. Иначе, важно је непоменути да је просечна површина једне СРЗ у Војводини у току 1955. године износила око 50 хектара земљишта. Производња у СРЗ Војводине према производњи задруга у Југославији изгледала је овако:⁶⁰⁵

- 1) Пшенице 83%,
- 2) Конопље 96%,
- 3) Кукуруза 89%,
- 4) Шећерне репе 93%.

Истина, како се наводи у реферату Илије Тепавца, тада председника Пољопривредне коморе Србије, на пленуму Савеза земљорадничких задруга Војводине дошло је до извесног смањења броја радних задруга. Тако је од 443 у 1953. број задруга опао на 413 у 1954. Години, односно на 386 у 1955. години.⁶⁰⁶ Тепавац је ово смањење образложио чињеницом да је одређени број

⁶⁰³ Исто.

⁶⁰⁴ . Карактеристичан је случај у Козарцу када управник задруге није желео да кукуруз и пшеницу продаје на наведени начин, на њега је извршен и физички напад у задрузи. Исто.

⁶⁰⁵ *Дневник*, 17. март 1956.

⁶⁰⁶ Постоји извесно неслагање у броју задруга које наводи Илија Тепавац, који се односи на крај 1953. године са подацима који су објављени у „Неким привредним подацима“...Пошто разлика није велика, сматрамо да нема велики утицај на разумевање ове проблематике.

СРЗ претворен у економије земљорадничких задруга или пољопривредна добра.⁶⁰⁷

Што се тиче броја чланова у СРЗ, на основу података из реферата може се констатовати да и поред значајне заинтересованости за приступ задругама није дошло до озбиљнијих промена. Наиме, код сиромашних домаћинстава која су после реорганизације почела самостално привређивање, услед недостатка средстава и сигурности, постојао је интерес за повратак у задругу. Међутим, како смо већ истакли, тежња ка рентабилном пословању условила је и потребу за ограничавањем броја чланова СРЗ.

Реферат нам даје информације и о производним способностима радних задруга у Војводини. Иначе, занимљиво је погледати кретање бројности трактора у СРЗ Војводине, почев од 1953. године.

Година	Комада	Ха на 1 трактор
1953.	1.580	143
1954.	1.125	185
1955.	1.331	141
1956.	1.785	101
1957.	2.318	76

Табела бр. 23: Кретање броја трактора у СРЗ Војводине⁶⁰⁸

Као што можемо видети, годину дана после реорганизације прилично је опео број трактора у саставу СРЗ. И поред чињенице да ни 1955. године није достигнут број трактора из периода реорганизације задруга, долази скоро идентична површина на један трактор, што је последица смањења површина у поседу СРЗ. Управо захваљујући смањењу површина у поседу задруга и повећаном броју трактора, можемо констатовати да су СРЗ на територији Војводине у овом периоду биле подмирене вучном снагом.

Такође, Илија Тепавац констатује да је бројчани капацитет машинског парка релативно задовољавајућ, односно да је недостајало око 200 трактора. Међутим, како наводи - квалитет постојећих машина, имајући у виду њихову старост и дотрајалост, био је веома слаб. Половину трактора (око 700 комада) требало је одмах заменити.

⁶⁰⁷ Дневник, 17. март 1956.

⁶⁰⁸ Александар Тодоровић, *Селјачке радне задруге АП Војводине од 1953-1958. године*, Привредна изградња 9-10, Нови Сад 1960, 22.

Иначе, приноси на социјалистичким организацијама код главних култура били су знатно већи него приноси на приватним поседима. Овакав успех настао је као резултат коришћења вештачких ђубрива, чија употреба представља мерило интензитета ратарске производње у радним задругама на простору Војводине. Док се у Југославији по једном хектару ораница у 1954. години користило 19,5кг минералног ђубрива, у Војводини 22,5, СРЗ у Војводини трошиле су чак 54кг по једном хектару.⁶⁰⁹

Међутим, Славко Грбић, председник Среског задружног савеза Кикиндског среза, као дискусант после прочитаног реферата, закључио је да су виши приноси у радним задругама постигнути захваљујући искључиво већим улагањима у производњу, а не бољом организацијом производње. По његовом мишљењу многим задругама трошкови производње били су исувише високи.⁶¹⁰

Због новог начина награђивања задругари су примењивали и оне агромере којима раније нису придавали никакву важност. Наиме, награђивање по јединици производње подстицало је на повећање производње, а самим тим и знатно већа улагања.⁶¹¹ Међутим, због лоше евиденције немогуће је утврдити материјалне трошкове, као и утрошак рада по појединим културама. Стога се не може поуздано утврдити ни економска оправданост улагања.

Однос између инвестираних средстава и остварене производње, односно оствареног укупног прихода најбоље нам може указати на економичност пословања радних задруга. Уколико извршимо упоредну анализу ових резултата са осталим подручјима ФНРЈ добијамо још бољу слику продуктивности војвођанских задруга. Од 100 динара уложених основних и обртних средстава у 1954. години у СРЗ остварено је укупних прихода у југословенским републикама и покрајинама:⁶¹²

⁶⁰⁹ *Дневник*, 17. март 1956.

⁶¹⁰ Исто.

⁶¹¹ Нови систем награђивања такође је у пракси показао доста слабости. Наиме, неке задруге су одређивале високе цене за уложени рад. Тако је СРЗ у Трешњевцу плаћала рад својим задругарима на производњи килограма пшенице 2,60 динара, а СРЗ у Мољу 3,90 динара. Што је у пракси значило да задругар у Мољу и са далеко мањим приносима, зарађује колико задругар у Трешњевцу који више производи. *Дневник*, 13. октобар 1956.

⁶¹² Теодор Аврамовић, *Привредна делатност СРЗ посматрана кроз укупан приход и његову расподелу*, Привредна изградња 6, Нови Сад 1957, 30.

Југославија	53,
Србија	54,
Ужа Србија	39,
Војводина	57,
Косово и Метохија	39,
Хрватска	50,
Словенија	57,
БиХ	39,
Македонија	29 дин.

Као што видимо, најбољи резултат постигле су радне задруге на простору Војводине и Словеније, а најслабији у Македонији. Слабији резултат оствариле су и задруге у Хрватској, а прилична разлика у пословању направљена је у односу на задруге на територији уже Србије, Босне и Херцеговине и Косова и Метохије. Можемо рећи да су СРЗ у Војводини економичније пословале у односу на остала подручја ФНРЈ.

Када говоримо о рентабилности и успешности СРЗ у пољопривредној производњи, морамо уважити и мишљење Едварда Кардеља по овом питању. Он је сматрао да је успешност радних задруга зависила првенствено од три фактора: „или су задруге располагале знатнијим делом земље из друштвеног фонда, или су уложена значајнија друштвена средства у инвестиције које су измениле карактер производње или је задруга располагала знатнијим савременим средствима за производњу.“⁶¹³ Дакле, успешност радних задруга у највећој мери зависила је од државних фондова, односно помоћи државе. Већ смо истакли да су управо ови фактори били главни разлог опстанка значајног број задруга у Војводини у односу на остале југословенске регије.

Ипак, промена политике, односно напуштање совјетских метода у пољопривреди морало је условити и мања улагања друштвених средстава у СРЗ. Подаци који су изнети на саветовању о раду социјалистичких пољопривредних газдинстава најбоље нам илуструју однос власти према радним задругама. Тако је у периоду од 1947. до 1954. по једном хектару обрадиве површине вредност друштвених средстава уложених на пољопривредна имања износио 22 хиљаде, а код радних задруга око 33 хиљаде динара. Док су у периоду од 1954.

⁶¹³ Политика, 29. мај 1956.

до 1956. улагања на имањима износила око 26,5 хиљада, а код радних задруга 14,3 хиљаде динара.⁶¹⁴

И поред тога пословање радних задруга било је рентабилније од пољопривредних имања. Од 199 имања, губитак је 1955. године имало 60 имања у износу од 416 милиона, а добит је остварило 139 имања у износу од 766 милиона динара. У истом периоду од 390 задруга добит је остварило 379 у укупном износу од 351 милиона, а свега 11 задруга имало је губитак у износу од 19 милиона динара.⁶¹⁵

Ови подаци више говоре о проблемима у организацији пољопривредних имања него о успешности радних задруга. Наиме, СРЗ за разлику од пољопривредних имања нису биле оптерећене разним социјалним давањима, као ни обавезом осмочасовног радног времена.

Проблем инвестиционог улагања у радним задругама и даље је показивао старе слабости. Чак 52% инвестиционих улагања за 1955. годину утрошено је за грађевине и стоку, док је за опрему дато свега 40%. Већ тада је уочена велика несразмера код средстава која су утрошена за набавку опреме. Од укупне суме за набавку трактора одређено је 70%, док су све остале прикључне машине учествовале са свега 30%.⁶¹⁶

Већ смо истакли да су војвођанске радне задруге биле махом оријентисане на ратарску производњу, што је и било очекивано имајући у виду традицију, величину обрадивих површина на сопственим поседима, као и значајан машински парк.

И поред дугогодишњег настојања да се повећа производња индустриског и крмног биља, због дефицитарности домаћег тржишта житарицама ове културе нису достигле очекивани ниво производње.

	Житарице		Инд.биље		Поврће		Крмно биље		Оран. површине
	ха	%	ха	%	ха	%	ха	%	
1954.	126,8	71,9	23,9	13,6	3,4	2	22,1	12,4	176,2
1955.	113,4	71	21,7	13,6	4,2	2,6	20,4	12,8	159,7
1956.	112,2	71,7	19,7	12,6	3	1,9	21,6	13,8	156,5
1957.	114,3	74,6	16,8	11	2,2	1,4	19,8	13	153,2

Табела бр. 24: Структура сетве у војвођанским СРЗ⁶¹⁷

⁶¹⁴ Дневник, 15. јануар 1957.

⁶¹⁵ Дневник, 15. јануар 1957.

⁶¹⁶ Дневник, 2. септембар 1956.

⁶¹⁷ А. Тодоровић, *Сељачке радне задруге...*, 24.

Дакле, површине под житарицама су се константно смањивале, што је било у складу са смањењем укупних површина са којима су задруге располагале. Међутим, у структури сетве површине под житарицама су чак бележиле благи раст, што је због горе наведених разлога било и очекивано. С друге стране, производња осталих култура није била у одговарајућој мери механизована и више је зависила од учешћа радне снаге, самим тим и њена продуктивност била је на нижем нивоу. Поређењем структуре сетве СРЗ Војводине са структуром сетве задруга у ФНРЈ примећујемо да су биле веома сличне. Можемо констатовати да структура сетве указује да се код пољопривредне производње у СРЗ још увек ради о екстензивној производњи, како у ФНРЈ као целини, тако и у АП Војводини.⁶¹⁸

Ипак, у односу на ратарску производњу Војводине, пољопривредна производња СРЗ играла је запажену улогу. Уколико упоредимо учешће радних задруга код посејаних површина, затим у односу на постигнуте приносе и приносе по 1 хектару површине добијамо следеће резултате:

Култура	Површина АПВ СРЗ		Принос у вагонима АПВ СРЗ		Принос по ха АПВ СРЗ	
	100		100		100	
Пшеница	100	11,84	100	13,5	100	113,9
Кукуруз	100	8,7	100	8,3	100	95,9
Конопља	100	21,8	100	22,4	100	104,2
Шећерна репа	100	15	100	15	100	99,6
Сунцокрет	100	12,3	100	13,9	100	104
Кромпир	100	4,76	100	4,3	100	93,4
Луцерка	100	15	100	11,3	100	96,8

Табела бр. 25: Учешће СРЗ у ратарској производњи АПВ 1954.⁶¹⁹

Дакле, СРЗ су највеће учешће имале у производњи конопље, како у засејаним површинама тако и у приносима. Међутим, ова ратарска култура у сетвеној структури Војводине, као и сетвеној структури радних задруга Војводине није заузимала значајно место, нарочито у поређењу са пшеницом и кукурузом. Самим тим занимљив је податак да је принос пшенице по 1 хектару већи за 14% од Војвођанског просека, док је принос кукуруза нижи од просека Војводине за 4%. Али већ следеће 1955. године производња у радним задругама била је знатно већа од војвођанског просека. Тако је војвођански просек за пшеницу био 16,3 метра по хектару, а у СРЗ у току 1955. године остварен је принос од

⁶¹⁸ А. Тодоровић, *Селјачке радне задруге...*, 25.

⁶¹⁹ АВ,Ф.247.а.ј.131

18,4, код кукуруза је остварен 27 метарских центи по хектару, што је за око 5 метара више од војвођанског просека.⁶²⁰

Сточарска производња у СРЗ била је у овом периоду узрок многобројних дискусија. Међутим, поред констатација о лошем стању ове значајне пољопривредне гране,⁶²¹ проблем се није на одговарајући начин решавао. Велика грешка у развоју сточарства у СРЗ направљена је још приликом њиховог формирања. Наиме, пре концентрације, односно примања стоке у новоформирана задружна газдинства, ветеринари нису прегледали животиње, нити дали потребна упутства неким задругарима, који нису имали искуства за интензивно сточарство. Задругари су искористили овај пропуст и унели најлошију стоку у СРЗ, а млада и здрава грла задржали за себе или распродали. Пошто није извршен преглед стоке приликом њиховог пријема у СРЗ, у већини задруга дошло је до појаве заразних сточних болести, које су проузроковале велике губитке. Разбуктавању болести допринела је велика концентрација стоке, рђав смештај, као и слаба исхрана и нега.⁶²²

Истина, није се бежало од откривања узрока оваквог стања и опасних последица које су трпеле не само за задруге, већ и комплетна пољопривредна производња. Конкретан напредак на овом пољу постигнут је тек на самом крају периода нашег истраживања. Ако се бројно стање стоке, прерачунато на крупна грла, упореди са ораничном површином, видећемо да на једно крупно грло долази:

- На државном сектору.....3,44кј ораничне површине,
- На задружном сектору..... 8,88кј ораничне површине,
- На окућницу чланова СРЗ..... 1,63кј ораничне површине,
- У приватном сектору.....4,78кј ораничне површине.⁶²³

⁶²⁰ Наведене податке ипак не треба третирати као апсолутно поуздане, јер за исту годину постоје и други подаци који се међусобно разликују када су у питању приноси на СРЗ. Тако Никола Кмезић наводи да су приноси пшенице код СРЗ у 1955. години износили 17,4мтц по хектару. изложен 14. јануара 1957. *Реферат Николе Кмезића у Новом Саду на саветовању представника социјалистичких газдинстава, среских, задружних и неких пољопривредних институција*, Пољопривреда Војводине 11, Нови Сад 1957

⁶²¹ И поред чињенице да је сточарство у СРЗ на територији Војводине било слабо развијено, сточни фонд војвођанских задруга далеко је превазилазио југословенски просек. На пример: фонд свиња у СРЗ Југославије износио је 142.296 комада, од тога је у војвођанским задругама гајено 121.907. У исто време СРЗ на територији Хрватске имале су само 9.359 свиња, а задруге на подручју уже Србије 9.018. Сличан однос владао је и у производњи говеда, коња, чак, и оваца. Т.Аврамовић, *Анализа биланса...*, 13.

⁶²² АЈ, ф. 4 - 266 -1553.

⁶²³ Милоје Грујичић, *Проблеми сточарства у АП Војводини*, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад 1953, 19.

Дакле, када је у питању бројност стоке СРЗ су стајале веома лоше. Од СРЗ се очекивало да постану главни произвођач сточарских производа, јер су као крупна газдинства имала потребне услове за интензивирање производње. У том циљу је Повереништво за пољопривреду још 1950. године издало Уредбу о обавезном држању стоке. Несебична помоћ задругама у првом тренутку стигла је са државних пољопривредних добара, која су пружила помоћ у набавци бикова. Али, било каква наредба или помоћ у датом тренутку није могла да трансформише задруге у иоле озбиљнија сточарска газдинства.⁶²⁴ Основни узрок малобројности стоке, поред појаве разних болести, лежи у чињеници да се у скоро свим задругама уврежило мишљење да је узгој стоке, нарочито говеда - нерентабилан. Разлоге треба тражити у пословању и потребама задруга из претходног периода, када је постојао изражен проблем недостатка механизације. Заправо, задруге нису поклањале довољно пажње узгоју говеда и свиња, већ су сву пажњу посвећивале развоју коњарства. Због таквог бројног стања стоке, задруге су, уместо на сваких 5 година, на својим површинама могле користити стајско ђубриво тек сваке 12. године.⁶²⁵ Недовољна посвећеност развоју сточарства узроковала је и константно смањење основног стада, што је представљало тежак проблем за пољопривредну производњу у СРЗ. Ово смањење најбоље нам илуструје следећа табела.

	1954.	1955.	1956.
Коњи	20.448	18.682	14.745
Говеда	25.417	25.133	23.368
Свиње	124.415	115.853	79.170
Овце	102.007	88.057	70.763

Табела бр. 26: Преглед развоја сточарства у СРЗ Војводине 1954-1956.⁶²⁶

И поред чињенице да се смањење у највећој мери односи на коње, тај податак нам ипак не указује на слабост радних задруга, већ на замену запрега (већу употребу трактора у пољопривредној производњи). С друге стране, имајући у виду да је говедарство основна сточарска грана уско повезана са осталим производњама, нарочито ратарством, смањење од 1.765 говеда, иако најмање, најтеже је погодило сточарство радних задруга. Нарочито је велики губитак у свињогојству (36.683 комада). Овај пад се објашњавао наглим падом цена тов-

⁶²⁴ АЈ, Ф.301-15.

⁶²⁵ АВ, Ф. 334а.ј. 1403.

⁶²⁶ АВ, Ф. 247.а.ј. 313.

них свиња на тржишту, тако да су се задруге више оријентисале на продају си-
ровина него на њихову реализацију кроз тов.

На основу свега до сада изнетог изгледало је да су се радне задруге на
простору Војводине у периоду од 1953. до 1957. године, захваљујући чињеници
да су остале прихватљиве за ниже слојеве сељаштва и да су остваривале од-
ређене резултате, консолидовале и заузеле колико толико равноправно место
са осталим пољопривредним организацијама.

Година	Број СРЗ %		Обрадиве површине у хектарима %	
1954.	416	100	202.384	100
1955.	379	91	182.434	90
1956.	368	88	182.434	90
1957.	347	83	182.434	90

Табела бр. 27: СРЗ у Војводини 1954 -1957.⁶²⁷

Међутим, више је него очигледно да је прилив сељака у СРЗ заустав-
љен. Он је био повезан са величином земљишне површине коју су радне задру-
ге добиле из општедруштвеног фонда. Као што смо видели, сами задругари су
унели веома мале површине земље у задругу, па им није био у интересу улазак
незадругара у задругу јер се на тај начин смањивала површина земље из које
су они црпили значајна средства.

Ипак, неке одлуке власти нису ишле у прилог развоју СРЗ. Ту се пре
свега мисли на одлуку да се земљарина мора уплаћивати у буџет народних од-
бора, самим тим фондови задруга ускраћени су за огромна средства. Међутим,
слаб прилив земље са индивидуалних газдинстава, недовољна материјална
подршка државе, а пре свега усвајање новог концепта развоја пољопривреде и
„социјалистичког преображаја села“ узроковали су постепена гашења и припа-
јања СРЗ општим земљорадничким задругама и у мањој мери пољопривредним
добрима. Овај процес је нарочито убрзан после 1957. године, када је коопера-
ција и званично промовисана као метод социјалистичког преображаја, што је
условило додатно фаворизовање земљорадничких задруга општег типа. Се-
љачке радне задруге све више су се окретале себи и бавиле решавањем сопс-
твених проблема. Оне више нису имале значај који су имале раније јер више
нису сматране инструментом за спровођење аграрне политике, док су земљо-

⁶²⁷ Никола Кмезић, *За веће приносе и већу продуктивност рада на социјалистичким газдинст-
твима у Војводини*, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад 1953, 2.

радничке задруге стварале сплет економских односа са индивидуалним сељацима и самим тим социјалистичкој држави у идеолошком погледу постале привлачнији фактор. Земљораничке задруге постале су знатно привлачније и сељаштву јер му је та сарадња у великој мери помагала и омогућавала продуктивнију производњу и, што је најважније, он је притом и даље остао неприкосновен господар свог газдинства. Радне задруге су за кратко време престале да постоје као самосталне организације и постале економије земљорадничких задруга.

ДПД

Аграрна реформа 1945. године довела је до уситњавање поседа, што је додатно отежавало примену савремених агротехничких средстава и самим тим у одређеној мери изазвала пад укупне пољопривредне производње. У условима увећане потражње за пољопривредним производима, власт је брзо уочила проблем и сву пажњу усмерила ка концентрацији земље и формирању крупних пољопривредних газдинстава. Нема сумње да су државна пољопривредна имања уз СРЗ и земљорадничке задруге општег типа биле за власт једини прихватљиви наследници некадашњих великих поседа.

Нарочита пажња посвећена је задругарству. Предност задругарства, нарочито сељачких радних задруга, у односу на пољопривредна добра, лежала је у чињеници да су оне, с једне стране као крупан посед омогућавале примену интензивне производње, а с друге, представљале средство за својинску трансформацију на селу. Стога се о пољопривредним добрима као значајнијем произвођачу хране престало озбиљније размишљати. Од државних пољопривредних добара очекивало се да покажу и докажу предност коју нуде велика газдинства у смислу примене савремених научних метода и механизације.

Законом о стварању ДПД њихова делатност усмерена је на унапређење пољопривреде (у смислу производње квалитетног семена, стоке за приплод), усавршавање и школовање стручњака и омогућавање и олакшавање сељаштву примене савремених научних метода. Њима је ради остваривања ових циљева у Војводини додељено из државног земљишног фонда 210.000кј обрадивог земљишта (са, како је наведено, свим фабрикама које су органски везане за пољопривредна добра).⁶²⁸

Важно је нагласити да имања на територији Војводине на основу Закона нису имала јединствено руководство. Поред покрајинске, формирана су имања

⁶²⁸ Службени лист ДФЈ, 56/ 1945.

под савезном и републичком управом.⁶²⁹ Имања су без обзира на управу била организована идентично - по совјетском моделу.

Надничарски систем који је примењиван на имањима пре рата замењен је тзв. бригадним системом. Наиме, плата је одређивана по радном учинку, а послови су обављани по нормама помоћу којих се одређивао учинак у одређеном времену. Радници на имањима били су распоређени по групама и разредима сходно стручној спреми.⁶³⁰ Дакле, задужење је било појединачно, док је зарада била заједничка. И управо је овакав систем условио велике проблеме у пословању ДПД. У идеолошком и политичком смислу он је одражавао дух социјалистичке државе, али запослени очигледно нису олако прихватили поруке које је нова власт пласирала бучном пропагандом. Прегалаштво зарад изградње нове социјалистичке заједнице радницима није представљало довољан подстицај, што се директно одражавало на укупну производњу.

Примера ради, одступања послератне производње пољопривредних култура на државним имањима у односу на просечну производњу у мц по 1кј у периоду 1930-1939. године најбоље нам илуструје продуктивност тих имања. Одступања код пшенице на ДПД у Војводини у односу на предратни просек износило је у процентима 7,36, код кукуруза 8,83, шећерне репе 5,03, конопље 7,89, луцерке 9,11 и кромпира 3,2%.⁶³¹

Иначе, важно је истаћи да су стално запослени радници на државним имањима имали веће зараде него остали пољопривредни радници, са просечном годишњом зарадом од 33.807 динара. Ипак, са овим примањима могли су да подмире свега 67% животних потреба, што је вероватно у највећој мери условило недовољну заинтересованост за послове или у крајњем случају, напуштање имања и одлазак у град. Такође, стално запослени радници имали су често и додатне зараде које су прилично оптерећивале фонд плата. Наиме, на основу уредбе о платама радника на државним и задружним пољопривредним добрима прековремени рад је био дозвољен само под изузетним условима. И

⁶²⁹ Исто.

⁶³⁰ *Службени лист ФНРЈ*, 58/1948.

⁶³¹ Подаци се односе на период 1945-1948. када су одступања у приносима наведених пољопривредних култура карактеристична за пољопривреду Војводине и Југославије. Потребно је истаћи да су наведена одступања на простору Војводине код аграрних интересената, колониста и СРЗ знатно већа него на државним имањима, док су просечни приноси исти као на аутохтоним домаћинствима, или су незнатно бољи. АВ, Ф.185 а.ј. 2082.

поред тога поједина добра заводила су у платама прековремени рад, који обично није имао оправдања. То је био разлог да Привредни савет ФНРЈ убрзо донесе одлуку којом се забрањује прековремени рад у привреди.⁶³² Без сумње, ова мера показује да је власт такође изгубила веру да ће радницима заједнички интерес бити испред личног. Ипак, знатно тежа ситуација била је са сезонским радницима који су радећи свега шест месеци просечно зарађивали 18.578 динара за годину дана.⁶³³ У циљу смањивања трошкова донета је одлука да се са радницима који су закључили уговор на три до девет месеци поступа као са сезонским радницима, што је значило да ови радници нису могли користити бенефиције које су имали стално запослени пољопривредни радници.⁶³⁴

Можемо рећи да је држава до 1950. године и поред чињенице што је видела задругарство, а не државна пољопривредна добра као најбоље средство за „социјалистички преображај села“ у значајној мери помагала ова имања. Целокупне инвестиције за развој државних пољопривредних имања у Војводини према Плану из 194. год. износиле су 776 милиона динара. Планирано је да се наведена средства употребе за изградњу магацина, млекара, стаја за стоку, силоса, живинарника, а предвиђена је била и изградња радничких станова за сталне раднике.⁶³⁵ Тако је употреба механизације на ДПД била знатно већа него у задружном, да не говоримо приватном сектору. Чак 67% тракторског парка Југославије налазило се на државним добрима.⁶³⁶ Такође, ова имања су по правилу поседовала и најквалитетнију обрадиву земљу и за разлику од сељачких, а у великој мери и задружних газдинстава, користила су услуге агронома.

Међутим, и поред тога, продуктивност је на државним имањима била испод очекиване. Ипак, просечни приноси су, као што смо видели, били изнад просечних приноса на задружном, а у одређеној мери, могло би се рећи, и у односу на приватни сектор. Званична државна политика истицала је ове резултате којима је доказивала предност великог газдинства, али и планске производње.

⁶³² АЈ, Ф. 4- 247-1437.

⁶³³ Александар Касаш, *Камендин*, Нови Сад 2007, 160.

⁶³⁴ АЈ, Ф.4-247- 1437.

⁶³⁵ А. Касаш, наведено дело, 100.

⁶³⁶ Међутим, дотрајалост трактора, недостатак резервних делова и недовољан број прикључних машина увелико су покварили првобитан утисак. Јован Шевић, *Поседовни односи у пољопривреди*, Београд 1953, 13.

Оваква пропаганда играла је одређену улогу у државним оквирима, док је у иностраној штампи коментарисана као „сумњиво доказивање“ које је лако оповргавано упоређивањем са западним земљама које су поседовале земљу сличног квалитета. Тако су на пример просечни приноси у Данској и Белгији, државама у којима је доминирао ситан и средњи посед, далеко превазилазили просечне приносе на нашим државним имањима. Овакво упоређивање било је нарочито опасно јер је оповргавало југословенску тезу „да је прелаз на велика газдинства предуслов за повећање продуктивности пољопривреде.“⁶³⁷ На тај начин југословенским комунистима одузимао би се важан аргумент у њиховој борби за деприватизацију пољопривреде.

Ипак, са ове временске дистанце можемо констатовати да је примену агротехничких мера и на државним имањима било тешко у потпуности реализовати. Дотрајалост машинског парка, односно недостатак резервних делова, као и недостатак прикључних машина били су карактеристична појава на свим ДПД у Југославији. Међутим, често су објективни проблеми коришћени да се прикрију слаба организација, многобројни пропусти и злоупотребе. На пример, слаба примена основних агротехничких мера, као што је дубоко зимског орање, указује на озбиљне организационе проблеме. Затим, положај сточарства на државним имањима и пре свега однос према овој пољопривредној грани најбоље нам илуструју стање какво је владало на државним добрима. Неухрањеност и угинућа стоке нису представљали усамљене појаве, већ правило и на имањима у Војводини.⁶³⁸

Следећи важан узрочник лошег стања на државним добрима представљао је проблем кадрова. Наиме, и поред чињенице да је на овим имањима било запослено много школованих агронома, на руководећим местима постављани су истакнутији чланови Партије који нису имали ни елементарне школске квалификације.

У партијској и државној документацији као озбиљан проблем често је истицан бригадни систем који, као што смо видели, за запослене на имањима

⁶³⁷ В. Г. Додић, *Аграрна политика...*, 185.

⁶³⁸ Према непотпуним подацима на укупно 30 добара за 4 месеца у 1949. год. стање у вези угинућа и принудног клања стоке било је следеће: свиња је угинуло 3.784, а принудно заклано 2.984, прасади је угинуло 2.536, а принудно заклано 650, товљеника је угинуло 255, а принудно заклано 972, оваца је угинуло 670, а принудно заклано 318, живине је угинуло 1.700, а принудно заклано 300, говеда је угинуло 29, а принудно заклано чак 257. АВ, Ф. 334. а.ј. 407.

не само да није био довољно подстицајан, већ је омогућавао и одређене пропусте и злоупотребе. Решавање проблема на ДПД почело је као у радним задругама, заменом бригадног система такозваним акордним системом. Мада је разлог његовог доношења у највећој мери настао као последица предаје предузећа, самим тим и пољопривредних добара, на управљање радницима. Очекивало се да ће се акордним системом подићи свест запослених који ће самим тим одговорније приступити својим обавезама на имањима. Суштина овог система састоји се у узимању извесног посла који ће група радника или радник обављати извесно време. Норма остаје као мерило за одређивање рока до кога се посао мора завршити. Све остало је у рукама радника. Они бирају систем рада, одређују распоред по радним местима, чак (и без обзира на прописе) одређују и радно време. Као што можемо видети, овај систем по својој суштини у значајној мери подсећа на некадашњи надничарски систем. Као и на СРЗ, и на државним имањима велика очекивања од овакве организације веома брзо су се показала утопистичким. Очекивати повећање продуктивности рада на овакав начин било је више него илузорно. Напротив, пошто се систем могао растегљиво тумачити, био је идеалан за нове видове злоупотреба.⁶³⁹ Дешавало се да појединци на неким имањима добију одређен посао, а затим скупљају радну снагу и плаћају је по погодби после завршеног посла. Било је и случајева када руководиоци на имањима нису испуњавали обавезе према радницима.⁶⁴⁰

Доношење закона о управљању државним привредним предузећима који одређује да раднички колектив преко представничког органа, односно радничког савета управља предузећем остало је у домену симболике. Друштвена моћ директора остала је и даље веома велика. Закон није дао радничком савету готово никаква права из области радних односа, а још мање из области расподеле дохотка.⁶⁴¹ Имајући у виду социјални и образовни профил запослених, примена овог закона на пољопривредним имањима била је праћена дилемама

⁶³⁹ На састанку Привредног савета Владе ФНРЈ са директорима државних пољопривредних добара 21. новембра 1951. године констатовано је да се на пољопривредним добрима развило „паразитерство, да се дешавају крађе у којима учествују сви, од руководиоца до радника.“ Затим се наводи да на овим имањима влада велики јавашлук, расипништво, чак се и земља којом располажу добра често не обрађује у целини и сл. Б. Лекић, М. Зечевић, наведено дело, 325.

⁶⁴⁰ Тако се група радника у Чуругу споразумела са руководством да им се за косидбу младе луцерке исплати 300 динара по јутру. Међутим, када је посао био завршен, њима је после дуго-трајне калкулације по канцеларијама, исплаћено 200 динара. *Слободна Војводина* 11. јун 1951.

⁶⁴¹ Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947-1952*, Београд, 1981, 90.

и дубоким неразумевањем. Директори по правилу нису упознавали раднички савет са инвентаром, планом и начином пословања. С друге стране, било је случајева да раднички савети и управни одбори нису хтели да прихвате своје обавезе, правдајући се да је директор задужио имање, та да они неће да сносе одговорност.⁶⁴² Оваква конфузија погодовала је паду дисциплине и порасту злоупотреба.

Сви ови проблеми дошли су до изражаја управо онда када је Влада много очекивала од ДПД. Наиме, почетком 1951. године дошло је до одустајања од обавезног откупа за поједине пољопривредне производе. Самим тим, постојала је реална бојазан да ће, пре свега услед укидања откупа меса, доћи до великих поремећаја на тржишту меса и месних прерађевина. Стога се од социјалистичког сектора, самим тим и од ДПД,⁶⁴³ очекивала „потпуна промена газдовања," како би ова газдинства „помогла економску политику Владе и Партије у снижавању цена и добром снабдевању градова и индустријских центара".⁶⁴⁴ Пошто је било свима јасно да пољопривредна добра немају ресурсе да без конкретне помоћи државе брзо реагују на наведени захтев власти, Борис Кидрич је предложио мере за њихово економско јачање. „Уколико се тражи од њих да цене буду ниже, утолико ће се компензирати на друштвеном доприносу, али само код оних који следе нашу политику."⁶⁴⁵

Ипак, до „потпуне промене газдовања" није дошло. Значајни помаци нису направљени ни у кадровској политици. Тако је на пленуму Централног одбора Синдиката пољопривредних радника Југославије, одржаног почетком маја у Новом Саду, констатовано да се на многим пољопривредним добрима у свим југословенским републикама потцењује улога стручњака тако што им се одређују изразито мале плате и на тај начин добра остају без квалитетних агронома.⁶⁴⁶ Такође, тешки услови и слаба зарада детерминисали су и велику

⁶⁴² *Слободна Војводина*, 20. јануар 1951.

⁶⁴³ Ипак, имајући у виду да су радне задруге, одмах по објављивању укидања откупа за месо, добиле олакшице за продају меса по јефтинијим ценама, можемо закључити да је власт је у овој „борби за снижење пољопривредних производа" знатно више рачунала на радне задруге него на ДПД.

⁶⁴⁴ Борис Кидрич је изјавио да се „у спровођењу политике снижења цена треба имати у виду да се иде само на економске цене, а не на попуштање социјали. Ако би ишли са још нижим ценама, користили би сељачкој шпекулацији, јер ће градском становништву остајати.. с којим ће ићи да купује код сељака који ће дизати цене." Богдан Лекић, Миодраг Зечевић, наведено дело..., 328, 329.

⁶⁴⁵ Исто, 328.

⁶⁴⁶ *Политика*, 9. мај 1952.

флуктацију радне снаге на пољопривредним добрима. Пошто систем награђивања није признавао квалификације као у осталим привредним гранама, већ према послу који се обавља, радник није имао интерес да додатно унапреди своју стручност и на тај начин обезбеди и већу зараду. Стога је пољопривредним добрима, поред агронома и школоване администрације, недостајало и стручних пољопривредних радника.

Управљање газдинством, односно одређивање смера пољопривредне производње, често је било стихиско и детерминисано једноставном рачуницом на основу које се производи само оно што тренутно има највишу цену. Уместо да се пажња посвећивала подизању продуктивности и дугорочном планирању, производњи се прилазило на крајње екстензиван начин.

Већ смо истакли да су државна добра располагала најбогатијим машинским парком. Међутим, проблеми из претходног периода били су актуелни и 1954. године. Директори ДПД су путем штампе и на разним саветовањима константно истицали проблеме везане за механизацију. Процењивано је да је у Војводини 1954. неискоришћено око 1.500 трактора. Разлози оваквог стања су многобројни. Дотрајалост трактора и недостатак резервних делова и прикључних машина представљали су највећи проблем. Такође, скупо гориво и скупо одржавање доводили су у питање њихову рентабилност, тако да су на имањима често наводили и бесмислене разлоге њиховог некористићења.⁶⁴⁷

Ако се овом списку додају проблеми везани за арондацију, ниске цене пољопривредних производа, кредитирање, мале инвестиције и нарочито структура основних средстава, додатно се изоштрава слика која илуструје слабост државних имања. Нарочито се услед слабих инвестиција умножавају стари, али и јављају нови проблеми. Занимљив је податак да су улагања у пољопривредна добра Војводине, имајући у виду њихову величину, организацију, политички и привредни значај, била изузетно мала. Према завршним рачунима из 1954. године, на основу вредности основних средстава по једном хектару, улагања су изгледала су овако:⁶⁴⁸

⁶⁴⁷ Тако је пољопривредно добро „Срем“ поседовало на сваких 40 хектара по један трактор, што је, како наводи директор, добар амерички просек. „Али због лоших коловоза ти трактори пропадају у блату.“ *Дневник*, 18. новембар 1954.

⁶⁴⁸ *Дневник*, 11. октобар 1955.

Ужа Србија	96.234,
Војводина	89.861,
Космет	65.153,
Хрватска	180.000.

Што се тиче Војводине, слика се додатно погоршава, јер је на 1ха нових добара, која иначе нису опремљена често ни основним пољопривредним средствима, уложено свега 40.645.⁶⁴⁹

Новоформирана добра основана су углавном на економијама сељачких радних задруга, а само мањи број на земљи добијеној на основу Закона о пољопривредном земљишном фонду из 1953. године. Пољопривредним добрима у Војводини додељено је 42,2 хиљаде хектара земље, што је у односу на остала државна газдинства у Југославији износило близу 50%.⁶⁵⁰ Иначе, 1953. године основано је 86 нових пољопривредних добара. Највећи број је формиран у јеку највећих пољопривредних радова. Ако знамо да су та новоформирана добра морала уложити знатно веће инвестиције у изградњу објеката, набавку стоке и машина, онда схватамо „величину“ горе наведеног улагања.⁶⁵¹

Структура основних средстава показује нам следеће односе:⁶⁵²

Грађевине	80,7%,
Опрема	10,6%,
Инвентар - алат	1,2%,
Засади	1,5%,
Стока	6,0%.

Дакле, стање је слично као и код земљорадничких задруга, грађевински објекти учествују са 80,7% у структури основних средстава. Међутим, пољопривредна добра ни са таквим односом не располажу потребним грађевинским об-

⁶⁴⁹ Исто.

⁶⁵⁰ Добрима на подручју тзв. уже Србије додељено је 24,4, Словеније 5,6, Македоније 13, Хрватске 8,7, БиХ 9,6 хиљада хектара, док добрима у Црној Гори по овом закону није додељена земља јер Црна Гора није ни имала земљишта у пољопривредном фонду. *Југославија 1945-1964, Статистички преглед*, 109.

⁶⁵¹ Вредност основних средстава на новим пољопривредним добрима кретала се око 100.000 динара. Била су потребна улагања од преко 200.000 динара по једном хектару да би се достигао ниво старијих добара, нпр. у Хрватској, где вредност основних средстава на ДПД по хектару није износила мање од 300.000 динара. Када се та свота помножи са бројем хектара онда се на сваком имању добије цифра од неколико стотина милиона динара. *Дневник*, 4. септембар 1955.

⁶⁵² АВ, Ф. 247. а.ј. 174.

јектима. Наиме, око трећине грађевина односи се на сточне стаје мањег капацитета, расуте по салашима, већином дотрајале и самим тим неупотребљиве за озбиљнију интензивну производњу.⁶⁵³ С друге стране, средства која учествују у пољопривредној производњи и која у највећој мери утичу на рентабилност производње су сразмерно мала.

Управо када анализирамо проблеме на државним имањима, морамо јасно раздвојити новоформирана добра. Стара имања су у претходном периоду добила зграде и инвентар, сходно томе имала су обавезу плаћања тзв. амортизације, док су нова имања, и ако изграде зграду, поред амортизације морала да плаћају и ануитете са каматом. Осим наведених, како се тада говорило - објективних проблема и недостатака, ова газдинства суочавала су се и са другим, за то време карактеристичним препрекама. Њихова организација често није одговарала политичким и идеолошким захтевима државе. Наиме, приликом оснивања ових имања очекивало се да ће она омогућити запослење пре свега сиромашним сељацима и беземљашима. Међутим, од 840 радника на 21 анализираном добру, свега 450 су беземљаша, а остали имају своју земљу која се често обрађује радном снагом надничара.⁶⁵⁴ Очигледно је идеолошка компонента била и даље доминантна у привредном животу земље. Социјални и политички статус играо је велику улогу у додељивању послова. Атрактивна места бригадира, груповође, магационера или чланова управног одбора била су резервисана за чланове Партије. Одговоран, способан, марљив радник који би евентуално поседовао преко 4 јутра земље и вршио неки од наведених послова био би јавно етикетиран као неко „ко бежи од мотике“ и од кога имање само може имати штете.⁶⁵⁵

Мала улагања у пољопривредна добра, али и комплетан социјалистички сектор у пољопривреди, настали су (по мишљењу покрајинских руководилаца) услед компликованости технике конкурса за доделу пољопривредних кредита што је недовољно стручној администрацији на војвођанским имањима предста-

⁶⁵³ Имање „Граничар“ у Гакову на 6.700ха земље није имало изграђен ни један објекат. Приноси су смештани на невероватних 150 места (у шупи ватрогасне станице, напуштеној цркви, на тавану штала приватних кућа и куће радника). На истом имању је око 700 крупних грла стоке размештено по малим шталама, остала стока такође, услед чега се није могла постићи ни нормална исхрана стоке. Машине и запрежна кола стајали су под ведрим небом. *Дневник*, 4. септембар 1955.

⁶⁵⁴ *Дневник*, 8. јун 1954.

⁶⁵⁵ *Дневник*, 8. јун 1954.

вљало често нерешив проблем. Наиме, на конкурс за доделу кредита 1954. године одбијено је чак 64% пољопривредних организација. У већини случајева одбијени су због економске неоправданости улагања, односно из њихових образложења Народној банци није се могло закључити да ће инвестиција бити рентабилна.⁶⁵⁶

Међутим, систем кредитирања је био такав да се мали број ДПД и одлучивао на овај корак. Новинарски чланак из тог периода осликава нам тадашње кредитне услове са којима су се сусретала имања која су, као што смо видели, имала прилично ниску продуктивност. „Ако се рецимо сазида штала за краве музаре, а кредит се добије на 40 година, онда се у току тих 40 година мора, не само вратити дуг у целости уз камату од 3 до 4 одсто, него и уплатити у фонд за амортизацију још једанпут толико износ за једну нову шталу. То значи да треба вратити скоро троструку вредност добијеног кредита.“⁶⁵⁷ Из свега овога можемо закључити да је кредитни систем био сасвим дестимулативан, нарочито за нова пољопривредна добра.

Колико је ситуација са додељивањем кредита била мучна доказује нам и чињеница да многа пољопривредна добра која су се и усудила да конкуришу за кредите и којима је он и одобрен, нису могла правилно да га искористе јер су средства стигла са великим закашњењем. Тако је државно пољопривредно добро „Вршачки ритови“ добило инвестициони кредит за подизање силоса крајем године када је због подводности терена било немогуће отпочети са изградњом. Поред тога, за 1954. годину нису били расписани конкурси за добијање инвестиционих кредита за мелиорацију терена и адаптацију објеката, због чега су поједина имања претрпела и приличну материјалну штету.⁶⁵⁸

На територији Војводине било је 1954. године 224 пољопривредних добара са ергеламима и осталим пољопривредним објектима. Од тога:

	Свега	Стара	Нова
Број пољопривредних добара	224	127	97
Површина земље у ха	227.902	170.216	57.686
Површина ораница и башти	186.545	138.004	48.501

Табела бр. 28: Стање пољопривредних добара у Војводини 1954. године.⁶⁵⁹

⁶⁵⁶ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁶⁵⁷ *Дневник*, 4. септембар 1955.

⁶⁵⁸ *Дневник*, 13. новембар 1954.

⁶⁵⁹ АВ.Ф.247.а.ј.174

Пољопривредна добра су поседовала 10,5% укупне површине АП Војводине, односно 11,40% обрадиве површине и 12,04% површина ораница и башти.⁶⁶⁰

И поред свих наведених тешкоћа, производња на пољопривредним добрима у Војводини била је успешнија од покрајинског просека. Ово и не треба да чуди имајући у виду стање механизације и примене агротехничких средстава на индивидуалним газдинствима. Међутим, власт никако није могла бити задовољна приносима на ДПД. Нарочито је карактеристично велико осцилирање приноса из године у годину.

	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.
Пшеница	14,2	18,3	10,2	18,1	9,7	17,8	15,8
Кукуруз	15,8	24,7	9,4	22,8	21,5	22,3	24,3

Табела бр. 29: Принос пшенице и кукуруза 1950-1956. у мтц/ха⁶⁶¹

Ако узмемо у обзир да су у овом периоду климатски услови узроковали драстичне осцилације приноса, то никако не представља оправдање, већ само показује велику рањивост и слабост пољопривреде. Заправо, на ДПД се дуго сматрало да је дубина орања 16/20цм сасвим одговарајућа. Употреба минералног ђубрива кретала се 100-300кг/ха и то углавном само на напреднијим газдинствима, о техници примене није се ни размишљало. О штетном дејству површинских вода скоро да није било говора, док је интересовање за високоприносне сорте било минимално.⁶⁶²

Ако ове резултате на пољопривредним добрима упоредимо са резултатима на сељачким радним задругама, које су имале исте или сличне проблеме, онда се успешност производње на ДПД мора додатно довести у питање. Међутим ДПД су имала и неке специфичне издатке који су условили и њихов неравноправан положај. Пре свега, социјалне обавезе према запосленима представљале су значајну ставку у њиховим трошковима, као и друге обавезе према држави.⁶⁶³ Заправо, организација на добрима била је таква да је захтевала велико учешће радне снаге, што је драстично повећавало трошкове производње.

⁶⁶⁰ Исто

⁶⁶¹ Н. Кмезић, Реферат на саветовању..., 5.

⁶⁶² Закључци са саветовања директора ...,2.

⁶⁶³ На неким новоформираним пољопривредним добрима сомборског среза платни фонд и социјални допринос износио је и до 50% укупног бруто-продукта имања. *Дневник*, 4. септембар 1955.

Поједини прописи не само да нису били логични, већ су директно угрожавали развој ДПД. Тако је Уредба о састављању завршних рачуна и формирању дохотка предвиђала да се за остварени платни фонд признаје само део којим је извршена реализација произведене робе, односно само оно што је продато.⁶⁶⁴ Међутим, део производње који је остављен за исхрану стоке и сличну намену (дакле, остао непродат) није се рачунао, самим тим, подразумевало се да је на том имању реализација мала, па је и имање је доведено у незавидан положај.⁶⁶⁵

На основу процене вредности основних средстава одређивана је и висина камате и амортизације. Често процене нису биле реалне, тако да су и приходи од сточарства једва покривали дажбине према држави на име амортизације стаја. Пример са машинама је још драстичнији. Приликом одређивања камате за машине изгледа да се полазило од претпоставке да ће се оне употребљавати током целе године, што наравно, за разлику од индустријске, у пољопривредној производњи није случај. Осим проблема са високом амортизацијом, узгој сточарства на пољопривредним имањима имао је још један, рекли бисмо парадоксални узрок ниске продуктивности. Наиме, када су се на имању користиле напредне методе, које су наравно захтевале и веће трошкове, онда је рентабилност била мања. Објашњење такве рекли бисмо јединствене појаве је једноставно. Пољопривредна добра нису располагала расном стоком, стога је и примена савремених метода била неделотворна. Нарочито су лоше пролазила она имања која су у свом инвентару имала дотрајале машине јер је приликом њиховог расхоровања требало у амортизациони фонд уплатити њихову процењену вредност и тек онда купити нову машину.⁶⁶⁶

Такође, мора се констатовати да је значајан кривац за лоше пословање, односно губитке, пољопривредних добара у Војводини представљао систем цена. Да су цене пољопривредних производа биле тржишне у правом смислу те

⁶⁶⁴ *Службени лист ФНРЈ*, 54/1954

⁶⁶⁵ Следећи пример, који је наведен на расправи о овом проблему на Комисији за село, најбоље илуструје наведени проблем. Ако се имању *x* не призна сточна храна као реализована роба, онда реализација износи 68 милиона динара, а ако се признаје, износи 76 милиона. Платни фонд у првом случају износио је 39 милиона, а у другом 43 милиона динара. Акумулација у првом случају је износила 29 милиона, а у другом случају 33 милиона динара. На овај начин обрачун дохотка и платних фондова смањивао се за 8,5 милиона, а имање је оштећено за око 4 милиона динара. АС, Ђ.2-2

⁶⁶⁶ *Дневник*, 4. септембар 1955.

речи, нема сумње да би зарада од пољопривредне производње била далеко већа.⁶⁶⁷ Држава је и даље на цене пољопривредних производа, односно пољопривреду у целини, гледала са аспекта укупног привредног развоја.

Можемо закључити да је карактер проблема са којима су се суочавала ДПД био такав да би пролонгирање њиховог решавања угрозио, не само пољопривредну производњу, већ и њихов опстанак. Међутим, власт их је истина детектовала, али се током 1954. и 1955. године водила на разним форумима јалова расправа о овом питању.⁶⁶⁸

Ипак, до маја 1956. године решена су важна питања. Тако је добрима одобрено расходовање старих машина без обавезе плаћања у амортизациони фонд. Оно што је веома важно омогућено им је да отварају сопствене продавнице, што је помогло постизању тржишних цена својим производима. Затим, измењен је систем награђивања, тако што су укинута сва административна ограничења висине плата.⁶⁶⁹

Нове мере су се веома брзо показале делотворним. Тако су ДПД крајем 1957. поседовала 2.179 трактора, 317 трактора више него почетком године. У истом интервалу повећан је и број прикључних машина. Док је крајем 1956. године на један трактор долазило 1,8 прикључних машина, тај број се крајем 1957. попео на 2,67. Истина, структура тракторског парка, односно однос између тешких, средњих и лаких трактора, није одговарао савременој обради земље.⁶⁷⁰ Такође, постигнут је значајан напредак у употреби минералног ђубрива. Пошто се сматрало да је систем награђивања један од пресудних фактора ниске продуктивности рада на пољопривредним добрима, овој активности посвећена је велика пажња.

Ипак, према подацима НО срезова о оствареном финансијском резултату на пољопривредним добрима за 1956. годину видимо да је на добрима остварен укупни губитак од преко пола милијарде динара, а само штете од попла-

⁶⁶⁷ Анализа је показала да би пољопривредна добра имала веће приходе за 684 милиона динара да је 1954. године била одређена цена пшенице и кукуруза на висини која је утврђена 1955. године.

⁶⁶⁸ Тако је Савезна народна скупштина истицала као главни проблем на државним добрима недовољну примену система самоуправљања. *Дневник*, 22. август 1955.

⁶⁶⁹ *Политика*, 12. мај 1956.

⁶⁷⁰ АВ, Ф. 247, кутија 20.

ва и подземних вода износиле су 1.128.625.000 динара. Наиме, 1956. године на пољопривредним добрима је услед дејства подземних вода остало необрађено или уништено водом преко 20.000ха ораничне површине.⁶⁷¹

Можемо констатовати да су, и поред ниског приноса ратарских култура, губици претежно остварени у сточарској производњи,⁶⁷² која је и поред константних расправа и саветовања 1956. године била далеко од примене савремених метода. Пре свега нису се примењивале савремене методе исхране. Услед недостатка савремених машина, припрема сена се вршила на застарели начин, при чему се губио потребан квалитет сена. Употреби силаже се тек почела посвећивати већа пажња.⁶⁷³

Стога и не чуди што је продуктивност стоке била изузетно ниска. Млечност крава је била толико слаба да је била економски неоправдана. Повећање млечности по крави покренуто је тек 1957. године, пошто су покренуте мере за унапређење ДПД и самим тим сточарства као што су, поред већ наведених: контрола млечности, индивидуална исхрана, спровођење правилне исхране и сл. Међутим, остварена повећана млечност код крава још увек није била рентабилна. Разлог је једноставан, продуктивност говеда на државним имањима није била реална са тадашњим расним саставом. Наиме, на имањима је тзв. домаће шарено говедо било заступљено са 94,2%, док је на знатно квалитетније расе (као што су источно-фризијска и сименталска раса) долазило непуних 6%. Треба нагласити да је значајна мера за поправљање раса говеда била отварање пет тзв. центара за говеда на пољопривредним имањима у Војводини, на пољопривредном добру „Маглић” у Бачком Маглићу и „Банату” у Ки-

⁶⁷¹ Исто.

⁶⁷² На пољопривредним добрима често је истицано да је сточарска производња нерентабилна, те је њој посвећивана недовољна пажња. До оваквог мишљења често је долазило услед неправилног обрачуна. Наиме, исплативост неког производа зависила је од величине улагања с једне, и продајне цене с друге стране. Међутим, у појединим пољопривредним добрима зарада газдинства приказана је на ратарским производима. Док се рентабилност сточарства приказивала кроз трошкове исхране стоке. Рачунајући сточну храну по тржишним ценама, зарада остварена на сточној храни прикључена је ратарству. На тај начин испада да је ратарство суперпродуктивна грана производње. Другим речима, у питању је рачунска варка, јер обрачун није вршен на основу цене производње сточне хране, већ на основу продајне цене, коју газдинство често не би ни постигло на тржишту. Јосип Бошњак, *Поводом неекономских схватања рентабилности пољопривредне производње на социјалистичким пољопривредним газдинствима*, Привредна изградња 3, Нови Сад, 1957, 41, 42.

⁶⁷³ Боривоје Радовановић, *О стању говедарства на пољопривредним добрима у АПВ*, Пољопривреда Војводине 12, Нови Сад 1958, 854.

кинди за источно-фризијску, а на „Срему“ у Руми, „Тамишу“ у Панчеву и „Братству-јединству“ у Бечеју за сименталску расу.⁶⁷⁴

Немаран однос пољопривредних добара према развоју сточарства види се и у томе што су се од укупних улагања свих добара најмање одвајала средства за куповину стоке. Према поднетим захтевима на XVIII конкурс пољопривредна добра су за набавку стоке тражила свега 4,8% од укупно траженог зајма, за шта се могло набавити свега 925 грла.⁶⁷⁵

Имајући све горе наведено у виду, лако је објаснити зашто се бројно стање стоке на пољопривредним добрима у периоду од 1954. до 1957. године није значајно променило.

Сточни фонд	1954.	%	1955.	%	1956.	%	1957.	%
Коњи	13.523	100	13.656	101	14.122	104	13.300	98
Говеда	23.121	100	20.381	88	24.980	108	26.500	115
Овце	67.647	100	73.118	108	65.289	96	70.000	103
Свиње	174.211	100	199.351	114	201.993	115	185.000	106

Табела бр. 30: Стање стоке на ДПД (1954-1957)⁶⁷⁶

Из табеле можемо видети да је у овом периоду дошло до минималног повећања броја говеда, оваца и свиња, док је смањење броја коња било незнатно и овај податак нам најбоље илуструје степен примене механизације на пољопривредним имањима. Заправо, до 1957. године број коња се константно увећавао, да би тада, услед озбиљнијег улагања у механизацију, дошло до значајног пада. С друге стране, производња свиња имала је супротну тенденцију. Константан раст нагло је прекинут 1957. године, управо када је развој сточарства означен као један од важних задатака, који ће условити и укупан развој пољопривредних добара.

Очигледно да озбиљнија материјална улагања нису била довољна да ДПД превазиђу навике, недостатак кадрова и друге многобројне проблеме.

⁶⁷⁴ Исто, 858, 859.

⁶⁷⁵ *Закључци са саветовања директора...*, 9.

⁶⁷⁶ Н Кмезић, *Реферат са саветовања...*, 2.

V

СТАЊЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У ВОЈВОДИНИ 1950 - 1957. ГОДИНЕ

Однос државе према пољопривреди у Војводини

И поред чињенице да Војводина по свом географском положају заузима једну од најпогоднијих области за пољопривредну производњу у Европи и да је у периоду који нас интересује њена привреда имала изразито пољопривредни карактер,⁶⁷⁷ можемо рећи да је ова привредна грана знатно заостајала, не само у односу на високо развијене земље, већ и у односу на остале привредне делатности, пре свега индустрију.⁶⁷⁸ Иначе, пад пољопривредне производње био је светска појава у послератном периоду, настала као последица ратног разарања. Међутим, она је нарочито била изражена у источноевропским земљама, где су услед идеолошких разлога спровођене многобројне револуционарне мере које су довеле до назадовања пољопривредне производње. Као што смо видели, од ових мера у Југославији се од 1950. године полако одустајало и пољопривреда се постепено ослобађала наметнутих окова.

Али нова политика према селу и пољопривреди није значила да се одустало од амбициозних планова индустријализације. Зато се положај пољопривреде у односу на индустрију у стратегији развоја социјализма није значајније променио. Недостатак инвестиција у пољопривреду и пребацивање акумулације из пољопривреде у индустрију чинили су и даље суштину економске политике. Самим тим, могло се очекивати да ће се тенденција опадања пољопривредне производње у Војводини наставити.

Међутим, треба нагласити да су и друге привредне гране у Војводини биле у том периоду у незавидном положају. Тако је пад стопе војвођанске прив-

⁶⁷⁷ Учешће пољопривреде у југословенској структури привреде износило је 42%. У НР Србији 46,5%, док је у Војводини учешће пољопривреде у 1952. години било преко 62%. Марко Бачлија, *Привреда Војводине у првом петогодишњем плану*, Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад 1986, 93.

⁶⁷⁸ Ова тврдња додатно добија на значају ако знамо да је, на основу „извештаја пољопривредне коморе о стању пољопривреде“ из марта 1955. године, на територији Војводине од укупног националног дохотка на пољопривреду долазило 58%, на индустрију 29%, а на остале привредне области 13%. АВ, Ф. 297, кутија 6.

реде у целини био 5,7%, у чему је индустрија имала негативну стопу од 2,6% годишње.⁶⁷⁹

Којом брзином је урушавана привреда Војводине показује нам податак да је друштвени производ по глави становника у Војводини 1947. године био за 5,3% виши од југословенског просека, а 1955. године нижи за 3%. За војвођанске политичаре је нарочито забрињавајућа била чињеница да је доходак по глави становника у Војводини 1939. године према просеку Југославије био 125%, а да је 1955. године пао на 87%.⁶⁸⁰

Овакво стање је у великој мери последица катастрофално ниских инвестиција у привреду Војводине које су биле драстично мање од југословенског просека. Геза Тиквицки је на састанку секретара среских-градских комитета 1954. године изнео занимљиве податке. Наиме, ако се вредност инвестиција у ФНРЈ по једном становнику у периоду од 1947. године до 1952. године означи са 100, онда је вредност инвестиција у Србији износила 88%, Војводини 41%, Хрватској 103%, Словенији 142%, Босни и Херцеговини 114%, Македонији 68% и Црној Гори 108%. Да би се схватила размера извлачења акумулације и економског експлоатисања Војводине у овом периоду, морамо ове податке упоредити са учешћем свих југословенских република у стварању националног дохотка, на основу којег су и вршене наведене инвестиције. Тако је Србија без покрајина учествовала са 92%, Војводина са 108%, Хрватска са 113%, Словенија са 164%, Босна и Херцеговина са 92%, Македонија са 63% и Црна Гора са 51%.⁶⁸¹

Нема сумње да су ова средства из Војводине на разне начине махом црпљена из пољопривреде, што је и детерминисало њено заостајање. Учешће пољопривреде у формирању друштвеног производа у Војводини 1955. године опало је на 50,8% у односу на 56,9% 1947. године, а до 1958. године износило је тек 45,1%. Међутим, то није била последица индустријализације у Покрајини, као што је био случај у осталим југословенским регијама, јер ни у друге привредне гране на територији Војводине практично ништа није улагано, већ је, како

⁶⁷⁹ Стеван Мезеи, *Дислокација капацитета са подручја Војводине*, Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад 1986, 73.

⁶⁸⁰ Р. Кончар, Д. Боаров, наведено дело, 168.

⁶⁸¹ АВ, Ф. 334. Записник са састанка среских-градских секретара, одржаног 12. новембра 1954.

смо рекли, такво стање било последица немилосрдног извлачења акумулације из војвођанске пољопривреде.⁶⁸²

У таквој ситуацији недостатак инвестиција у пољопривреду сасвим је разумљив. Политика цена била је таква да је улагање у индустрију било далеко профитабилније од евентуалног улагања у пољопривреду. Тако су планови инвестиција из фондова и буџета народних одбора и република износили за 1954. годину 83,1 милијарду динара. Од тога је за пољопривреду било предвиђено 4,7 милијарди динара или само 5,6%.⁶⁸³

Разлоге можемо тражити и у слабијој политичкој позиционираниости Војводине у оквиру ФНРЈ. Наиме, у овом периоду су средства Федерације у југословенским инвестицијама учествовала са 72,8%, републичка са 19,5%, комунална са 5,5%, а средства предузећа са 1,8%. Пошто је Војводина у политичком смислу створила покрајинску аутономију у саставу НР Србије, она самим тим није имала инвестиционе фондове.⁶⁸⁴ Међутим, било је и других разлога који су узроковали изузетно низак ниво улагања у пољопривреду. Наиме, ако погледамо учешће Војводине на конкурс за кредите у пољопривреди за 1954. годину, видимо да су њене пољопривредне организације имале 523 захтева у износу од преко 11,5 милијарди динара. Од тога чак 56% захтева није ни примљено на конкурс јер су били технички неисправни, односно лоше или недовољно документовани.⁶⁸⁵ Тако је од наменских средстава за пољопривреду за 1954. годину у АП Војводини реализовано свега 26%.⁶⁸⁶

У овом случају неспремност пољопривредних организација, односно нестручност кадрова на пољопривредним имањима и задругама, као и недовољна заинтересованост покрајинских власти за решавање важних привредних проблема, кумовали су слабијем приливу средстава у односу на друге регије.

Међутим, тешко је објаснити чињеницу да је у периоду од 1950. до 1952. године у порезу наплаћеном од земљорадника Војводина учествовала са 18% од укупне наплате у целој Југославији и да је по глави пољопривредног станов-

⁶⁸² Р. Кончар, Д. Боаров, наведено дело, 167.

⁶⁸³ *Дневник*, 23. децембар 1954.

⁶⁸⁴ Р. Кончар, Д. Боаров, наведено дело, . 169.

⁶⁸⁵ АВ, Ф. 334. Записник са састанка секретара среских-градских комитета, одржаног 12. новембра 1954.

⁶⁸⁶ АВ, Ф. 334.а.ј. 2847.

ништва била опорезована чак 72% преко југословенског просека. Такође се путем разних облика давања (пре свега откупа и пореза) из Војводине, пре свега из њене пољопривреде, у централне фондове сливало годишње више од 21 милијарде динара. Насупрот томе, Војводина је у периоду 1947. до 1952. године добијала од Федерације за развој својих привредних потенцијала у просеку око 10 милијарди динара годишње.⁶⁸⁷

Укупна инвестициона улагања у пољопривреду Војводине од 1947. године до 1955. године износила су нешто преко 18 милијарди динара. По секторима ова улагања изгледала су овако:⁶⁸⁸

Опшtedруштвени сектор	8.775.738.000,
Задружни сектор	7.992.694.000,
Индивидуални пољопр. произвођачи	1.322.013.000.

Ако анализирамо улагања у војвођанску пољопривреду у датом периоду, можемо рећи да је у социјалистички сектор уложено далеко више средстава него у имања индивидуалних произвођача. Овакав однос је лако разумети када се има у виду политику државе према приватном власништву. Тек је од 1954. Године, поред улагања у социјалистичка газдинства, почело значајније улагање, пре свега путем кредита, у унапређење приватних газдинстава.

Нарочито је занимљиво упоредити инвестиције у војвођанску пољопривреду са инвестицијама које су имале друге југословенске регије. Имамо податке за период од 1947. до 1952. године, када индивидуални произвођачи нису учествовали у њиховом коришћењу. Тако је на један хектар обрадиве површине социјалистичког сектора у Војводини уложено 35.200 динара, у Словенији 100.300, у Хрватској 78.900, у Црној Гори 55.600, у Србији (заједно са Војводином) 40.500, у Македонији 35.600 и у Босни и Херцеговини 34.100.⁶⁸⁹

Дакле, само је у Босни и Херцеговини уложено у социјалистички сектор пољопривреде незнатно мање инвестиција по хектару. Међутим, ако знамо да је у том тренутку социјалистички сектор пољопривреде Војводине располагао са преко 40% социјалистичког сектора Југославије и да је у Војводини државни

⁶⁸⁷ Јелена Попов, *Војводина и Србија*, Ветерник, 2001, 149.

⁶⁸⁸ АВ, Ф. 247.а.ј. 145.

⁶⁸⁹ Михаило Николић, *Инвестиције и инвестициона политика*, Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад, 1986 129.

врх највише пажње поклањао утеривању сељака у задруге, можемо констатовати да обим инвестиција у Војводини није био сразмеран њеном економском и политичком значају. Дакле, држава је с једне стране административним мерама поткопавала економски потенцијал приватног поседа, а с друге стране није обезбедила материјалну подршку развоју крупних социјалистичких пољопривредних газдинстава.

Наведени разлози економског заостајања Војводине нису били и једини. Другачији третман према Покрајини треба тражити и у чињеници да је она у југословенској држави сматрана напредном и богатом регијом, самим тим било је очекивано да поднесе и највећи део терета за обнову земље. Партија је посебну пажњу посвећивала пасивним крајевима, који су поднели највећи терет рата и који су пружали новој власти највећу подршку. Губљењем ове подршке КПЈ би изгубила можда и најважнији ослонац за реализацију својих идеолошких и политичких циљева. Стога је знатно повећан економски притисак на богатије сељаштво, које је углавном било регионално концентрисано. Тако је Војводина у очима важних партијских функционера постала кулачка регија, према којој није требало имати претераног обзира.

Ако је сврха инвестиција инетнзивирање производње, односно већа примена савремених агротехничких средстава и увећавање свих расположивих капацитета (квантитативно и квалитативно), онда је важно погледати и структуру ових улагања.

	Опшtedруштвени сектор	Задружни сектор	Индивидуални пољопривредни произвођачи
Грађевине	35%	55%	10%
Опрема	15%	31%	54%
Стока	5%	9%	86%
Засад	4%	5%	91%
Мелиорације	41%	-	59%

Табела бр. 31: Структура улагања у пољопривреду Војводине 1947-1955.⁶⁹⁰

Као што можемо видети из горње табеле, инвестиције нису пласиране у оно што непосредно подиже производњу, већ у грађевинске објекте, па се на тај начин наставила политика улагања (још из времена форсирања СРЗ) у како се тада говорило „капиталну изградњу.“ Таква економска политика није била кара-

⁶⁹⁰ АВ, Ф. 247а.ј. 145.

ктеристична само за Војводину, већ је представљала југословенску концепцију привредног развоја, која је била нарочито прихваћена у у социјалистичком сектору пољопривреде.

Чак и после напуштања политике колективизације наставила се политика улагања у грађевинске објекте. Уместо улагања у СРЗ, сада су се градили објекти за нова друштвена пољопривредна добра, формирана после реорганизације СРЗ, и откупљивала земља од домаћинстава која су имала веће површине од дозвољеног земљишног максимума. Осим улагања у нова пољопривредна добра, инвестирање у „капиталне објекте“ вршено је и у земљорадничким задругама општег типа. Самим тим земљорадничке задруге нису имале потребних капацитета за спровођење циљева који су им намењени новом политиком према селу. Наиме, успешно функционисање система кооперације зависило је пре свега од техничке опремљености задруга, које су иначе кубуриле са малобројном и застарелом механизацијом. Док су партијске организације по срезовима Војводине констатовале да на њиховој територији постоји приличан број објеката изграђених од тврдог материјала, пољопривредне организације су инвестирале у изградњу других објеката, уместо да су користили постојеће, а захтеве подносили за набавку приплодних грла. Ако погледамо табелу, видимо да су улагања социјалистичког сектора у сточарство била занемарљива, иако су за тако нешто имала све потребне услове. Сточарска производња била је нарочито погођена административним мерама и њен опоравак захтевао је и озбиљнија инвестициона улагања. Једино су индивидуална пољопривредна газдинства своја улагања усмерила у том правцу. Приватни посед је са крајње скромним средствима уложио у ту грану више него општедруштвени и задружни заједно.⁶⁹¹

Разлози оваквог различитог односа према инвестицијама између приватног и социјалистичког поседа у одређеној мери лежали су у чињеници да је држава, из страха од „капиталистичких тенденција на селу,“ вршила конкретнију контролу пласирања средстава. На тај начин је у одређеној мери спречавала њихово усмеравање ка евентуалној потрошњи.

⁶⁹¹ Индивидуални пољопривредни произвођачи су од 1.322 милијарде динара за набавку стоке искористили 1.265 милијарди, док је задружни сектор од добијених укупно 7.992 милијарде динара у ту сврху потрошио само 709 милиона динара, а општедруштвени сектор од 8.775 милијарди само 476 милиона динара. АВ, Ф. 334.а.ј. 145.

Можемо видети да је општедруштвени сектор највише средстава уложио у мелиорације. Поред решавања проблема везаних за подземне воде до 1955. године било је веома мало је урађено на изградњи система за наводњавање. Наиме, у периоду од 1953. до 1955. године системи за наводњавање изграђени су на свега 2.020ха. Ти послови су обављени крајње брзоплето, без одговарајућих припрема. Грађење су предузимала различита предузећа, која за тако сложене послове нису имала опреме, кадрова, нити било каквог искуства. Тако су ови заливни системи већ прве године по изградњи захтевали допунске радове и оправке.⁶⁹²

Форсирање индустрије, пре свега на рачун пољопривреде, документовано се види из једне анализе коју је израдио Економски институт НР Србије. Анализа упоређује индустрију и пољопривреду и обрачунава национални доходак из 1952. године на основу цена на домаћем тржишту, а затим и складу са ценама на међународном тржишту. Тако је национални доходак индустрије АП Војводине 1952. године на основу унутрашњих (домаћих) цена износио 27.910 милиона динара, а по ценама светског тржишта 17.723 милиона, док је национални доходак пољопривреде Војводине за исти период на основу унутрашњих цена износио 55.574 милиона, а на основу цена светског тржишта 81.027 милиона динара.⁶⁹³ Дакле, на светском тржишту владао је знатно другачији однос цена између индустријских и пољопривредних производа. Конкретно, ако се обрачуна на основу унутрашњих цена, доходак из пољопривреде АП Војводине умањен је за 25,5 милиона динара, док је у случају индустрије виши за 10 милиона динара. Овакав однос у ценама између пољопривредних и индустријских производа⁶⁹⁴ морао је негативно утицати, не само на пољопривредну производњу, већ и на укупну привреду Војводине.

Анализа наводи и објашњава још један начин исцрпљивања пољопривреде, такође везан за цене пољопривредних производа. Наиме, приликом извоза пољопривредних производа, држава је вршила одређену интервенцију са циљем изједначавања домаћих цена са ценама које су владале на светском

⁶⁹² АВ, Ф. 367, кутија 114.

⁶⁹³ АВ, Ф. 247, кутија 92.

⁶⁹⁴ Занимљиво је да су маказе цена на штету пољопривреде биле у значајној мери присутне и после укидања обавезног откупа пољопривредних производа. Наиме, маказе цена су бележиле индекс од 106 у 1951. години до 102 у 1953. години у целој Југославији, али се њихов негативан ефекат најјаче испољио у Војводини. Ј. Попов, *Војводина и Србија...*, 149.

тржишту. То је рађено преко тзв. извозних коефицијената. Наиме, код већине индустријских производа био је предвиђен већи коефицијент, што је значило да је извозник тих производа примао одговарајућу разлику, док је код пољопривредних производа одређен нижи коефицијент, па је самим тим извозник морао да плати одговарајућу разлику.⁶⁹⁵

Такође, Савет за пољопривреду и шумарство владе ФНРЈ анализирао је 1951. године ову појаву. У анализи је израчунато да је цена пољопривредних производа у земљи око 12-13 пута виша од предратног нивоа цена, док су у исто време цене пољопривредних производа у иностранству биле 18 пута веће у односу на 1938. годину. Сем тога, пољопривредни производи при извозу постигали су 77% више цене од откупних у земљи. Анализа је нарочито интересантна због њеног закључка да да би држава требало да у висини разлике у ценама субвенционише увоз преко потребних индустријских производа за потребе пољопривреде. „Ту би се постигло да наши пољопривредници у замену за своје производе могу набавити ону исту количину индустријских производа за потребе пољопривреде.“⁶⁹⁶

Наравно да је овако велики заокрет у односима државе према пољопривреди зависио од политичке одлуке државног и партијског врха, што у датим околностима није било реално очекивати. У сваком случају овај закључак је добар показатељ промена у размишљању економских стручњака. Овакве изјаве такође показују да се то неприродно стање не може дуго одржати, што је било јасно и стручњацима, али и политичким функционерима, без чије се сагласности овај предлог вероватно не би ни појавио.

Дакле, заостајање Војводине за осталим југословенским регијама било је свима не само видљиво, већ су и разлози који су детерминисали то стање били јасни. Самим тим то питање се није могло дуго игнорисати. Објашњавано је да заостајање настаје услед пољопривредног карактера Покрајине, односно да се промена може догодити, како каже Геза Тиквицки, „једино тада кад наша привредна политика буде усмерена у правцу унапређења, подизања и већег улагања у пољопривреду, прехранбenu, прерађивачку индустрију, тран-

⁶⁹⁵ АВ, Ф. 247, кутија 92.

⁶⁹⁶ АЈ, Ф. 4-259-1506.

спорт."⁶⁹⁷ Да је покрајинске функционере овакав однос према Војводини дубоко погађао показује нам наставак говора Гезе Тиквицког: „Кад ово говорим не мислим рећи да је оваква расподела средстава, каква је била протеклих 5 година, у свим видовима у сваком случају само таква могла бити и никаква другачија. Ја мислим да је могла и требала бити другачија и нешто правилнија и, да се тако изразим, правичнија."⁶⁹⁸ Међутим, Стеван Дороњски, из очигледно дубљих, политичких разлога, стишава истицање питања инвестиција у војвођанску привреду. Он је сматрао да је прилив инвестиција логичан резултат развоја југословенске државе, а не нечије политичке грешке. „То је, гледајући у целини југословенски развој, једино правилно, праведно и нормално и тако мора да буде."⁶⁹⁹

И поред чињенице да је овакво иступање Гезе Тиквицког остало усамљено, јер је оно у крајњем случају одударало од тадашње партијске праксе да се озбиљнији политички проблеми не износе пред ширим партијским аудиторием, оно показује да покрајинска власт разуме проблем, али да још нема механизме да га и решава.

Дакле, војвођански економисти, а пре свега политичари, нису били у стању да брзо отклоне узроке који су изазвали интензивно исцрпљивање Покрајине. Заправо, оног тренутка када је Војводина од стране федералних власти проглашена „кулачком“ покрајином, њеном исцрпљивању пружена је велика подршка од стране широког социјалног елемента оличеног у ситном сељаштву и пре свега компактним масама колониста. Отежавајућа околност била је, као што смо нагласили, и чињеница да је она као житница Југославије могла да спасе од глади устаничке и пасивне регионе Југославије. Исцрпљивање је зависило и од малог политичког ауторитета локалних војвођанских кадрова, који нису имали политичку снагу да коригују претеривања и обуздају екстремизам „левичара“, на начин како је урадио на пример Бакарић у Славонији.⁷⁰⁰

Ипак, веома брзо направљени су одређени помаци у правцу решавања, како се тада говорило „субјективних кочница“ за веће улагање Федерације у

⁶⁹⁷ АВ, Ф. 334, Записник са састанка секретара среских-градских комитета СКС одржаног 12. новембра 1954.

⁶⁹⁸ Исто.

⁶⁹⁹ Исто.

⁷⁰⁰ А. Раич, *Прилог истраживању*, 286.

војвођанску пољопривреду. Само неколико дана после критичких изјава Гезе Тиквицког почели су да се одржавају састанци среских комитета на којима су разматрани конкретни начини да се помогне пољопривредним организацијама да се боље припреме за конкурс за доделу пољопривредних кредита.⁷⁰¹

Предлог друштвеног плана Војводине за 1955. годину предвиђао је обимнију помоћ из општег инвестиционог фонда индивидуалним произвођачима за субвенционисање семена и обезбеђивање кредита за набавку опреме. У духу нове политике према пољопривреди планирано је повећано инвестирање у снабдевање земљорадничких задруга пољопривредним машинама. Такође, предвиђена су улагања и у развој сточарства, нарочито у субвенције за набавку крмног биља, као и за оснивање установа за унапређење сточарства.⁷⁰²

Заправо, свима је било јасно да је постојећи однос између цена индустријских и пољопривредних производа био велика кочница унапређењу пољопривредне производње. Управо ове мере су ублажавале овај за пољопривреду крајње негативан однос. Међутим, све је то било недовољно и није се пуно променило дотадашњу ситуацију. Југословенска политика улагања у пољопривреду налазила се у зачараном кругу. Док је с једне стране власт улагање у индустрију и даље сматрала приоритетом, који се, како каже Светозар Вукмановић „не може променити преко ноћи, јер он зависи од укупног биланса југословенске привреде," с друге стране очекивало се да републике, срезови, комуне и пољопривредна добра из својих средстава више учествују у развијању пољопривредне производње.⁷⁰³ Међутим, како смо већ истакли, локалним органима власти више је одговарало да средства улажу у индустрију јер је она, у односу на пољопривреду, стварала знатно већу зараду.

Стога је једнострана структура инвестирања настављена и у 1955. години. Ипак, не можемо говорити о континуитету вишегодишњег занемаривања пољопривреде, јер су одређени помаци евидентни. Наиме, прокламовање кооперације као новог метода за промену односа на селу захтевало је улагања, не само у земљорадничку задругу општег типа, већ и у пружање помоћи приватном поседу.

⁷⁰¹ АВ, Ф. 334.а.ј. 2847.

⁷⁰² *Дневник*, 25. фебруар 1955.

⁷⁰³ *Дневник*, 18. октобар 1955. године.

Такође, економска политика је од 1955. године настојала да стабилизује тржиште и, пре свега, оствари бољи друштвени стандард становништва.⁷⁰⁴ Титовим говором у Карловцима крајем јула 1955. године напуштена је дотадашња политика оличена у пароли „стежање каиша“.⁷⁰⁵

Неколико дана пре ове Титове изјаве Савезно извршно веће донело је одлуку о повећању цена житарица и неких других пољопривредних производа.⁷⁰⁶ Сигурно је да повећање цена житарица, нарочито брашна и дувана, није могло благотворно деловати на стандард градског становништва.⁷⁰⁷ Међутим, ово је била дугорочнија мера која је морала утицати на повећану производњу пољопривредних производа, чиме се аутоматски смањио увоз житарица и самим тим се створила могућност „за већи увоз сировина за потрошну индустријску робу.“⁷⁰⁸ Ипак, повећање цена житарица⁷⁰⁹ највише је ишло у прилог произвођачима ових култура, односно равничарским, житородним регионима. Градском становништву је укинута или умањено субвенционисање потрошње ових производа и самим тим почело је заустављање дугогодишњег одлива акумулације из села у град, односно, из пољопривреде у индустрију.

У исто време и други војвођански политичари, као и јавност, опрезно, али све чешће, указивали су на тешко економско стање у Покрајини и њено све

⁷⁰⁴ Услед миграција сеоског становништва у градове опадао је стандард и градском становништву. Наиме, Едвард Кардељ наводи да су укупни трошкови по становнику у граду били 1956. године већи у просеку за око 70% од трошкова по сеоском становнику. „Прелазак становништва из пољопривреде у индустрију и друге делатности доводи - у оквиру целокупне привреде - до формирања допунске, по структури нове куповне снаге која треба да буде покривена допунским фондовима, и то пре свега роба личне потрошње. На овој основи настала нова куповна снага оријентише се највећим делом на основне животне намирнице, што је, заједно с порастом тражње због пораста становништва, убрзавало појаву дефицита у тим производима.“ Е. Кардељ, *Проблеми социјалистичке политике...*, 43, 44.

⁷⁰⁵ Б. Петрановић, Ч. Штрбац, наведено дело, 160.

⁷⁰⁶ Повећана је откупна цена пшенице за 5 динара по кг, затим откупна цена кукуруза за 6 динара по килограму и откупне цене осталих житарица у складу са ценама пшенице и кукуруза. Промена цена житарица морала је условити и повећање продајних цена хлеба и брашна у просеку за 12 динара по кг. Такође, омогућено је слободно формирање цена масти и уља, као и повећање малопродајних цена дувана. *Дневник*, 11. јул 1955.

⁷⁰⁷ Да је дошло до осетнијег пада стандарда код градског становништва, крајем 1955. и 1956. године, видимо из експозеа Светозара Вукмановића у којем стоји да је један од основних привредних задатака у 1956. години спречавање „тенденције опадања животног стандарда градског становништва, која је дошла до изражаја у 1955. години, и да истовремено омогући његово постено побољшање.“ *Дневник*, 27. новембар.

⁷⁰⁸ Изјава потпредседника Савезног извршног већа, Светозара Вукмановића, поводом промена цена житарица, *Дневник*, 11. јул 1955.

⁷⁰⁹ Наиме, цене житарица заостајале су иза цена осталих пољопривредних производа (поврћа, сточарских производа, воћа, вина). Пошто су цене ових производа формиране слободно на тржишту, а услед релативног пораста новчаних прихода, нарочито становништва у градовима, оне су константно расле.

веће заостајање за осталим крајевима Југославије. Ако је пре годину дана зауставио расправу о економском статусу Војводине, Стеван Дороњски је крајем 1955. године, економско заостајање дефинисао као озбиљан политички проблем. Он је на проширеном пленуму ПК КПС за Војводину 2. новембра 1955. године, коме су присуствовали Петар Стамболић и Риста Антуновић, истакао да се у Војводини веома мало инвестирало и да се о њеној заосталости често расправљало, како у покрајинским институцијама и партијским органима, тако, и изван Савеза комуниста. Самим тим, по његовом мишљењу, стекли су се предуслови да се питање економског заостајања Војводине и њеног даљег развика почне решавати.⁷¹⁰

Тако је нови друштвени план за Војводину предвиђао обезбеђивање кредита за набавку вештачког ђубрива, као и давање вештачког ђубрива сељацима приликом контрахирања пољопривредних производа. Затим, план је предвидео и давање попушта пољопривредним произвођачима за набавку машина, резервних делова, горива и мазива, као и осталог материјала за заштиту биља - у висини од 35 до 80%. Обезбеђена су средства из Покрајинског фонда за унапређење производње, за субвенције за набавку приплодне стоке, сортог семена и за помоћ народним одборима за оснивање нових станица за заштиту биља.⁷¹¹

Иначе, финансирање инвестиција на подручју Војводине вршило се из Федерације, Републике, Покрајине, народних одбора и привредних организација. Структура финансирања инвестиција за 1956. годину показује нам и степен децентрализације Југославије. Наиме, планом је предвиђено да укупна средства Покрајине износе 29.643 од тога, 1.426 милиона динара, срезова и општина, 9.383 милиона, привредних организација и задруга, 2.867 милиона, амортизације, 14.304 милиона и средства Републике 1.663 милиона динара.⁷¹² Међутим, већ је унапред планирано да привредне организације употребе само један део средстава за инвестиције у наредној години. Имајући све то у виду, инвестиције за 1956. годину на подручју Војводине нису биле веће од улагања у претходној години. Међутим, оно што је веома важно, планирана је промена структуре инвестиција у односу на 1955. годину.

⁷¹⁰ Р. Кончар, Д. Боаров, наведено дело, 179.

⁷¹¹ *Дневник*, 24. фебруар 1955.

⁷¹² *Дневник*, 6. мај, 1956.

	Износ у милионима	Структура	Индекс 1955-56.
Индустрија	6.000	26,7	96,0
Пољопривреда	6.500	28,7	109,4
Шумарство	70	0,3	72,2
Грађевинарство	200	0,9	102,6
Саобраћај	4.000	17,8	111,2
Трговина и угоститељство	1.000	4,5	55,1
Занатство	329	1,3	91,1
Стамбено-комунална делатност	3.500	15,6	145,2
Остале делатности државних органа	900	4,0	79,2
Укупно	22.470	100	103,5

Табела бр. 32: Структура инвестиција у Војводини 1956.⁷¹³

Као што можемо видети, планиране инвестиције у Војводини за 1956. годину незнатно су веће у односу на претходну годину. Планирано је да од привредних делатности само стамбено-комунална делатност, саобраћај и пољопривреда остваре пораст улагања у односу на 1955. годину, с тим што су улагања у пољопривреду знатно већа у односу, не само на ове две делатности, већ су виша и од улагања у индустрију. Можемо рећи да је план за 1956. Године био у складу са Титовом најавом већег улагања у оне привредне гране које ће омогућити подизање стандарда становништва.

Ипак, није се могло очекивати да ће се стандард становништва побољшати већим улагањем у пољопривреду (које је, као што смо већ констатовали, било прилично скромно) у периоду од једне или две године. Стога је значајно повећан увоз пољопривредних производа у 1956. години.⁷¹⁴

Међутим, пољопривредна производња је 1956. године, услед неповољних климатских услова смањена за 12% у односу на 1955. годину. Наиме, било је поплавлљено 236.000 хектара ораница, а уопште није било обрађено 134.000 хектара обрадиве површине. Сходно томе, за 1957. годину предвиђена су значајна средства за мелиорационе радове. За канал Дунав-Тиса-Дунав предвиђено је 5 милијарди и 176 милиона динара, од чега за мелиорације 2.700 милиона, а за опрему 2.476 милиона динара. Такође су, за подизање кланица и

⁷¹³ *Дневник*, 6. мај 1956.

⁷¹⁴ Е. Кардељ, *Проблеми социјалистичке политике..*, 51.

хладњача у Врбасу, Зрењанину, Сремској Митровици, Суботици и Кикинди предвиђена средства од преко 2,5 милијарде динара.⁷¹⁵

Управо крајем 1956. године, проблем пољопривредне производње стављен је у први план југословенске привреде. Светозар Вукмановић је у Савезној народној скупштини, образлажући друштвени план за 1957. годину, истакао да заостајање пољопривреде омета даљи привредни развој Југославије и да се за пољопривреду морају обезбедити потребна средства.⁷¹⁶

Дакле, промена структуре инвестиција представља кључни моменат у заустављању назадовања пољопривредне производње. Осим политичких разлога условљених између осталог и поменути Титовим говором, Едвард Кардељ нам наводи и економски разлог који је можда у највећој мери условио промену економске политике у Југославији. Он каже да је дефицит постајао све већи проблем југословенске привреде који се могао решити само на два начина: тако што би се битно смањиле инвестиције, нарочито у индустрију, што би узроковало стагнацију личне потрошње; други начин састоји се у даљем одржавању темпа производње, али „с таквом структуром инвестиција која ће, уз одговарајући развитак остале производње, а у складу с порастом запослености и личне потрошње, безусловно водити рачуна о неопходности постепеног повећавања домаће производње потрошних артикала и репродуктивних материјала, односно производа за извоз, што ће омогућити постепено ликвидирање текућег дефицита.”⁷¹⁷

Пошто међународни положај Југославије у том тренутку није угрожавао независност државе, нити је Југославија била изолована, усамљена комунистичка држава као 1948. године, онда први начин смањења дефицита није ни могао бити озбиљније разматран. Поједностављено, други начин је подразумевао релативно смањење удела тешке индустрије у укупним инвестицијама с једне, и увећање удела инвестиција у пољопривреду и осталу производњу потрошних добара, с друге стране.

⁷¹⁵ *Дневник*, 16. фебруар 1957.

⁷¹⁶ „Путеви развоја пољопривреде пре свега морају почивати на повећању приноса по јединици површине и повећању продуктивности рада. То захтева увођење савременијих метода обраде и уопште унапређење и интензификацију пољопривредне производње, које треба постићи даљим снажењем пољопривредних добара и других крупних социјалистичких газдинстава, као и систематским развијањем општих земљорадничких задруга.” *Дневник*, 27. новембар 1956.

⁷¹⁷ Е. Кардељ, Проблеми социјалистичке привреде..., 52.

Почетком 1957. године нестале су све дилеме око будућег односа власти према пољопривреди. Тако је Јосип Броз је на Петом пленуму Социјалистичког савеза радног народа Југославије рекао: „Све наше способности и енергија, разумије се уз развијање индустрије и другог, треба сада да буду усмјерене у правцу подизања производње у пољопривреди на виши степен, тако да се она што више прошири и побољша.“⁷¹⁸

Само неколико дана касније објављена је већ помињана Резолуција Савезне народне скупштине „О перспективном развоју пољопривреде и задругарства.“ У Резолуцији се констатује заостајање пољопривреде у односу на друге привредне гране, пре свега индустрију. Ово заостајање, које је и по ауторима резолуције било нужно, постало је велика сметња не само за даљи привредни развој земље, већ и за развој социјалистичких односа. Стога је унапређење пољопривреде представљао главни економски, али и политички циљ. У Резолуцији се даље каже да је тај циљ могуће остварити „увођењем нових технолошких поступака и савремених метода рада у пољопривредну производњу. Односно, „трајним инвестирањем“⁷¹⁹ у пољопривреду.“⁷²⁰

Највећим делом инвестирање у пољопривреду подразумевало је улагање у крупна социјалистичка газдинства, јер се по тадашњем мишљењу „унапређење пољопривредне производње никако не може одвајати од социјалистичког преображаја села.“⁷²¹

Не смемо занемарити ни чињеницу да се на Војводину и њену производњу озбиљно рачунало и у циљу јачања интензитета спољнотрговинске размене Југославије. Ако вредност извоза у 1953. години означимо индексом 100, повећање извоза 1954. износило је од 170, у 1955. до 171, а у 1956. години 263,⁷²² док се извоз пољопривредних производа повећао за преко 200% 1954. године у

⁷¹⁸ *Политика*, 27. април 1957.

⁷¹⁹ Елаборат Савезног извршног већа који је послат Скупштини на расправу о стању пољопривреде објашњава шта се подразумева под инвестирањем у пољопривреду. Наведено је да „интензификација пољопривреде треба да буде праћена политиком улагања, кредитном и пореском политиком, политиком тржишта, цена, дораде и прераде, изградњом смештајног простора, подизањем путне мреже и саобраћаја.“ Дакле, поред материјалних улагања, пољопривреди се додељују и многе друге олакшице (пореска политика, политика цена). *Дневник*, 11. април 1957.

⁷²⁰ *Дневник*, 28. април 1957.

⁷²¹ Говор Едварда Кардеља на Другом пленуму главног задружног савеза, *Дневник*, 24. мај 1956.

⁷²² Драгомир Ђајић, *Спољна трговина Војводине у 1956. години*, Привредна изградња 1-2, Нови Сад 1957, 25.

односу на 1953. годину. Међутим, извозни резултати пољопривредних производа Покрајине били су и већи. Наиме, у ове резултате нису рачунати сви пољопривредни производи који су иначе извезени, јер се значајан део извоза обављао преко извозних организација са других подручја Југославије.⁷²³ Било је очекивано да се у том смислу од стране власти нарочито истакну резултати индустријске производње, што је разумљиво имајући у виду интензитет улагања у ову привредну грану. Занимљиво је да су у структури извоза пољопривредних производа стока и сточни производи на првом месту са 22,1%. У овој групи производа се 1956. године однос знатније изменио у прилог конзерви од меса. Такође, у односу на остале пољопривредне производе, највећи успех постигнут је у извозу производа живинарства, које је у извозу Војводине учествовало са 22%. Поред тога, од пољопривредних производа извозила су се јаја, затим млевена паприка, ферментисани дуван, хмељ, лековито биље и прерађевине од воћа.⁷²⁴

Можемо констатовати да је од 1956. године, а нарочито од 1957. дошло до великог инвестиционог заокрета у војвођанској пољопривреди. Међутим, пошто су улагања била усмерена пре свега у социјалистички сектор, који је обухватао око 22% пољопривредне површине, она су у односу на приватни сектор, односно на све пољопривредне површине, биле и даље незадовољавајуће.

⁷²³ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷²⁴ Д. Ђајић, наведено дело, 26, 27.

Обим и структура пољопривредне производње

Већ смо истакли да пољопривредно земљиште Војводине спада међу најплодније у Европи. По врстама земљишта најзаступљенији је чернозем и деградирани чернозем са 48% укупних површина, затим долазе ритске црнице и смоница са 20%, ливадска црница са 11%, слатине са 7,5%, алувијална земљишта са 6%, песковита са 3%, гајњаче са 2% и скелетна земљишта са 0,5% укупних површина.⁷²⁵ Овакав састав земљишта погодан је за све врсте ратарског биља, али и за повртарство, воћарство и виноградарство.

Ако погледамо заступљеност појединих категорија земљишта у укупним пољопривредним површинама Војводине, онда је лако уочити и њене додатне економске предности.

Категорија земљишта	1952.	1955.	1960.
Пољопривредно земљиште %	100	100	100
У томе:			
Оранице и баште	84,4	84,7	85,1
Воћњаци	0,3	0,4	0,5
Виногради	1,6	1,7	1,3
Ливаде	2,8	2,8	2,6
Пашњаци	9,3	9,5	9,4
Баре, трстици и рибњаци	1,6	0,9	1,2

Табела бр. 33: Структура пољопривредног земљишта Војводине⁷²⁶

Чињеница да су оранице и баште чиниле 85% њене укупне пољопривредне површине доказује да пољопривреда Војводине има изразито ратарски карактер.⁷²⁷ Она је располагала са преко 22% (1.591.000ха) ораничних површина Југославије. Ратарска производња Војводине захватала је 21,12% (1.200.000ха) житарица, 38,4% (57.000ха) индустријског биља, 11,88% (97.000ха) поврћа и 23,12% (120.000ха) крмног биља у односу на ораничне површине под тим културама на територији Југославије.⁷²⁸

⁷²⁵ АВ, Ф. 247. а.ј. 307.

⁷²⁶ Војислав Поповић, *Пољопривреда Војводине 1952-1972*, Зрењанин 1976, 11.

⁷²⁷ Територија Војводине је по структури привредних делатности имала пољопривредни карактер, са изразитим обележјем ратарске производње, јер на пољопривреду је долазило 58%, на индустрију 29%, а на остале привредне гране 13% укупног националног дохотка. АВ, Ф. 297, кутија 6. Извештај пољопривредне коморе у Новом Саду о стању пољопривреде.

⁷²⁸ *Статистички годишњак ФНРЈ за 1956. годину*, 100.

Велики проценат ораничних површина, као и мале површине пашњака и ливада, нису погодовали развоју сточарства.⁷²⁹ То се неминовно морало одразити на квалитет земљишта. Наиме, оранице у Војводини настајале су од пашњачких и шумских површина и о плодореду се није водило рачуна. Сејало се углавном жито, а касније и кукуруз кроз дуги низ година у плодосмени уз угар. Овакво обрађивање земљишта довело је до погоршавања његове структуре. Наиме, двопољни плодоред, у коме су се стално смењивали пшеница и кукуруз на око 70% површине, садржао је у себи велике недостатке, како биолошке, тако и агротехничке. Јер, уска ботаничка сродност пшенице и кукуруза условљава је сличан начин исхране, што је изазивало једнострано коришћење хранива, влаге итд, док припрема земљишта за пшеницу после кукуруза и благовремена сетва пшенице у агротехничком смислу није могућа.⁷³⁰

Квалитетна својства могла су се једино надоместити ђубрењем, које је због вишедеценијског назадовања сточарства коришћено тек сваке тринаесте године.⁷³¹ Тако је према подацима из 1950. године из обрадивог земљишта на територији Војводине изношено више хранива него што је унето у земљиште и то: азота 27,75, фосфора 2,80 и калијума 34,05 килограма.⁷³²

Дакле, поред ђубрења, на плодност земљишта утиче успостављање систематског плодореда.

Група култура	1912.	1929.	1939.	1947-1951.	1952.	1953.	1954.
Житарице	88,14	89,29	86,8	75,3	77,4	77,3	76
Индустриско билје	1,70	4,06	5,6	10,5	8,4	9,1	10,88
Поврће	1,67	2,62	2,5	4,8	4,7	4,1	3,93
Пићне билјке	6,10	3,22	4,7	9,3	9,5	9,5	9,16
Угар и незасејано	2,09	0,46	0,4	0,1	-	-	-

Табела бр. 34: Структура сетве у Војводини 1912-1954.⁷³³

Из табеле можемо видети да је од 1947. године дошло до наглог смањења засејаних површина под житарицама, док су дуплиране површине под

⁷²⁹ Наиме, у брдско-планинским крајевима Југославије због већих површина под пашњацима и ливадама, били су знатно нижи трошкови исхране стоке у односу на равничарске, ратарске крајеве.

⁷³⁰ Лазар Стојковић, *Ратарство Војводине*, Нови Сад, 1954, 15.

⁷³¹ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷³² АВ, Ф. 334, Неки привредни показатељи из пољопривреде Војводине.

⁷³³ АВ, Ф. 297, кутија 6.

индустријским биљем. Наиме, пољопривредна добра и задружна газдинства су за потребе прерађивачке индустрије морала обезбедити довољну количину сировина. Такође, растуће градско становништво условило је повећану производњу поврћа.⁷³⁴

Међутим, састав земљишта не представља пресудан фактор у пољопривредној производњи. Наша пољопривреда је у потпуности зависила од ђуди природе. На основу статистичких података у Војводини је за сто година, колико су се пратили климатски услови, било 29 јако сушних, 25 сувих, 32 влажне, а само 17 родних година.⁷³⁵ Наиме, до друге половине XVIII века на простору Војводине, због честих поплава и подземних вода, могло се обрађивати само око половине обрадиве површине. Тек након изградње насипа за одбрану од поплава крајем XVIII века и изградње система одводних канала у другој половини XIX века, могао је да се обрађује и остали део пољопривредног земљишта. Међутим, до периода који обрађује овај рад изграђени систем против поплава успешно је могао штитити 75% војвођанске територије, а систем одводњавања око 60%.⁷³⁶ Тако је 1957. године због нерешеног система одводњавања било поплавлљено 240 хиљада хектара пољопривредног земљишта.⁷³⁷

С друге стране, честе сушне године биле су карактеристична појава у Војводини, против које се ни са применом савремених агротехничких средстава није могло успешно борити. Једино средство које је могло конкретније ублажити последице суше јесте наводњавање. Војводина је захваљујући развијеном систему одводњавања и одбране од поплава, могла релативно лако приступити овој врсти мелиорације. На жалост, као што смо већ истакли, недостатак инвестиција, али и кадрова, успорио је реализацију ових планова.⁷³⁸ Тако је до 1957.

⁷³⁴ Промене у плодореду (структури сетве) су пре свега изражене у социјалистичком сектору пољопривреде. Однос главних група култура у овом сектору био је следећи: житарица 60, индустријског биља 8, поврћа 8 и пићног биља 24. Као што можемо видети, нарочита пажња је била посвећена производњи пићног биља, што је било резултат потребе исхране већег броја стоке. С друге стране индивидуална газдинства задржала су у структури сетве веће површине под житарицама. АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷³⁵ *Борба*, 5. април 1953.

⁷³⁶ АВ, Ф. 334, Неки привредни показатељи из пољопривреде Војводине.

⁷³⁷ *Дневник*, 27. април 1957.

⁷³⁸ Идеја инжењера Николе Миркова о изградњи Великог канала Дунав-Тиса-Дунав (Бездан-Бечеј-Банатска Паланка), једног магистралног канала као основе целокупног водног система, унета је 1947. године у Петогодишњи план НРС. Дакле, планирано је да овај огроман пројекат буде завршен за пет година, што у датим околностима није било реално. Јула месеца 1948. године почели су радови на пресецању вододелнице у Потпорњу код Вршца. Међутим, већ

године, три године од почетка изградње првих заливних поља за наводњавање дуж канала Бездан-Бечеј, изграђен систем на близу 10.000ха.⁷³⁹ Међутим, услед слабог ангажовања и неорганизованости пољопривредних добара и радних задруга на чијим су површинама изграђени системи за заливање, коришћење већ изграђених система било је веома слабо.⁷⁴⁰ На целој територији Војводине 1958. године наводњавано је само 5.881ха. Међутим, од ове површине морамо одвојити 1.489ха на мала и ситно-парцелна наводњавања, махом приватног поседа (895 ха), која су вршена помоћу долапа из бунара (158 ха), сифонима из канала (152 ха) и наводњавања осталим црпним уређајима (1179 ха).⁷⁴¹

Ипак, пољопривредна производња је резултат и других чинилаца. Пре свега, она је резултат човекове активности и његове техничке опремљености.

Главна одлика екстензивне пољопривредне производње јесте веће учешће пољопривредног становништва у овој привредној грани. Војводина се, и поред чињенице да је заступљеност пољопривредног становништва, за разлику од осталих крајева Југославије, константно била у опадању, сматрала аграрно пренасељеном облашћу. Међутим, ова појава није била последица регрутовања пољопривредног становништва у друге привредне гране, већ мањег природног прираштаја. Тенденција промене пољопривредног становништва Војводине била је следећа.

Година	Укупно	Пољопривредно становништво	Процент пољопр. од укупног
1931.	1.624	1210	74,6
1948.	1.641	1.119	68,2
1953.	1.714	1.060	61,9

Табела бр. 35: Пољопривредно становништво у Војводини⁷⁴²

1950. године дошло је до прекида радова. Радови су поново покренути 1953. године оспособљавањем постојећег канала Бездан-Бечеј. Димитрије Миловановић, *Водопривреда, Војводина*, Нови Сад, 1954, 134, 135.

⁷³⁹ Иначе капацитет за наводњавање овог канала износио је око 35.000ха и, као што смо рекли, представљао је само део општег система за наводњавање познатог као Дунав-Тиса-Дунав. *Дневник*, 26. јануар 1957.

⁷⁴⁰ Исто.

⁷⁴¹ Миодраг Обрадовић, *Наводњавање у Војводини*, Привредна изградња 3-4, Нови Сад, 1959 39, 40.

⁷⁴² Разлика у броју пољопривредног становништва између два послератна пописа није поуздана. Наиме, попис становништва из 1948. године пружа у већој мери податке о положају у занимању, док попис из 1953. године пружа податке који се односе на главно занимање о домаћинствима, те је било могуће извршити поделу домаћинстава на пољопривредна и непољопривредна. С. Хаџивуковић, *О пољопривредном становништву...*, 4.

Видимо да је удео пољопривредног становништва у Војводини висок чак и за југословенске прилике. Наиме, у истом периоду југословенски просек износио је 59,9%. Чак су Босна и Херцеговина (60,6) и Црна Гора (61) имале нижи проценат пољопривредног становништва.⁷⁴³

Иначе, по попису становништва из 1953. године Војводина је имала 1.714.000 становника, од чега је пољопривредно становништво било заступљено са 1.060.000. Ако у пољопривредно становништво рачунамо и оно које живи од шумарства, онда се овај број пење на 1.084.000 лица. У процентуалном смислу пољопривредном становништву Војводине припадало је 61,84%. Активном пољопривредном становништву припадало је 515.000 или 48,58%, док је издржавано становништво у пољопривреди бројало 545.000 лица.⁷⁴⁴

Две године касније процењено је да на територији Југославије живи 17.557.000, а у Војводини 1.743.000 становника. Пољопривредно становништво процењено је на 1.078.000, а активно на 524.000.⁷⁴⁵

Дакле, тенденција опадања пољопривредног становништва настављена је и у каснијим годинама. Међутим, ако знамо да по правилу економски и културно заосталији крајеви имају висок проценат пољопривредног становништва, можемо рећи да је ово смањење било незнатно. Оно је пре свега настало услед ниског природног прираштаја, а не као резултат интензивнијег начина производње.

Ипак, ситуација је била нешто боља у односу на остале југословенске регије, јер на једног пољопривредног становника Војводине долазило је 0,35ха пољопривредне, односно 0,41ха обрадиве површине више него на једног пољопривредног становника Југославије,⁷⁴⁶ док је на једног активног становника у пољопривреди Војводине долазило 0,87ха пољопривредне, односно 1,36ха об-

⁷⁴³ Исто, 5.

⁷⁴⁴ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷⁴⁵ *Статистички годишњак ФНРЈ* за 1955, 160

⁷⁴⁶ Ови подаци нарочито указују на продуктивност и профитабилност производње. На пример, у Војводини је вредност производње кукуруза (где је урачуната и вредност људског рада) износила педесетих година 1.560 динара, док је производња кукуруза у САД износила 35.000 динара, што значи да је однос изражен кроз продуктивност рада 1:23. То се објашњавало чињеницом да је однос расположиве радне снаге у пољопривреди САД и АПВ 1:10 у корист САД. Јер, док је у Војводини на једног способног за рад долазило око 3ха оранице, дотле је у кукурузном рејону САД долазило 30ха. Стеван Силбигер, *Продуктивност рада, механизација и радна снага у пољопривреди*, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад 1953, 33.

радиве површине више него на једног активног пољопривредног становника у Југославији.⁷⁴⁷

Веома ниско образовање била је једна од главних одлика пољопривредног становништва у Југославији. Необразовано и конзервативно становништво са муком је примењивало и још теже прихватало савремене агротехничке мере. Војводина, која се сматрала релативно развијенијим подручјем, имала је 40% пољопривредника без завршене основне школе.⁷⁴⁸

Интензивнија пољопривредна производња захтевала је знатно већи број стручњака него што их је Југославија имала.⁷⁴⁹ И тамо где их је било однос према њима је био потцењивачки, односно, знање, нарочито млађих људи, било је игнорисано. Сличан однос према стручњацима владао је и на територији АП Војводине. Тако су, спроводећи поруке највиших партијских руководилаца везане за борбу против бирократије у службеничком апарату, многи СНО-и укинули места за ветеринарске службенике или одредили квотом једно место, а остале ветеринаре ставили на располагање СРЗ-има.⁷⁵⁰

Такође, крупна социјалистичка газдинства захтевала су велики број пољопривредних стручњака. Нарочито су недостајали стручњаци за сточарство. Истина, у односу на југословенски просек, број ветеринарског особља и објекта био је задовољавајућ.⁷⁵¹ Заправо, недостајали су и квалитетни радници који би били едуковани за правилно и рентабилно храњење стоке, као и основне принципе заштите стоке. Просечан број прасади у једном леглу, проценат њихових угинућа и искоришћеност хране за прираст у поређењу са другим земљама доказују ниску стручност радне снаге на социјалистичким газдинствима.⁷⁵²

⁷⁴⁷ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷⁴⁸ С. Хаџивуковић, наведено дело, 9.

⁷⁴⁹ Да би добили правилну слику, на пример ветеринарске службе, потребно је извршити поређење са другим земљама. На једног нашег ветеринара на терену је педесетих година двадесетог века долазило три пута више стоке него у Западној Немачкој и Бугарској. Такође, код нас је један ветеринар вршио дужност на простору од 420 квадратних километара, у Немачкој на 85 квадратних километара, а у Бугарској на простору од 128 квадратних километара. АЈ,Ф. 4-266-1553.

⁷⁵⁰ Исто.

⁷⁵¹ На територији Војводине у ветеринарском сектору 1956. године радило је 739 особа, од тога ветеринара 389, техничара 80, болничара 75 и хигијеничара 195. Што се тиче објеката, у односу на друге југословенске регије, нарочито Хрватску, недостајале су станице за вештачко осемењавање. *Статистички годишњак за 1957*, 161.

⁷⁵² Осим у сточарској производњи стручњаци су недостајали и у осталим пољопривредним грамама. Тако и поред чињенице да је воћарство, а нарочито виноградарство, било прилично раз-

Огроман број пољопривредних добара и задруга није имао, не само пољопривредне инжењере, већ ни техничаре.⁷⁵³ И поред велике традиције и искуства у ратарској производњи, војвођански произвођачи, нарочито на приватном поседу, нису умали потребног знања за употребу вештачких ђубрива, средстава за заштиту биља, руковање машинама и сл. Квалификовани радници недостајали су за ову грану пољопривредне производње и на газдинствима социјалистичког сектора. Стога су ова газдинства у недостатку високо квалификованог кадра имала великих проблема у процесу производње. Тек се од 1958. године, када је основан Пољопривредни факултет у Новом Саду, стање са пољопривредним кадровима почело поправљати.⁷⁵⁴

Од велике важности за пољопривредну производњу представљала је власничка структура пољопривредног земљишта. Већ смо истакли да су велике поседовне промене настале аграрном реформом и присилном колективизацијом изазвале велики пад производње. Државна и задружна газдинства, не само да нису производила довољно хране за потребе градског становништва, већ је њихов опстанак представљао озбиљан економски терет за државу. Са друге стране, приватни посед, притискан многобројним „административним мерама“ и ограничењима, није могао прихватити савремену технологију, што је неминовно оставило велике последице на укупну производњу. Стога је начин, односно квалитет обраде земљишта, био различит између социјалистичког и приватног сектора. Ипак, као што смо већ рекли, због многобројних проблема на социјалистичком сектору, приноси на приватним сеоским газдинствима годинама су били виши.

Промена политике према пољопривреди и сељаштву условила је и нову промену поседовних односа.

вијено у Војводини и да је имало вековну традицију, најстручније послове у производњи садног материјала обављали су калемари из тзв. уже Србије. АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷⁵³ Тако још 1966. године у новосадском срезу од 30 пољопривредних добара њих 20 није имало ни једног пољопривредног инжењера, а у суботичком срезу од 11 пољопривредних добара ни на једном добру није било инжењера агрономије. Слично стање је било и у осталим срезевима. Чак 50 државних добара у Војводини није имало ни једног техничара. Ситуација у земљорадничким задругама била је нарочито алармантна. АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷⁵⁴ Са отварањем пољопривредних школа почело се одмах по доласку комуниста на власт. Тако су 1947. године у Врбасу и Зрењанину отворене средње пољопривредне школе општег типа, док је у Вршцу отворена Виноградарско-воћарска школа. Осим средњих пољопривредних школа, радила је и Нижа пољопривредна школа у Суботици, са 52 ученика -инвалида. АВ, Ф. 219. а.ј. 125.

Категорија земљишта	1952.	1955.	1960.
Пољопривредно земљиште	100	100	100
Друштвена газдинства	54,2	30,3	32,4
Индивидуална газдинства	45,8	69,7	67,6
Оранице и баште	100	100	100
Друштвена газдинства	50,2	23,2	25,8
Индивидуална газдинства	49,8	76,8	74,2
Воћњаци	100	100	100
Друштвена газдинства	49,3	36	47,6
Индивидуална газдинства	50,7	64	52,4
Виногради	100	100	100
Друштвена газдинства	36,9	12,3	16
Индивидуална газдинства	63,1	87,7	84
Ливаде	100	100	100
Друштвена газдинства	57,8	38	40,4
Индивидуална газдинства	42,2	62	59,6
Пашњаци	100	100	100
Друштвена газдинства	87,8	88,8	87,3
Индивидуална газдинства	12,2	11,9	12,7
Баре, трстици и рибњаци	100	100	100
Друштвена газдинства	77,7	65,4	74,7
Индивидуална газдинства	22,3	34,6	25,3

Табела бр. 36: Категорија земљишта и њена власничка структура⁷⁵⁵

Као што видимо, после 1952. године дошло је до велики промена у учешћу између друштвених пољопривредних газдинстава и индивидуалних газдинстава у укупној површини пољопривредног земљишта Војводине. Пошто су оранице и баште биле заступљене са 85% у укупној војвођанској пољопривредној површини, за ову категорију земљишта била је нарочито важна власничка припадност. До 1952. године оранице и баште биле су, могло би се рећи, равномерно распоређене између социјалистичког и приватног власништва. Међутим, услед расформирања и реорганизације сељачких радних задруга, дошло је до значајног смањења друштвених земљишних површина у корист индивидуалних газдинстава. Тако су површине под ораницама и баштама у власништву индивидуалних газдинстава повећане са 49,8% на чак 76,8% 1955. године

И поред великих промена у поседовној структури, видимо да је државни и задружни сектор и даље заступљен у великој мери. Заправо, у односу на друге југословенске крајеве, државно власништво је у Војводини било најзаступљеније. Било је очекивано да знатно смањене земљишне површине у државном власништву у односу на претходни период, услед веће примене савремених

⁷⁵⁵ В. Поповић, наведено дело, 11.

агротехничких средстава, сада буду боље организованије и квалитетније обрађене. Наиме, постепено повећавање инвестиција у пољопривредну производњу, које су пре свега усмераване у социјалистички сектор, повећавале су из године у годину предност социјалистичког над приватним власништвом.

Тако се већ до 1958. године појавила велика разлика између приноса социјалистичког и приватног сектора.⁷⁵⁶ Просек приноса пшенице на општедруштвеном сектору износио је 23,8мтц по хектару, на задружном 22,2, а на приватном само 12,6. Сличан однос у приносима био је и код кукуруза - општедржавни сектор 41,6, задружни 39,3, док је на приватном поседу принос износио 22,7мтц по хектару. Разлика у приносима шећерне репе била је нешто мања - општедруштвени сектор 290,3, задружни 270,4 а приватни 207 мтц по хектару.⁷⁵⁷

Ова разлика настала је услед боље техничке опремљености и квалитетнијег начина обраде земље, примене сортног семена и знатно већих количина вештачких ђубрива по хектару на социјалистичким газдинствима.

Сектори	Укупна обрадива површина у кј	Укупно стварних трактора у коадима	На 1 трактор долази кј	Укупно запрега	На једну запрегу долази кј
Стара и нова ДПД	248.064	897	276	4.709	53
СРЗ	330.491	1.461	226	8.267	40
Машинске станице и приватници	1.309.694	400	3.270	58.720	22

Табела бр. 37: Капацитет трактора и запрега у Војводини 1953.⁷⁵⁸

⁷⁵⁶ Приноси на тзв. друштвеном и задружном сектору били су, као што смо већ истакли, знатно нижи у претходним годинама и обично су били нижи од оних на индивидуалним газдинствима. Тако је принос пшенице по 1 ха 1952. године на пољопривредним комбинатима износио 10,3мтц, а на сељачким радним задругама био је још мањи - 8,4 мтц. Наравно, 1952. година нам и није најбољи показатељ због страховите суше која је погодила нарочито Војводину. Међутим, 1955. године на пољопривредним комбинатима принос пшенице износио је 18, а на пољопривредним задругама 17,3 мтц по једном хектару. Исто, 101.

⁷⁵⁷ АВ, Ф. 334.а.ј. 11153.

⁷⁵⁸ Подаци нису прецизни јер нису потпуни. Код обрачуна података за државна добра нису узети у обзир следећи срезови: Кула, Панчево, Нови Бечеј, Стари Бечеј, и Стара Пазова. Код обрачуна података за СРЗ недостају обрачуни следећих срезова: Кула, Панчево и Стара Пазова. Код обрачуна података за приватни сектор нису узети у обрачун следећи срезови: Зрењанин, Јаша Томић, Кикинда, Кула, Н. Бечеј, Панчево, Стара Пазова, Стари Бечеј и недостају из Оџака подаци за запреге. И поред мањкавости, овај нам документ дочарава однос у механизацији и начину обраде земљишта. АВ, Ф. 247, кутија 34.

Дакле, док код СРЗ на 226кј долази један трактор и 5,65 запрега, код приватног сектора један трактор обрађује у просеку 3.270кј обрадиве површине. Приватни сектор је недостатак механизације надомештао употребом запрега које се нису могле поредити по квалитету обраде земљишта са машинама. Наиме, уз помоћ механизације веће су шансе да се изврши благовремена обрада уз примену свих одговарајућих агротехничких мера.

Иначе, број трактора на социјалистичком сектору пољопривреде у Војводини био је 1953. године на нивоу појединих развијенијих европских земаља.⁷⁵⁹ Међутим, из анкете о неисправним тракторима из 1954. године видимо да ситуација није тако ружичаста. Чак 40% пољопривредних организација стално је имало неисправне тракторе. Затим, најмање 30% од укупног броја трактора налазило се ван употребе и то у дужем временском периоду.⁷⁶⁰

Ако погледамо статистичке податке, можемо доћи до закључка да је војвођанској пољопривреди недостајала вучна снага. Према прорачуну вучна снага у пољопривреди Војводине износила је око 234 хиљада коњских снага⁷⁶¹ или - на једну коњску снагу долазило је 6,7 хектара ораница, док је у просеку за ФНРЈ на једну коњску снагу долазило 2,9ха. Међутим, Војводину треба посматрати из другачијег угла због специфичности у структури вучне снаге. Наиме, од укупног капацитета вучне снаге, машине су у Војводини учествовале са 35%, док је тај однос за ФНРЈ само 7%, у ужој Србији 6%, а на Косову 2%.⁷⁶²

Морамо нагласити да је од осталих 154 хиљада КС радне стоке, учешће говеда било свега 2,5 хиљада КС или 2%, док се остатак односио на коње.⁷⁶³

Отежавајућа околност за већу примену трактора на приватном поседу, поред законских ограничења о којима смо већ говорили, јесте структура поседа. Наиме, на малим поседима интензивна механизација тешко је могла истиснути

⁷⁵⁹ Истина, број трактора у овом сектору војвођанске пољопривреде био је знатно испод Велике Британије која је имала 2,7 трактора на 100ха пољопривредне површине или Данске са 1,6, односно Холандије са 1,2 трактора. Али је зато био на истом нивоу са Француском 0,7 трактора и бољи од Италије 0,5 трактора на 100ха пољопривредне површине. АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷⁶⁰ Тако је 40% неисправних трактора било у том стању више од годину дана, 16,39% више од две године и чак око 205 више од три године. АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷⁶¹ Под коњском снагом подразумевала су се вучна снага механизације, коња и радних крава.

⁷⁶² Радмила Вукадиновић Худина, *Вучна снага у пољопривреди АП Војводине*, Привредна изградња 4 Нови Сад 1957, 50.

⁷⁶³ Исто, 51.

коња као вучну силу⁷⁶⁴ јер се рентабилност пољопривредне механизације манифестује пре свега кроз вредност машинског рада. Ова вредност зависи од цене машине, горива, редовног одржавања и наравно стања саме машине, односно њене старости. Код старих машина проблем је настајао услед чињенице да су многе од њих биле застареле и неекономичне, али технички исправне, па су самим тим друштвене обавезе према њима биле редовне, што је само повећавало губитке и дизало цену тракторских услуга.⁷⁶⁵ Овај проблем се нарочито испољавао у пословању земљорадничких задруга општег типа јер са високом вредношћу тракторског рада њихова понуда индивидуалним газдинствима за сарадњу није наилазила на одзив, што је у крајњем случају компромитовало и целу нову политику према селу и пољопривреди засновану на систему кооперације. Такође, ова чињеница нам и објашњава разлоге слабије заинтересованости сељаштва за кооперацију до 1957. године.

Осим тога, резултати сервисне и ремонтне службе нису били задовољавајући. Узроке овоме треба тражити у недовољном броју стручног кадра, у недостатку радионица, резервних делова и потрошног материјала. Друштвена добра и земљорадничке задруге биле су често приморане да у својим радионицама врше и одређене оправке за које нису имале одговарајућих услова. Услед тога је долазило до чешћих кварова и скраћивања века трајања машине.⁷⁶⁶ Тако се механизација у војвођанској пољопривреди углавном употребљавала само у социјалистичком сектору. Ни систем кооперације није могао побољшати ситуацију на индивидуалним газдинствима јер земљорадничке задруге општег типа све до пред крај овог периода практично нису ни имале механизацију.

Стање се у Војводини што се тиче механизације поправљало из године у годину. Немајући властите индустрије за производњу трактора и других крупних пољопривредних машина, држава је била приморана да их увози. Међутим, услед економске политике форсирања индустрије одвајало се недовољно средстава за ову намену. Тако, као што смо видели, није било довољно средстава ни за набавку резервних делова. Тек се од 1956. године, услед повећаних

⁷⁶⁴ Видели смо да су се са овим проблемом суочавала и мања пољопривредна добра и СРЗ, јер се сматрало да чак и на овим газдинствима, која су обухватала знатно веће земљишне површине од оног у приватном поседу са максимумом од 10 хектара, није рентабилно користити механизацију.

⁷⁶⁵ АВ, Ф. 247, кутија 34.

⁷⁶⁶ АВ, Ф. 247, кутија 34.

улагања у пољопривреду, нагло повећава употреба механизације на војвођанским њивама. Тако је у Војводини 1956. године било 5.063 трактора,⁷⁶⁷ 16.077 прикључних машина и 192 комбајна. За само годину дана број трактора је нарастао на 8.005, прикључних машина на 24.329, док је број комбајна удвостручен.⁷⁶⁸

Осим трактора, чији број није био довољан да подмири потребе војвођанске пољопривреде, број осталих машина, а нарочито њихов квалитет, није одговарао савременим агротехничким захтевима. Није било довољно плугова за дубоко орање,⁷⁶⁹ те су коришћени стари плугови, којима се постизала максимална дубина орања од 25 цм. Затим, није било довољно машина за постсејачну припрему земљишта. Занимљив је податак да су се, услед недостатка сејалица за кукуруз, у нужди користиле тзв. житне сејалице које нису могле обезбедити одговарајућу густину сејања, што се неминовно одразило на принос. Нарочит проблем је представљао недостатак комбајна, јер постојећих комбајна није било довољно ни за социјалистички сектор. Практично, берба кукуруза вршена је ручно на целој територији Покрајине. Производња шећерне репе је махом протицала без употребе машина, како на индивидуалном, тако и на социјалистичком сектору.⁷⁷⁰

Међутим, поред слабе примене механизације, војвођанска пољопривреда је недовољно употребљавала и вештачко ђубриво. Употреба хемијских средстава нарочито је опала првих година после Другог светског рата. Тако је у Дунавској бановини 1929. године укупна годишња потрошња вештачких ђубрива по 1ха ораничне површине била 19,5кг, а 1947. само 9кг.⁷⁷¹ Услед фаворизовања индустрије и занемаривања пољопривредне производње стање се по овом, можда једном од најважнијих питања наше пољопривреде, није могло

⁷⁶⁷ По мишљењу пољопривредних стручњака војвођанској пољопривреди је 1955. године недостајало око 80.000 вучних јединица, односно око 10.000 трактора. *Дневник*, 16. јул 1955.

⁷⁶⁸ АВ, Ф. 334. а.ј.11153.

⁷⁶⁹ Управо је ограничена дубина ораничног слоја, први фактор који је ограничавао потенцијалне способности земљишта. Јер, ограничена дубина ораничног слоја ограничава водни и ваздушни режим земљишта, ограничава микробиолошку активност, а тиме се ограничава и фонд хранива у земљишту. Стварањем дубљег ораничног слоја повећава се способност земљишта за примање и чување већих количина воде, активирају се постојећа хранива и ствара се могућност за употребу и коришћење већих количина хранива унетих у облику вештачких и органских ђубрива. Лазар Стојковић, *Основе унапређења производње пшенице у Војводини*, Нови Сад 1957, 10.

⁷⁷⁰ АВ, Ф. 247, кутија 34.

⁷⁷¹ АВ, Ф. 334. а.ј.11153.

значајније поправити. Без употребе хемијских средстава, односно без снабдевања билјака потребном храном и њихове макар минималне заштите није ни могло доћи до толико очекиваног повећања пољопривредне производње. Док су остали, нарочито пасивни, сточарски крајеви, недостатак вештачког ђубрива компензовали употребом стајског, војвођанска пољопривреда је због, како смо већ навели, великог недостатка стајског ђубрива остала без било какве алтернативе. Бројно стање стоке омогућавало је стајско ђубрење ораница на :

- Државном сектору сваких 10 година,
- Задружном сектору сваке 22 године,
- Приватном сектору сваких 11 година.⁷⁷²

Дакле, производња стајског ђубрива у Војводини била је изузетно мала, а као што смо видели, у Покрајини се практично није ни употребљавало вештачко ђубриво. Разлози за овакво стање су вишеструки. Пре свега слаби капацитети домаће производње и недостатак средстава за увоз узроковали су дефицитарност, али и високу цену овог производа. Произвођачи у Југославији морали су за хемијска средства да плате вишеструко већу цену од произвођача у државама са развијеном пољопривредом. Тако је пољопривредни произвођач у САД за тону 22% суперфосфата плаћао 5.346, у Француској 5.000, док је у Југославији његова цена износила 17.000 динара, а по повлашћеним ценама које су биле намењене социјалистичком сектору 10.000 динара.⁷⁷³ С друге стране слаба информисаност и стручност пољопривредних произвођача, као и недовољна ангажованост трговачке мреже, били су такође незанемарљиви разлози слабе употребе свих хемијских производа намењених пољопривреди.

Захваљујући новој политици према пољопривреди, односно систему кооперације дошло је до постепеног повећања утрошка вештачког ђубрива. Пре свега, дошло је до веће понуде овог производа на тржишту, али и до повољнијих цена. Нарочито је систем контрахирања пољопривредних производа допри-

⁷⁷² Милоје Грујичић, наведено дело, 21.

⁷⁷³ Сличан однос владао је и код осталих хемијских производа. На пример у САД тзв. тона ДДТ коцентрат 100% коштала је 375.000, а у Југославији 1.100.000 динара, док овог производа по повлашћеним ценама није ни било. Сумпор у праху у САД коштао је 15.900 динара, а у Југославији 38.000 или 25.000 динара по повлашћеним ценама. АЈ,Ф. 4-259-1506.

нео већој употреби разних врста хемијских средстава и на приватном поседу.⁷⁷⁴ Такође, Савез пољопривредних комора ФНРЈ одредио је новчана средства за пропаганду вештачких ђубрива. Пољопривредна комора у Новом Саду употребила је ова средства, не само за расподелу ђубрива произвођачима, већ и да се путем огледа демонстрира утицај вештачког ђубрива на повећање приноса.⁷⁷⁵ Услед дејства свих ових мера већ 1954. године дошло је до великог повећања потрошње вештачког ђубрива у односу на 1952. годину, када је иначе била рекордно ниска потрошња ђубрива са око 6,7кг по једном хектару. Наиме, потрошња вештачког ђубрива у Војводини 1954. године попела се на око 3.700 вагона, односно на око 22,2кг по једном хектару.⁷⁷⁶ Колико су ово скромни резултати показује употреба вештачког ђубрива код држава са развијеном пољопривредном производњом, На пример, Холандија је 1950. године употребила 460,40кг ђубрива.⁷⁷⁷

Такође, захваљујући истина благом повећању стоке после 1952. године повећана је и производња стајског ђубрива. Важно је нагласити да је држава у том смислу обезбедила одређена средства из општег инвестиционог фонда за кредитирање индивидуалних произвођача за изградњу ђубришта.⁷⁷⁸

Међутим, следећих година настављен је убрзани пораст употребе вештачких ђубрива на војвођанским пољима. Тако је Војводина већ 1956. године по употреби ове врсте агротехничких мера била изнад југословенског просека. Следећа табела нам пружа занимљиве информације о потрошњи вештачких ђубрива у Југославији.

⁷⁷⁴ Системом контрахирања пољопривредних производа произвођачима су се на име бескаматног аванса давала средства за производњу међу којима је било и вештачко ђубриво. Поред тога, произвођачи који су улазили са пољопривредним организацијама обавезали су се на примену одређених агротехничких мера, као и прихватање стручне помоћи. *Дневник*, 25. фебруар 1955.

⁷⁷⁵ Комора је 1954. године помоћу Завода за пољопривредна истраживања организовала 55 огледа код разних пољопривредних организација, али и код индивидуалних произвођача на територији Бачке и Срема. У ову акцију била је укључена и хемијска индустрија. Било је предвиђено да се овим огледима обухвати 7 најважнијих ратарских култура. АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷⁷⁶ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁷⁷⁷ *Борба*, 5. април 1953.

⁷⁷⁸ *Дневник*, 25. фебруар 1955.

	Укупна потрошња у тонама	Потрошња у кг по хектару		Процент приватних домаћинстава која не употребљавају вештачко ђубриво
		пољопр. површине	обрадиве површине	
ФНРЈ	447.721	32	44	72
Ужа Србија	47.514	15	17	75
АП Војводина	132.574	91	79	66
АКМ Област	7.519	14	21	82
Хрватска	174.882	52	79	66
Словенија	50.954	55	90	59
БиХ	15.070	6	9	89
Македонија	17.877	13	27	76
Црна Гора	1.160	2	6	96

Табела бр. 38: Потрошња вештачких ђубрива 1956⁷⁷⁹

Као што смо рекли, потрошња вештачког ђубрива у килограмима по хектару на пољопривредним површинама у Војводини била је далеко највећа у односу на остале југословенске крајеве. С друге стране, имајући у виду пољопривредни карактер и значајне површине обрадивог земљишта, употреба вештачких ђубрива на територији тзв. уже Србије била је изузетно ниска. Међутим, ако знамо да је на простору уже Србије у огромном проценту преовладавао приватни посед са занемарљивим присуством социјалистичког сектора, онда је лако објаснити ову само на први поглед зачуђујућу појаву. Наиме, као што је био случај са употребом механизације, тако је и утрошак вештачког ђубрива код социјалистичког сектора пољопривреде био знатно већи од утрошка у односу на приватни. Пошто је пољопривредно земљиште у Војводини, као што смо већ документовали, и поред краха задругарства, и даље у значајној мери припадало тзв. социјалистичком сектору пољопривреде, онда је и пољопривредна производња била нешто интензивнија.

Табела нам пружа нарочито занимљиве податке који се односе на употребу вештачких ђубрива на пољопривредним површинама у приватном власништву. Упадљиво је висок проценат приватних домаћинстава која уопште не употребљавају вештачко ђубриво. Заправо, овај податак најбоље илуструје стање у којем се налазила југословенска пољопривреда, али и њене велике могућности за напредак. Очекивано, најмањи проценат односи се на Словенију, а затим, идентично на Војводину и Хрватску, што је сасвим у складу са тврдњом да пољопривредна производња у значајној мери зависи од људског фактора, односно искуства, стручног кадра и образовања становништва. У прилог овој

⁷⁷⁹ Статистички годишњак ФНРЈ за 1957, 163.

тези говори нам податак да су сељаци у појединим селима у Војводини вештачко ђубриво добијено на основу уговора о контрахирању појединих култура избегавали да користе или га чак уништавали.⁷⁸⁰

Поред слабе употребе вештачких ђубрива на војвођанским пољима су се веома мало или нису уопште користила заштитна хемијска средства, због чега је пољопривреда трпела огромне губитке. Годишње се само од тзв. рђе жита смањивао принос пшенице за око 10 до 15% или за око 120кг по хектару, док се у појединим рејонима принос због ове болести смањивао и за 70%. Затим, пољски мишеви су сваке године угрожавали око 200.000 хектара земљишта под житом, често их потпуно уништавајући.⁷⁸¹

Ако овоме додамо и податак да је у Војводини сортно семе мало употребљавано,⁷⁸² онда изузев малобројних оаза социјалистичког сектора који је, као што смо рекли, до растурања СРЗ по приносима заостајао за индивидуалним произвођачима, добијамо слику једне у суштини екстензивне ратарске производње. Извесни помаци направљени су од 1953. године, али се ратарство у Војводини није опоравило, односно достигло производњу из 1939. године, практично све до 1957. године.

Већ смо истакли да је стање у војвођанском сточарству било већ неколико деценија незадовољавајуће. Не само да је бројност стоке константно била у паду, већ је и њен квалитет био на веома ниском нивоу. Преовладавале су домаће расе, које су имале изразито малу продуктивност. Међутим, услед лоше неге, пре свега недовољне исхране и код узгоја расних грла бележена је ниска продуктивност.

Узроке оваквог стања није било тешко детектовати и они су и тада били опште познати:

1) Слаба и недовољна исхрана стоке због недовољне производње сточне хране,

⁷⁸⁰ АВ, Ф. 334.а.ј. 1816.

⁷⁸¹ Поред тога разне амбарске штеточине су у складиштима уништавале велике количине жита. Ипак, највећу штету наносили су разни корови, због којих је годишњи губитак у приносу житарица износио око два до три метра по хектару или губитак од око 400 до 600 хиљада тона жита годишње. *Дневник*, 16. јул 1955.

⁷⁸² На територији Војводине је 1957. године било засејано сортним семеном пшенице око 20% укупних површина под пшеницом. Овај проценат је претходних година био знатно мањи. АВ, Ф. 334.а.ј. 11153.

- 2) Слабе зоохигијенске мере и лоше припремање и чување хране,
- 3) Недостатак добрих приплодњака, јер се у већини случајева приплодњаци бирају према изгледу и гојазности, а не води се рачуна о продуктивности његових родитеља,
- 4) Недостатак добро организованог рада на унапређењу сточарства путем селекције и производње приплодног материјала,
- 5) Честе појаве суше које су проузроковале смањење сточне хране,
- 6) Огромни губици који су настали услед разних сточних заразних болести,⁷⁸³
- 7) На развој сточарства негативно су се одражавале и раније уредбе о обавезном откупу пољопривредних производа,
- 8) Систем опорезивања преко дохотка, јер повећање производње у сточарству произвођача није стимулисало да узгаја већи број грла стоке.⁷⁸⁴

Због чињенице да је сточни фонд у Војводини почео да се развија тек после прокламовања нове политике према селу, односно после напуштања политике засноване на административним мерама, као и после измене пореске политике, можемо рећи да је редослед наведених разлога другачији. Било како било, производња квалитетног приплодног материјала, набавка расне стоке и питање исхране стоке, како по квалитету тако и по квантитету, били су проблеми који су морали бити решавани. Овај проблем је решаван постепено, пре свега, због његове сложености. На пример, Војводина није имала ни једну фабрику за производњу и прераду сточне хране. Стога се велика количина разних отпадака од пољопривреде није користила рационално за исхрану стоке. Чак су се квалитетнији производи, као што су мекиње, репни резанци и уљана сачма извозили.⁷⁸⁵ Ипак, захваљујући већем улагању у пољопривреду и бољем односу државе према приватном поседу, после 1953. године почео је осетнији опоравак сточног фонда у Војводини.

Ради потпунијег сагледавања и разумевања стања и структуре пољопривредне производње на простору Војводине, важно је погледати учешће по-

⁷⁸³ И поред чињенице да је систем ветеринарске службе на територији Војводине био релативно разгранат, разне заразне болести наносиле су велике штете. Од 1949. до 1954. године угинуло је око 5 милиона комада живине због кокошије куге, док су губици настали услед свињске куге износили годишње око 500 милиона динара. Дневник, 6. новембар 1954

⁷⁸⁴ М. Грујичић, наведено дело, 20.

⁷⁸⁵ Дневник, 6. новембар 1954.

љопривредних грана у њеној укупној пољопривредној производњи. Као што је и очекивано, учешће ратарства у пољопривредној производњи било је у периоду 1947-1956. убедљиво највеће - 69,8%, сточарства - 21,4%, воћарства - 1,4% и виноградарства - 2,3%. Међутим, ако погледамо само вредност учешћа пољопривредних грана у 1956. години, можемо уочити извесне тенденције. Тако је учешће сточарства било мање за 1,6%, док је учешће сточарства порасло за 4%. Учешће воћарства, а нарочито виноградарства сведено је на занемарљив проценат - воћарство 0,6%, виноградарство - 0,8%.⁷⁸⁶ Да би се успоставио потребан однос, какав постоји у развијеним пољопривредним земљама, требало је утростручити сточарску производњу у Војводини. Међутим, у датим околностима то је практично био неостварљив циљ. Наиме, много је теже било повећати бројно стање стоке јер је развој сточарства дуготрајан процес, него интензивирати производњу у ратарству тако да се неколико пута повећа принос по хектару.

а) Сточарство

Већ смо рекли да је пољопривредна производња после Другог светског рата, услед многобројних фактора, доживела велики пад. Међутим, код сточарства које је уз ратарство главна грана пољопривреде, назадовање је, како нам показује следећа табела, уочљиво неколико деценија раније.⁷⁸⁷

Година	Коњи		Говеда		Свиње		Овце		Живина	
	ком.	%	ком.	%	ком.	%	ком.	%	ком.	%
1911.	333	100	420	100	861	100	780	100	-	-
1921.	343	103	404	96	1.107	128	683	87	-	-
1939.	336	101	314	75	906	105	571	73	4.962	100
1949.	264	79	251	60	1.042	121	641	82	3.517	71
1952.	253	76	200	47	935	108	507	65	4.095	83
1953.	250	75	214	51	1.099	128	581	75	3.620	73
1954.	276	83	217	51	1.091	127	675	83	5.376	108
1955.	288	87	233	55	1.381	160	691	89	4.855	98

Табела бр. 39: Биланс стоке у Војводини 1911-1955. у хиљадама⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Лука Вучковић, *Сточарство Војводине и могућности његовог развоја*, Привредна изградња 2, Нови Сад 1958, 31.

⁷⁸⁷ Пре мелиорационих радова у Војводини услови за развој сточарства били су знатно бољи него ратарства, тако да је и значај сточарства у привреди био знатно већи. Од 1908. године почиње стагнација, а затим и опадање броја стоке. Главни разлог оваквих тенденција представља је промена начина исхране. Наиме, до тада је и поред слабог квалитета и квантитета, исхрана углавном била усмерена на коришћење пашњака. Слаба продуктивност утицала је на њихово смањење и претварање у оринице, што се неминовно морало одразити на развој сточарства. Л. Вучковић, наведено дело, 33.

⁷⁸⁸ АВ, Ф. 297. кутија 6.

На основу података које нам пружа горња табела можемо констатовати да је тенденција опадања броја стоке у Војводини дуготрајан процес. Ово опадање је нарочито изразито за говедарство које је и основна грана сточарске производње. Опадање броја коња било је економски оправдано јер је до тога вероватно дошло услед веће употребе механизације. Промене су нарочито изражене у периоду између 1939. и 1949. године, што је несумњиво последица разарања током Другог светског рата. Међутим, катастрофалне губитке војвођанско сточарство доживело је и у периоду 1949-1952. када је, поред говеда, драстично опао и број свиња и оваца. Дакле, као и у случају ратарске производње, и сточарство је у Војводини претрпело велике губитке услед обавезног откупа пољопривредних производа и насилног утеривања сељака у задруге.⁷⁸⁹

После 1952. године у сточарској производњи запажају се извесни успеси у правцу повећања броја стоке. Међутим, и поред чињенице да је број говеда до 1955. године повећан за 33.000 или више од 15%, да је број свиња повећан за 446.000, оваца за 184.000 и живине за око 700.000, тиме (исто као и у ратарству) није била достигнута производња из 1939. године.⁷⁹⁰ Интересантан је податак да је управо у овом периоду дошло до повећања броја коња, што нам најбоље илуструје стање у којем се налазила пољопривреда. Наиме, огроман број домаћинстава по иступању из задруга није имао могућности да изврши машинску обраду земље, те је за ту сврху користио коњску снагу.

Колико је сточарство у Војводини, пре свега говедарство, било слабо развијено, најбоље нам илуструје упоредни приказ броја најважнијих врста стоке са другим југословенским областима.

⁷⁸⁹ Наиме, основа за утврђивање откупних количина био је принос који је утврђивала комисија. Од укупног приноса издвајале су се одређене количине за репродукцију, тј. за семе, затим, за исхрану чланова домаћинства и њихове стоке. Ове количине које су остављане домаћинству за личне потребе биле су подложне промени. Нарочито су биле подложне промене количине остављене за исхрану стоке, с обзиром на то да су се према нахођењу локалних власти, што је зависило од плана откупа, могле оставити максималне и минималне количине, с тим што су минималне могле да значе и нулу. Ова чињеница, не само да је представљала велику сметњу за развој сточарства, већ је у многоме допринела његовом опадању, нарочито узгоју свиња. Ј. Попов, Драма на војвођанском селу..., 87.

⁷⁹⁰ Наиме, 1939. године на 100ха обрадиве површине било је 34,18 крупних грла стоке, односно 36,42 комада крупних грла на 100ха ораничне површине, докле је у 1956. години на 100ха обрадиве површине било 30,26, односно 31,97 комада крупних грла на 100ха ораничне површине. АВ, Ф. 297, кутија 6.

Републике и покрајине	Коњи	Говеда	Овце	Свиње	Живина
Ужа Србија	176	1.353	4.070	1.141	7.559
АП Војводина	309	260	648	1.498	5.555
АКМ Област	37	305	586	32	560
Хрватска	380	1.070	1.465	1.177	6.591
Словенија	66	549	99	426	1.804
БиХ	233	1.136	2.039	305	2.788
Македонија	81	364	2.027	91	1.129
Црна Гора	27	182	585	29	212

Табела бр. 40: Биланс стоке у југословенским републикама и покрајинама 1956. у хиљадама⁷⁹¹

Из табеле видимо да је број говеда у Војводини био у односу на друге југословенске крајеве убедљиво најмањи, чак дупло мањи у односу на Словенију и пет пута у односу на Босну и Херцеговину. Имајући у виду потребе и нарочито природне услове можемо рећи да је сточарство у Војводини била слабо развијена грана пољопривреде. Овакво стање, морало се негативно одразити и на ратарску производњу јер без стоке, односно стајског ђубрива, а у недостатку вештачког, било је немогуће очување плодности земљишта.

Разлоге спорог опоравка сточарства у Војводини можемо тражити у чињеници да је административна мера пољопривредног откупа деловала крајње дестимулативно на развој сточарства на приватном поседу. С друге стране сељачке радне задруге и пољопривредна добра нису на својим имањима посвећивала довољну пажњу унапређењу ове гране пољопривреде.⁷⁹² Стање се додатно погоршало иступањем сељака из задруга када су услед недостатка машина, ионако малобројну стоку продавали и набављали коње који су у датим околностима били неопходни за ратарску производњу. У исто време на имањима социјалистичког сектора владала је релативна незаинтересованост за развој сточарства. Нарочито је на пољопривредним добрима владало мишљење да је сточарство, посебно говедарство, нерентабилно, чиме се правдао недовољан развој и посвећеност руководства овој пољопривредној грани.

⁷⁹¹ Статистички годишњак ФНРЈ за 1956, 113.

⁷⁹² На простору Војводине је почетком 1953. године број коња на приватном поседу износио 68,2%, говеда 43,5%, оваца 43,0%, свиња 42,1% и живине 66,0%. Војводина у односу на југословенски просек, представља изузетак, јер је социјалистички сектор управо у Војводини био и најразвијенији. Наиме, сточарска производња је у осталим републикама била орјентисана на приватном поседу, док је она у тзв. социјалистичком сектору била симболична. На пример, на простору тзв. уже Србије приватни посед је обухватао преко 90% сточарске производње. Сличан однос владао је и у осталим републикама. Наравно, после реорганизације СРЗ, сличан однос био је успостављен и у Војводини. Статистички годишњак ФНРЈ за 1954. 136.

Поједина пољопривредна добра не само да нису радила на унапређивању ове гране пољопривреде, већ су се одлучила на уништавање свиња и говеда у својим запатима стоке. Немаран однос пољопривредних добара према сточном фонду види се и у томе што су се од укупних улагања убедљиво најмања средства одвајала за куповину стоке.⁷⁹³

Такође, социјалистички сектор је водио рачуна и о рентабилности своје производње, што са сточарском производњом углавном није био случај. Често се дешавало да је однос цена на тржишту између сточне хране и сточних производа био на штету сточних производа. За разлику од приватног поседа пољопривредна добра нису имала стрпљења, већ су брзо реаговала на измену стања на тржишту продавањем своје стоке, чак и крава.⁷⁹⁴

Такође, срески фондови за унапређење пољопривреде нису поклањали очекивану пажњу сточарству, нарочито набавци стоке. Тако је Покрајински фонд за развој пољопривреде до октобра месеца 1956. године, од утрошених 247 милиона динара за набавку стоке одвојио 24 милиона, док је код среских фондова око 50% средстава до октобра остало неискоришћено, а од утрошених 407 милиона, за набавку стоке одређено је свега милион динара.⁷⁹⁵

Иначе, трошкови држања говеда, као и трошкови узгоја телади, били су веома високи нарочито на социјалистичком сектору. Тако је 1954. године на газдинствима пољопривредних добара губитак по једној крави износио око 15.000 динара годишње.⁷⁹⁶

Развој сточарства у Покрајини зависио је од брзине преласка са традиционалног (заснованог на испаши) на савремене методе интензивног сточарства. Велика улагања у подизање зграда за држање стоке и увоз приплодних грла није могао, без решавања проблема правилне исхране, дати очекиване резултате. Услед недостатка средстава и слабо осмишљене стратегије улагања, велике количине биљне хране остале су неадекватно искоришћене. Тако у Војводини није било ни једне фабрике за производњу сточне хране.

⁷⁹³ Закључци са саветовања директора пољопривредних добара...8 .

⁷⁹⁴ Игор Радовановић, *О стању говедарства на пољопривредним добрима у АГВ*, Пољопривреда Војводине 12, Нови Сад 1958, 853.

⁷⁹⁵ *Дневник*, 2. новембар 1956.

⁷⁹⁶ Ови губици настали су, пре свега, због ниске млечности и ниске цене млека. АВ, Ф. 297. кутија 6.

Тек се 1956. године приступило изради пројекта за мешаонице сточне хране и пројектима за две фабрике сточне хране (Зрењанин и Врбас), са капацитетом од 8.000 вагона концентроване сточне хране. Међутим, то није било ни издалека довољно јер су потребе на основу сточног фонда за 1956. годину износиле 147.000 вагона концентроване сточне хране.⁷⁹⁷

Говедарство

Видели смо да је бројност говеда у Војводини 1955. године практично преполовљена у односу на 1911. годину. Такође, напредак који је код узгоја осталих врста стоке био евидентан после 1952. године, код говедарства је био више него скроман. Наиме, за разлику од узгоја других врста стоке, говедарство је због ниске продуктивности често било нерентабилно. И поред чињенице да је обнова говедарства у Војводини била од прворазредног значаја, толико жељену продуктивност, пре свега због лошег квалитета исхране, није било лако постићи. На ком је нивоу продуктивност говеда у Војводини била у односу на земље са развијеном пољопривредом и сточарским производима показује нам следећа табела.

	Млека у литрима	Говеђег меса у килограмима
Аустрија	3.560	244
Белгија	3.540	251
Холандија	3.780	280
Данска	3.340	230
Војводина	1.300	200

Табела бр. 41: Просечна продуктивност по грлу⁷⁹⁸

Лош квалитет исхране говеда био је последица недостатка пашњака. За исхрану говеда коришћена је кабаста храна која је представљала отпатке од биљне производње, а то су пре свега биле кукурузовина и слама. Стога су многа газдинства држала говеда да би на неки начин искористила ту јефтину сточну храну. Услед тога једина корист од говеда могло је бити скупочено стајско ђубриво јер је последица овакве исхране била ниска млечност. Као подршка оваквој исхрани морао се користити повремено и концентрат, што је условило и скупу производњу 1 литра млека.⁷⁹⁹

⁷⁹⁷ Богдан Гаћеша, *Интензивирање сточарске производње у Војводини подизањем фабрика сточне хране*. Привредна изградња 8, Нови Сад 1956, 20, 21.

⁷⁹⁸ АВ, Ф. 247.а.ј. 307.

⁷⁹⁹ АВ, Ф. 247, кутија 34.

Такође, расни састав говеда није ишао у прилог повећању њихове продуктивности. Ратна разарања и долазак великог броја колониста са својом стоком која је била прилагођена планинским условима, као и повећана куповина стоке из других крајева Југославије у значајној мери су детерминисали неодговарајући расни састав говеда у Војводини.⁸⁰⁰ Тако је на територији Војводине почетком педесетих година XX века било око 86% домаће црвено-шарене расе и сименталаца, око 3,4% подолаца, око 3,4% буша и око 7,2% разних мелеза. Међутим, до средине педесетих година овај састав се због, како смо рекли, повећане куповине стоке ван Војводине додатно променио у корист буша и мелеза. И поред чињенице да је подолска раса била изразито слабо продуктивна у односу на млечност, била је веома отпорна, није захтевала квалитетну исхрану и служила је као рентабилни „прерађивач кабасте хране у скупоцени стајњак”. Стога се претерано опадање броја ове расе показало као лоше, јер су пољопривредници навикнути на ову расу узгајали и остале расе на исти начин и самим тим трпели велике губитке. Такође, један од великих проблема у обнови говеда на простору Војводине у овом периоду била је чињеница да се од укупног броја крава телило свега око 63%, док су реална очекивања била око 80%. Ипак, овакво стање није детерминисано расном структуром војвођанских говеда, већ великим недостатком бикова.⁸⁰¹

Такође, структура говеда у Војводини није била одговарајућа. Наиме, у структури говедарства Војводине краве су биле заступљене са око 64%, што је у поређењу са Хрватском на пример, чија је заступљеност крава износила око 56%, а у Словенији око 47%, прилично висок проценат. Овај податак нам показује да се у развоју говедарства у Војводини није водило рачуна о подмлатку јер се телад махом нису гајила, већ у великом броју клала, што је спречавало бржу обнову и повећање фонда говеда.⁸⁰²

Узроцима који су утицали на слабо напредовање говедарства у овом периоду треба додати и разне болести које су биле карактеристичне управо за војвођанско поднебље. Имајући у виду чињеницу да је број говеда у Војводини био мали, нарочито у поређењу са осталим крајевима Југославије, онда пода-

⁸⁰⁰ Ипак је у друштвеном плану за Војводину предвиђено да се у 1955. Години, у циљу повећања сточарске производње, издају субвенције из фонда у износу од 30 милиона динара ради брже преоријентације на боље расе. Такође, за исту годину било је предвиђено давање субвенција за производњу квалитетног сточног подмлатка. *Дневник*, 25. фебруар 1955.

⁸⁰¹ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁸⁰² Исто.

так да је 1956. године број пријављених случајева сточних болести код говеда био највећи у Војводини, најбоље сведочи о величини овог проблема.⁸⁰³

Већ смо истакли да је обнова сточарства, па и говедарства у Војводини почела после 1952. године када су и предложене конкретне мере. Оне су истина скромно због ограничености средстава почеле да се реализују са прихватањем друштвеног плана за 1953. годину. Пољопривредна комора у Новом Саду 1954. године дефинисала је мере које је по њеном мишљењу било нужно спровести због специфичних услова за развој сточарства у Војводини. Наиме, због смањења трошкова требало је, по мишљењу коморе, оријентисати се на изградњу јефтинијих објеката за смештај стоке. Такође, предложено је да се привремена мера забране клања стоке за приплод прошири забраном извоза истих, као и оснивањем елитних запата говеда на државном сектору, како би се брже превазишао проблем недостатка приплодних грла. Затим, организовати станице за вештачко осемењивање у Новом Саду, Суботици, Зрењанину и другим местима. Наглашена је потреба сарадње, односно кооперације између млекара и индивидуалних произвођача тако што би млекуаре додељивале произвођачима краве, уз услов да их отплате млеком и подмлатком. Због недостатка пашњака од нарочитог значаја за развој говеда у Војводини било је обезбеђивање сточне хране. Ту је комора предложила неколико мера. Прво, ради стимулације веће производње крмног биља, препоручено је да се произвођачима обезбеди регрес за семе. Регрес је требало обезбедити и за подизање силоса како на социјалистичким, тако и на индивидуалним газдинствима. Затим, било је потребно обезбедити средства за оспособљавање фабрика у Зрењанину и Врбасу за производњу мешане сточне хране. И на крају, препоручено је народним одборима да на малобројним пашљацима, који су иначе били прилично запуштени, изврше потребну мелиорацију, обезбеде уређење појила и летњих штала, као и чишћење од корова.⁸⁰⁴

⁸⁰³ Број пријављених случајева сточних болести говеда на територији ФНРЈ износио је 1956. године 15.092, а само у Војводини 5007. Поређења ради, број пријављених случајева на територији уже Србије износио је 2.969, а у Хрватској, на чијој је територији број говеда, такође, далеко превазилазио број грла у Војводини, износио је 4512. Од болести је преовладала туберкулоза, са 4.155 случајева, што је иначе било карактеристично за панонско поднебље, и што је и у Хрватској била доминантна болест говеда (4.092). *Статистички годишњак ФНРЈ за 1957.* 162.

⁸⁰⁴ АВ, Ф. 297, кутија 6.

Међутим, за спровођење ових мера била су неопходна велика финансијска средства која су, као што смо видели, зависила од статуса коју је имала пољопривреда, али и Покрајина у економској политици Југославије. Тако су тек од 1957. године, захваљујући већем приливу инвестиција у војвођанску пољопривреду, почеле у већој мери да се користе савременије методе у узгоју говеда, и то пре свега на социјалистичким газдинствима. Захваљујући већој заступљености површина под крмним биљем, као и повећаној производњи кукуруза за силажу, дошло је до квалитетније исхране. Поред боље исхране настојало се опет да се пре свега на крупним социјалистичким газдинствима спроводе и зоотехничке мере, као што су: индивидуална исхрана крава, засушивање крава у одређеном року и подешавање исхране у том времену, квалитетнији тов телади и јунади и сл. Такође, све до 1957. године говеда су држана у стајама тзв. затвореног, класичног типа. Услед оваквог узгоја долазило је до честих обољења. Управо од 1957. године на пољопривредним добрима и сељачким радним задругама почео се ширити тзв. слободан тип, који је подразумевао отворене стаје. Захваљујући чињеници да изградња оваквих стаја не захтева велике инвестиције, оне су се постепено почеле појављивати, нарочито под утицајем система кооперације, и на газдинствима индивидуалних произвођача.⁸⁰⁵

Ако овоме додамо и акције за вештачко осемењивање, подизање погона за производњу мешане сточне хране, а нарочито забране клања телади, онда можемо рећи да је сточарска производња убрзано осавремењивана. Захваљујући овим мерама претпоставке за обнову говедарства у Војводини почеле су 1956. године. Истина, тенденција повећања говеда започела је 1952. године, али је тек од 1956. године ово повећање било уочљивије, и то углавном због пораста броја говеда на приватном сектору. Могли бисмо рећи да је због промене односа општедруштвеног сектора према сточарству дошло до убрзаног развоја ове пољопривредне гране у целини. Тако се у 1958. години, захваљујући увозу из других крајева Југославије, код социјалистичког сектора очекивало повећање од 15.000 грла у односу на претходну годину, код задружног за 12.000 грла, а на приватном сектору за свега 2.000 грла.⁸⁰⁶

⁸⁰⁵ АВ, Ф. 247, кутија 34.

⁸⁰⁶ Због суше и несташице сточне хране, на подручју уже Србије била је велика понуда говеда. Куповина говеда из овог дела Србије била би сигурно и знатно већа да Покрајински савез за сточарство није ограничио куповину само на сименталску расу. АВ, Ф. 334.а.ј. 11153.

Говеда	1955.	1956.	1957.	1958.
Укупно	233.674	250.311	236.981	256.234
Опшtedруштвени сектор	28.372	28.767	26.939	37.692
Задружни сектор	26.696	26.832	24.635	33.224
Приватни сектор	178.606	194.712	185.407	185.318

Табела бр. 42: Фонд говеда у АП Војводини⁸⁰⁷

Из табеле можемо видети да се број говеда на социјалистичком сектору 1956. у односу на претходну годину није мењао, док је приватни забележио значајан раст. И следеће 1957. године друштвени сектор, за разлику од приватног, трпи мале губитке, да би следеће године остварио значајан скок. Дакле, и поред чињенице да је фонд говеда на друштвеном сектору дупло мањи од броја говеда на приватном, можемо рећи да је његов развој устаљенији са тенденцијом раста, што је било и очекивано, имајући у виду намере и улагања државе.

Овакав однос детерминисао је не само квантитативне, већ и квалитативне промене. Горе наведене мере омогућиле су и повећање млечности крава - истина само на социјалистичком сектору. Док је ранија производња млека по једној крави износила просечно око 1.400 литара годишње, дотле су пољопривредна добра већ 1957. године достигла производњу од 2.500 литара, а СРЗ 2.100 литара по једној крави. Међутим, на приватном поседу млечност крава није прелазила 1.200 литара.⁸⁰⁸

Услед значајне производње кукуруза, производња свиња имала је, као што и данас има, изузетне услове за развој. Наиме, за разлику од пасивних планинских крајева, где је кукуруз и у поратном периоду представљао хлебно жито, у Војводини се као хлебно жито искључиво користила пшеница. Стога су велики вишкови овог пољопривредног производа коришћени за тов свиња.

Извоз дебелих свиња из Војводине пре рата износио је преко 50% укупног извоз свиња Краљевине.⁸⁰⁹ Међутим, ратна разарања и политика административних мера у пољопривреди која је спровођена од стране нове комунистичке власти имале су крајње негативне последице за развој свињарства у Вој-

⁸⁰⁷ АВ, Ф. 247, кутија 34.

⁸⁰⁸ Ипак, већ почетком 1958. године дошло је, за говедарство у Војводини, до нових проблема. Наиме, повећана производња млека у условима високе цене и неразвијене мреже продавница, створила је проблем његовог пласмана, што је неминовно утицало на успоравање развоја говедарства. Тако је у Војводини због недовољне потрошње млека, остајало дневно неоткупљено око 90.000 литара овог производа. АВ, Ф. 334.а.ј.11153.

⁸⁰⁹ АВ, Ф. 297, кутија 6.

водини. Укидањем политике административних мера у пољопривреди довело је до извесног напретка у свим гранама сточарства. Број свиња у Војводини после укидања обавезног откупа кретао се наследећи начин:⁸¹⁰

1953. 1.098.000,
1954. 1.091.000,
1955. 1.372.000,
1956. 1.045.000.

Видимо да је 1956. године поново дошло до драстичног пада броја свиња, што је углавном било последица несређених прилика на тржишту, односно веома ниских цена свиња у односу на нагли скок цена кукуруза. Скок цена кукуруза, који је штампа је називала новом „златном грозницом“, присилио је произвођаче свиња да драстично смање своје капацитете. Социјалистички сектор је практично 1957. у односу на претходну годину, преполовио број свиња на својим имањима. Тако је на овом сектору и поред одређених напора било немогуће зауставити пад и наредне 1958. године. Док је приватни сектор у овом случају показао знатно већу виталност, не само да је пад броја свиња изазван поскупљењем кукуруза на тржишту био знатно мањи него на социјалистичком сектору, он је 1958. године у односу на претходну забележио пораст од скоро сто хиљада свиња.⁸¹¹

И поред низа предузетих мера за унапређење свињарства, слично као код говедарства, производња је прилично варирала због тржишних прилика. У том смислу, крајем 1957. године увезено је 295 расних свиња, а за следећу годину планирано је 628 свиња из увоза. Улагања су, као и код говеда, махом била усмерена на социјалистички сектор.⁸¹²

Настојање да се повећа узгој свиња за клање условило је преорјентацију у свињарству са гајења екстензивне мангулице на гајење свиња увозних јоркшир и беркшир раса. Проблем за развој свиња у Војводини представљао је значајан недостатак крмача у односу на предратно стање.⁸¹³

Ако упоредимо свињарство у Војводини са осталим југословенским регијама, можемо рећи да је оно у приличној мери било развијено. Бројно стање

⁸¹⁰ АВ, Ф. 247, а.ј. 307.

⁸¹¹ АВ, Ф. 247, кутија 34.

⁸¹² АВ, Ф. 334, а.ј. 11153.

⁸¹³ АВ, Ф. 297, кутија 6.

свиња у Покрајини било је веће од оног у ужој Србији и Хрватској и знатно веће од осталих југословенских крајева.⁸¹⁴ Међутим, према постојећем приносу ратарства, као и услед неразвијеног говедарства и осталих грана сточарства, Војводина је имала услова да гаји далеко већи број свиња. Тако је број свиња у Војводини 1956. године по једном хектару износио 0,55, док је у Мађарској 1951. године био 0,62 и Данској 1,14.⁸¹⁵

Овчарство је на територији Војводине, слично као и остале гране сточарства, било у прошлости знатно развијеније. Наиме, велике површине пашњака на лошем слатинастом земљишту, нису биле погодне за крупну стоку, већ су служила за испашу оваца. Међутим, почетком XX века, услед ширења ратарске производње, дошло је, као и код осталих грана сточарства, до опадања њиховог броја. Ипак, за разлику од говедарства, тенденција опадања текла је спорије. Чак је број оваца у првим годинама после Другог светског рата, захваљујући доласку великих маса колониста, нагло порастао. Ренесанса је кратко трајала, јер је откуп пољопривредних производа и на овој грани сточарства оставио озбиљне последице. Тако је за три године (1949-1952) број оваца опао за близу 140 хиљада. Напуштањем административних мера долази до новог оживљавања, тако да је до 1955. године скоро достигнуто бројно стање од 700 хиљада грла,⁸¹⁶ што је, имајући у виду географске одлике Војводине, било прихватљиво стање.⁸¹⁷

Стога се код овчарства, за разлику од осталих грана сточарства, није постављао захтев о неопходности повећања броја, већ унапређења путем побољшања квалитета и повећања количине вуне. Расни састав оваца у Војводини 1955. године показивао је да је најзаступљенија цигаја са око 60%, затим праменка са 15%, мерино са 2%, док су разни мелези чинили 23%. Пошто су својства расе цигаја била задовољавајућа, било је планирано да се она прошири на рачун праменке и мелеза са примитивним расама.⁸¹⁸

Такође, повећање продуктивности било је уско повезано са побољшањем услова исхране и зграда за држање, као и са примереним укрштањем са

⁸¹⁴ Статистички годишњак ФНРЈ за 1957,481

⁸¹⁵ Л. Вучковић, наведено дело, 37.

⁸¹⁶ Од тога је на социјалистичком сектору било 153 хиљаде, 65 хиљада на пољопривредним добрима и 88 хиљада на радним задругама. АВ, Ф. 247, кутија 34.

⁸¹⁷ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁸¹⁸ Производња вуне код цигаје је у просеку износила око 2,2 кг по стриженом грлу. Исто.

квалитетним расама. Међутим, ове мере због недостатка средстава нису могле бити брзо реализоване, нарочито набавка расних грла јер је највећа пажња државе била усмерена за унапређење говедарства. То је условило да већ до 1957. године дође до драстичног пада броја оваца у Војводини.⁸¹⁹

Не смемо занемарити ни живинарство, које представља важну грану сточарства због производње меса, јаја и у то време нарочито важног перја. Живинарство је пре рата у Војводини било прилично развијено и представљало је важну ставку у извозу. Међутим, оно је после рата пратило судбину пољопривредне производње. Запостављање се одразило на слабо сузбијање болести, што је изазивало често ненадокнадиве губитке. Тако је бројно стање живине 1955. године било лошије од стања пре рата.⁸²⁰

Ипак, до 1957. године, захваљујући осетном порасту броја живине на приватном сектору, дошло је до великог напретка у овој грани сточарства. Само су ужа Србија и Хрватска стајале у живинарству нешто боље од Војводине,⁸²¹ што је имајући у виду демографску предност ових области, било и очекивано. Позитивну чињеницу представљала је околност да су се и на приватном поседу гајиле квалитетније расе.⁸²²

Кокоши су биле доминантна врста живине која се гајила на простору Војводине.

Врста живине	1939.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.
Кокоши	80	81	80	80	86	81	80
Пловке	6	7	7	6	4	6	5
Гуске	11	8	8	10	7	10	11
Ћурке	3	4	4	4	3	3	4

Табела бр. 43: Однос врста живине у процентима у Војводини 1939-1954.⁸²³

И поред чињенице да се у послератном периоду тежило повећању броја гусака и ћурака, јер је било лакше обезбедити пласман ових врста, као и перја на инострано тржиште, можемо констатовати да је однос кокоши према другим врстама живине није мењан у односу на предратни период. Вероватно је било

⁸¹⁹ Војводина је у периоду од 1955. до 1957. године изгубила преко 150 хиљада грла оваца. Тако је јануара 1957. године на простору Војводине било 534.000 оваца. *Статистички годишњак ФНРЈ за 1957*, 480.

⁸²⁰ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁸²¹ Бројно стање живине у Војводини 1. јануара 1957. године износило је 5.615.000. *Статистички годишњак ФНРЈ за 1957*, 480.

⁸²² АВ, Ф. 334.а.ј. 11153.

⁸²³ АВ, Ф. 297, кутија 6.

тешко мењати навике сељака, а на крупним социјалистичким газдинствима ова грана сточарства није била заступљена у оној мери која је могла да озбиљније да утиче на промену наведеног односа. Од пољопривредних добара само су „Млади борац“ из Сонте и „Јанко Чмелик“ из Старе Пазове гајили живину, и то кокош.⁸²⁴

б) Ратарство

Већ смо рекли да је Војводина, захваљујући плодности земљишта, климатским условима и великој заступљености ораничних површина у структури пољопривредног земљишта имала, као што има и данас, изразито ратарски карактер. Одувек су на њеном простору биле најзаступљеније житарице, које су до почетка Другог светског рата у сетвеној структури Војводине биле заступљене са близу 90%, а тек нешто више од 5% површина било је под индустријским биљем. Међутим, првих година после рата дошло је до приличног смањења засејаних површина под житарицама, док је засејана површина под индустријским биљем практично дуплирана. До 1956. године дошло је до повећања површина под сточним биљем. Тако је тада на површини од 1.880.000 хектара пољопривредних површина под житарицама било 1.200.000 хектара или 71,3%, под индустријским биљем 158 хиљада хектара или 7,8%, под сточно-кормним биљем 130 хиљада или 7,9% и под повртним биљем 65 хиљада хектара или 3,4%.⁸²⁵

Следећа табела пружа нам увид у производњу главних ратарских култура у вишегодишњем просеку (1947-1951) и у 1955. години.

Производи	1947-1951.	1955.	Учешће АПВ у ФНРЈ-100
Пшеница	70.564	78.000	32,09
Кукуруз	124.443	123.941	32,28
Конопља	16.963	20.800	58,77
Шећерна репа	78.563	81.100	58,77
Сунцокрет	6.600	6.070	59,28
Дуван	295	465	11,20
Копус	4.329	5.470	11,89
Парадајз	2.954	1.120	11,08
Паприка	1.041	1.600	16,00
Црни и бели лук	2.237	3.520	19,44

Табела бр. 44: Производња ратарских култура у Војводини⁸²⁶ у вагонима

⁸²⁴ Живинарством као споредном граном бавила су се још нека пољопривредна добра у Војводини. АВ, Ф. 247, кутија 34.

⁸²⁵ Статистички годишњак ФНРЈ за 1956, 100.

⁸²⁶ Исто, 101, 102.

Можемо констатовати високо учешће војвођанске пољопривреде у производњи ратарских култура. Нарочито је велика производња индустријског биља у односу на југословенски просек, што је била последица већег присуства крупних социјалистичких газдинстава. Учешће Војводине у засејаним површинама конопље у ФНРЈ периоду 1947-1954. године износило је 51,9%, шећерне репе 51,8% и сунцокрета 49,1%.⁸²⁷ На друштвеном сектору пољопривреде житарице су приближно биле заступљене са око 60, индустријско биље са 8, поврће са 8 и крмно биље са 24%.⁸²⁸ Заступљеност крмног биља на социјалистичком сектору била је резултат политике развоја сточарства на овим газдинствима. Индивидуална газдинства задржала су у структури сетве веће површине под житарицама на рачун индустријског и крмног биља. Дакле, повећана производња индустријских култура није била детерминисана интензивнијом производњом, већ повећаним учешћем у сетвеној структури ових култура, пре свега на рачун житарица.

Морамо нагласити да је форсирање индустријског биља у сетвеној структури Покрајине на рачун житарица настало одмах након завршетка рата. Дакле, управо у периоду када је потражња за житарицама и била највећа и када је прехрана становништва била приоритет новој власти. Док је становништво гладовало и сељаштво у житородним крајевима бескомпромисно израбљивано обавезним откупом, власт је сматрала да је време да се потисне двопољни плодоред и на тај начин води рачуна о плодности земљишта. Међутим, за разлику од крмног биља које појачава плодност земљишта, индустријско га исцрпљује и самим тим захтева боље ђубрење, односно интензивнију обраду. Имајући у виду да су Југославији недостајале велике количине вештачког ђубрива, а да је Војводина имала великих проблема са стајским ђубривом, сматрамо да повећавање индустријских култура у датом тренутку није био одраз одговорне политике.

И поред тога, десетогодишњи просек (1945-1955) приноса у ратарској производњи Војводине у односу на приносе Југославије већи је код пшенице за 15, код кукуруза за 43, код шећерне репе за 6, а код кромпира за 34% по 1 хек-

⁸²⁷ Д. Томић, *Ратарство...*, 168.

⁸²⁸ АВ, Ф. 297. кутија 6.

тару.⁸²⁹ Док је просечна производња пшенице у целој земљи износила 116кг по становнику, у Војводини је тај просек достигао 417 килограма. Тако су тржишни вишкови Војводине у односу на целокупне тржишне вишкове Југославије износили код пшенице скоро 54%, код кукуруза 49, код шећерне репе 60, и код сунцокрета 58%.⁸³⁰

Ови подаци нам не показују успешност војвођанске пољопривреде, већ пре свега дубоку заосталост и слабост ове привредне гране у осталим крајевима Југославије. Наиме, приноси су били веома ниски и у просеку нижи од оних остварених у предратном периоду, што нам показује следећа табела.

Производи	1930-39. мтц/ха	1947-51. мтц/ха	1955. мтц/ха
Пшеница	13,74	14,3	16,3
Кукуруз	23,14	22,4	21,6
Конопља	67	45,8	66
Сунцокрет	14,90	11,2	10,6
Шећерна репа	175,5	173,3	215
Кромпир	76,20	61	82

Табела бр. 45: Принос ратарских култура у Војводини⁸³¹

На основу података из табеле можемо констатовати да су једино приноси пшенице и шећерне репе били изнад предратног просека. Међутим, ови подаци не могу се сматрати потпуно релевантним јер нису третирани приноси између 1951. и 1955. године када су, нарочито 1952. и 1954. године, приноси били изузетно ниски.⁸³²

Разлог перманентног смањивања просечних приноса не можемо тражити само у смањењу сетвених површина, елементарним непогодама и изнурености земљишта него, како смо у досадашњем излагању већ објаснили, у државној политици према пољопривреди и њеном односу према Војводини. Последица овакве политике била је недовољна употреба стајског и вештачког ђубрива и осталих агротехничких мера, без којих се нису могли очекивати сигурнији и виши приноси. Такође, немарност и неодговорност на социјалистичком сектору условили су, чак и тамо где је било услова, веома слабу примену агротехничких

⁸²⁹ АВ, Ф. 297, кутија 6.

⁸³⁰ *Дневник*, 14. октобар 1956.

⁸³¹ АВ, Ф. 247.а.ј. 307.

⁸³² Тако је принос пшенице у Војводини 1952. године износио 8,87, а две године касније 8,60 мтц/ха. Принос кукуруза је 1952. износио невероватних 8,00, да би две године касније достигао подношљивих 19,20 мтц. Слично је било и са шећерном репом, чији је принос 1952. износио 69,10, а конопље 27,17 мтц. АВ, Ф. 297, кутија 6.

мера. Илустративан пример су радне задруге из Земунског среза које су после расформирања машинских станица добиле 58 трактора. Међутим, коришћење трактора у јесењим пољопривредним радовима, нарочито за радове дубоког орања, било је несхватљиво слабо. Трактори су укупно узорали 190 јутара, што је процентуално износило свега 1% од предвиђеног плана.⁸³³

Слабости војвођанске пољопривреде најбоље илуструју поређења приноса са другим земљама, која су служила и покрајинским руководиоцима и партијцима да схвате стање, али и могућности војвођанске пољопривреде.

Производи	Белгија	Данска	Холандија	Немачка	АПВ
Пшеница	34,5	40,7	39,9	-	13,4
Кукуруз	-	-	36,9	22,2	20,0
Шећерна репа	336	284	441	300	177,6
Кромпир	301	213	271	308	66,8

Табела бр. 46: Упоредни приказ приноса ратарских култура Војводине са другим државама⁸³⁴

Дакле, можемо видети да су просечни приноси код појединих култура у Војводини били неколико пута нижи од просечних приноса код наведених земаља. Заостајање производње житарица с једне и пораст броја становништва с друге стране условили су све већу разлику између производње житарица и потреба које су биле у сталном порасту. Процењено је да је у Југославији годишње недостајало око 25.000 вагона пшенице.⁸³⁵

Међутим, тај недостатак се није могао надокнадити повећањем сетвених површина под пшеницом јер би то угрозило, како смо већ рекли, политику повећане производње индустријског биља. Логично решење било је повећање приноса по јединици засејане површине.

Стога је држава 1955. године извршила повећање откупних цена житарица и њихово усклађивање са ценама других пољопривредних производа и на тај начин покушала да створи повољније услове за њихову производњу. Међутим, слободан промет омогућен је кукурузу и осталим житима, а не пшеници, код које је планирано да се либаралнији промет спроведе постепено.⁸³⁶ Ово повећање контролисано је системом „договорених цена“, који је требало да служи за усклађивање и организовано иступање социјалистичких организација

⁸³³ Уместо да их користе за дубоко орање, задруге су тракторе користиле за покретање циркулара, за преношење грађе, за транспорт сточне хране и сл. *Слободна Војводина*, 9. јануар 1951.

⁸³⁴ АВ, Ф. 247.а.ј. 307.

⁸³⁵ *Дневник*, 15. јул 1955.

⁸³⁶ *Дневник*, 11. јул 1955.

на тржишту, тако што би спречавао њихову међусобну конкуренцију, пре свега према индивидуалном сељаку. Пошто је овај систем служио пре свега за одржавање неекономских цена пољопривредних производа, он је изазивао велике проблеме у њиховом пословању и често их присиљавао на кршење закона.⁸³⁷

Веома брзо по доношењу ове мере било је јасно да она неће бити довољна да озбиљније утиче на производњу житарица. Стога је само неколико дана касније у Новом Саду одржана оснивачка скупштина Секције за житарице Савезне пољопривредне коморе. Како је навео Славко Комар, циљ ове секције био је да „обједини произвођаче заступљене преко задруга, пољопривредних добара, научно-истраживачких завода, семенских предузећа, представника млинске индустрије и сл.“⁸³⁸ Он је посебан акценат ставио на недостатак пшенице за прехрану становништва и указао на неколико начина којима би се тај проблем могао решити. Прво, смањењем потрошње, односно употребе пшенице у исхрани, затим, повећањем откупних и продајних цена пшенице и повећањем робе која је важна за село, превасходно за произвођаче жита. Ту се пре свега мисли на производњу или набавку сортног семена, производњу или набавку из иностранства вештачког ђубрива, оспособљавање постојећих и отварање нових фабрика за производњу пољопривредних машина и производњу или куповину из иностранства хемијских средстава за заштиту биља.⁸³⁹

Овако амбициозни планови нису могли за кратко време донети конкретније резултате. Тако се још 1957. године у делу елабората које је Савезно извршно веће упутило Савезној народној скупштини о стању пољопривреде и задругарства истиче да је основни југословенски проблем у пољопривредној производњи недостатак жита, односно хлебног жита.⁸⁴⁰

Чињеница је да земљиште Војводине улази у ред најплоднијег у Европи, па се овако ниски приноси могу објаснити лошом обрадом земљишта. Стога разлоге оваквог стања морамо тражити у недовољној активности домаћих пољопривредника који су спроводили махом двопољни плодored, као и недовољном броју запрега, слабој механизацији, недостатку стајњака, минералног ђубрива и у сортама које нису биле прилагођене интензивнијој производњи.

⁸³⁷ Геза Тиквицки је овакав систем назвао почетком 1956. године обичним „инструментом за одрађивање ниских цена пољопривредних производа“. *Политика*, 6. децембар 1956.

⁸³⁸ *Дневник*, 15. јул 1955.

⁸³⁹ Исто.

⁸⁴⁰ *Политика*, 11. април 1957.

Војвођанска пшеница је по квалитету зрна била позната широм Европе. Интензивирање производње условило је појаву нових сорти пшенице које су задржале извесне особине старих, али су произвођачи били у могућности да у измењеним условима боље обраде земљу и остваре знатно веће приносе. Међутим, ове су сорте у условима савремене интензивне обраде показивале приличне недостатке. Наиме, у годинама са више талоба и при нешто обилнијем ђубрењу долазило је до полегања, тако да ове сорте у условима који су обезбеђени нису могле да остваре приносе у очекиваној висини.⁸⁴¹

Тек је од 1958. године дошло до веће употребе сортних семена пшенице када је засејано 148.000ха или 37% од укупних површина под пшеницом, док је 1957. год. тај проценат износио само 20%. Морамо нагласити да је 1958. године засејано тек 11.500ха високопродуктивне италијанске сорте, која се у огледима показала веома продуктивном на простору Паноније.⁸⁴²

Слична ситуација је важила и са другом традиционално доминантном културом на панонским равницама - кукурузом. Сортно, односно хибридно семе омогућава задовољавајући принос на свакој добро обрађеној њиви под условом да је ораница дубока, ђубрена, и да није подводна. Међутим, примена хибридног семена кукуруза ишла је прилично споро. Тако је 1957. године семеном хибридног кукуруза засејано 18% од укупно засејаних површина под кукурузом.⁸⁴³ Најбоља земљишта за кукуруз јесу дубоке, хумусом богате, плодне црнице. Песковита земљишта нису погодна за производњу кукуруза без јаког ђубрења стајским и вештачким ђубривима. Оваквих неплодних, правих песковитих земљишта у Војводини има мало: на пешчарима око Суботице и на Делиблатској пешчари.⁸⁴⁴

Погодни природни услови омогућили су кукурузу да у кратком временском периоду истисне културу стрних жита, заузме приближно и чак премаши

⁸⁴¹ Лазар Стојковић, *Основе унапређења производње пшенице..*, 11.

⁸⁴² Површине под италијанским сортама пшенице давале су знатно веће приносе од домаћих сорти које су сејане на земљишту истог квалитета и уз примену исте агротехнике. Тако је на ПД „Банат“ у Кикинди принос италијанских сорти износио 55 мтц/ха, а домаћих 30, у ПД „Чока“ у Чоки принос италијанских био је 51,5, а домаћих 29,5. АВ,Ф. 334.а.ј. 11153.

⁸⁴³ Често је расположење приватника за сетву хибрида било слабо због несигурности у квалитет овог семена. То је био случај и са великим количинама хибридног кукуруза, семе је неодговарајуће складиштено и самим тим му је квалитет био веома лош. АВ, Ф. 334.а.ј. 11153.

⁸⁴⁴ Реља Савић, *Производња хибридног кукуруза*, Нови Сад 1956, 25, 26.

површине под пшеницом. Тако се могло говорити да је производња кукуруза у Војводини заузела готово монополистички положај у Европи.

Држава	Принос пшенице		Принос кукуруза	
	q/ха	Релативан пшен. Југославија-100	q/ха	Релативан пшен. Југославија-100
Југославија	12,2	100	16,8	137,7
Војводина	14,6	120	22,6	185,7
Француска	15,33	126	16,5	135,7
Холандија	30,73	252	-	-
Данска	30,53	251	-	-
Румунија	10,9	89	10,9	89,7
Мађарска	15,0	123	19,8	162,4
СССР	8,0	65,7	10,7	87,7
САД	8,9	72,9	15,7	128,9

Табела бр.47: Приноси пшенице и кукуруза у неким земљама за период 1935-39. и њихов однос ако је принос пшенице у Југославији-100⁸⁴⁵

Ако упоредимо наведене приносе пшенице, видимо да је принос ове културе у Војводини, а нарочито на основу југословенског просека, лошији од већине европских држава. Што се тиче приноса кукуруза, Војводина се истиче као прва, док Југославија по својим просечним приносима заостаје за малим бројем држава.

Међутим, ако приносе кукуруза из предратног периода упоредимо са првим годинама после рата, можемо видети да је дошло до извесног пада, што је често доводило у питање и његову рентабилност. Очигледно да обрада земљишта није била одговарајућа и на време изведена. Као што смо већ истакли, није се водило рачуна о плодореду што је било веома важно за производњу кукуруза. Кукуруз за своју исхрану веома брзо одузима хранива земљишту и разара резерве хумуса. Стога, важно место у производњи кукуруза треба да заузимају пићне биљке, а не индустријске као што је био случај у Војводини.⁸⁴⁶ Самим тим услед смањених приноса сетвених површина смањено је и учешће Војводине у југословенској производњи кукуруза, оно је пре рата било 38,5%, а после рата 34,3%. Ипак, Војводина је и даље била главни произвођач ове културе. Она је у послератном периоду учествовала са 52,8% укупне производње кукуруза у Србији, док је уже подручје Србије учествовало са 42,0%.⁸⁴⁷

⁸⁴⁵ Л. Стојковић, Ратарство Војводине..., 26.

⁸⁴⁶ Р. Савић, наведено дело, 26.

⁸⁴⁷ Д. Томић, Ратарство..., 163, 164, 165.

Када је у питању производња индустријског биља можемо рећи да она, по значају површина коју заузима, представља другу групу базичних култура Војводине. Поред тога, индустријско биље је најважнији предуслов за прерађивачку индустрију јер оно служи као основна сировина за кондиторску индустрију и индустрију шећера. Такође, њиховом прерадом добијају се важни производи за исхрану становништва - шећер, уље и сл.

Већ смо рекли да се после рата у Југославији, а нарочито у Војводини, обраћала посебна пажња на развој индустријског биља и њеног ширења на рачун житарица. Ове културе су нарочито форсиране на пољопривредним добрима и радним задругама. Међутим, после расформирања СРЗ, односно повратка огромних земљишних површина у приватне руке, долази до обрнутог процеса. Док је индустријско биље 1954. године заузимало површину од 171.000 хектара,⁸⁴⁸ ова површина се из године у годину смањивала. Следећа табела нам показује засејане површине под индустријским биљем 1956. године.

Врста усева	Укупно	Општедруштвени сектор	Задружни сектор	Приватни
Лан	22	5	6	11
Конопља за влакно	22.702	6.260	5.562	10.000
Конопља за семе	2.569	701	346	1.521
Памук	28	1	1	26
Шећерна репа	36.904	3.102	6.457	27.345
Хмељ	351	74	73	204
Индустријска паприка	2.204	75	79	2.050
Сунцокрет	39.029	3.956	5.369	29.704
Репица уљана	1.841	663	366	812
Соја	926	619	128	179
Рицинус	1.304	65	133	1.106
Мак	999	97	360	542
Дуван	3.211	5	57	3.149
Сирак	8.748	524	1.028	7.196
Остало	1.602	192	417	993
Укупно	122.439	16.339	20.382	85.718

Табела бр. 48: Засејане површине под индустријским биљем у Војводини 1956.⁸⁴⁹

Дакле, после две године, засејане површине под индустријским биљем на територији Војводине смањене су за око 50 хиљада хектара. Ово смањење

⁸⁴⁸ Статистички годишњак ФНРЈ за 1955,163

⁸⁴⁹ АВ, Ф. 405, Покрајински завод за статистику.

је директна последица слабе заинтересованости приватног поседа за ове културе, јер су очигледно имала и одређених проблема при њиховој производњи.⁸⁵⁰ Од укупне површине под индустријским биљем више од половине захватале су шећерна репа и сунцокрет.

Шећерна репа може се гајити на свим типовима земљишта у Војводини, осим на песку и слатинама. И поред тога, услед захтевније обраде, приноси ове културе знатно су заостајали у односу на приносе западноевропских земаља, где су били и дупло виши од војвођанских.⁸⁵¹

Већ смо рекли да су креатори пољопривредног развоја Југославије узгој индустријског биља, а нарочито шећерне репе, сматрали одликом напредног газдовања, јер је захтевала дубоку обраду и богато ђубрење земљишта, при чему је неминовно морала расти потреба за стајњаком, односно за држањем већег броја стоке. Шећерна репа сматрала се нарочито важном културом јер је, као што је случај и данас, представљала основну сировину за производњу шећера. Поред тога, као нуспроизводи у преради шећерне репе добијају се репини резанци, затим лишће и грана шећерне репе, који се могу користи у исхрани стоке.⁸⁵²

Тенденција пораста производње после рата била је условљена, поред већ наведених разлога, и порастом потрошње шећера. Док је у предратном периоду потрошња у Југославији износила око 4кг по становнику, она је у 1957. години износила 13,1кг, што значи преко три пута више од предратне потрошње. Овакво стање детерминисало је повећање увоза шећера. У периоду 1930-1939. године увозило се у просеку око 103 вагона годишње, а у периоду 1952-1956. године 3.600 вагона.⁸⁵³ Политика подизања стандарда становништва подразумевала је повећану потрошњу шећера што је неминовно морало изазвати потребу повећања производње шећерне репе.

⁸⁵⁰ Поред несигурности са ценом, већим исцрпљивањем земљишта и скупљом обрадом, навођен је често и проблем транспорта, који се, поред чињенице да се могао вршити воденим путем, обављао железницом и то у време када је био велики недостатак вагона. Тако је овај проблем задавао велике бриге произвођачима. Такође, произвођачи су нерадо сејали шећерну репу и то због тога што им „фабрике нису враћале резанце, који служе за сточну храну.“ *Дневник*, 4. јул 1955.

⁸⁵¹ Л. Стојковић, Ратарство Војводине..., 29, 30.

⁸⁵² Вид., Бранислав Влаховић, Саша Стевановић, Дејан Томашевић, Мирослав Зеленак, *Аграрна производња у Републици Србији*, Нови Сад 2006.

⁸⁵³ *Досадашња производња шећерне репе*, Покрајинска привредна комора, Нови Сад 1964,1.

Сунцокрет је култура која се прилично касно појавила на нашим просторима. Министарство пољопривреде Краљевине почело је да води евиденцију површина засејаних сунцокретом тек од 1934. године. Међутим, због велике потражње за уљаним културама и чињенице да је његово гајење слично гајењу кукуруза, ова култура се попут пожара проширила Војводином пред Други светски рат.

Тако је 1934. године у Војводини под сунцокретом било засејано 2.500ха, да би 1939. године засејана површина под овом културом достигла 19.900ха. Захваљујући политици форсирања индустријског биља, 1947. године сунцокрет је био засејан на невероватних 62.000ха. Међутим, као и код осталих пољопривредних култура, принос је био доста нижи у односу на период пре рата.⁸⁵⁴ Кривце слабих приноса поред слабе обраде треба тражити у домаћим сортама сунцокрета које су биле заступљене у производњи и које нису могле пружити високе приносе ни под знатно квалитетнијом применом агротехничких мера. Слаби приноси, као и ниска откупна цена, чинили су ову културу у периоду после укудања административних мера у пољопривредној производњи недовољно интересантном у односу на друге културе, пре свега у односу на пшеницу и кукуруз.

Остала жита (овас, јечам, раж, просо) су до почетка XX века, када је дошло до повећања површина под кукурузом, заузимала знатно веће површине Војводине. У овом периоду (1950-1957) ова жита гајила су се на малим површинама, пре свега на оним теренима који су за њих погоднији него за друге културе.

в) Воћарство и виноградарство

И поред чињенице да се Војводина третира као изразито ратарска област, она има и изразито виноградарских рејона који су веома повољни за гајење винове лозе. Површине под виновом лозом су се после рата константно смањивале, мада је то смањење почело још у међуратном периоду. Најмање површине забележене су 1950. године - 51.963кј, што је било тачно 10.000кј мање у односу на 1939. годину. До тога је дошло услед мера обавезног откупа и

⁸⁵⁴ Л. Стојковић, Ратарство Војводине..., 30.

одређене ниске цене вина, због дотрајалости и проређености старих винограда, крчења хибридних засада, као и недостатка лозних калемова.⁸⁵⁵

У првим годинама после рата нова власт се изузетно немарно односила према узгоју винове лозе. Не смемо занемарити могућност да је овакво понашање условљено идејом „о новом човеку“ који ће у новом социјалистичком друштву бити саздан од врлина у којем алкохолу, па ни вину неће бити места.⁸⁵⁶ Пошто је од 1950. године заустављен тренд опадања у производњи вина, интерес је био повећање производње, али се није водило рачуна о стандардизацији и квалитету вина. Тако су од 1939. до 1954. године површине под тзв. директно-родним хибридима повећане за 102%. За разлику од великих инвестиција за подизање, скупу обраду и негу калемљене лозе, трошкови садње, обраде и неге ових хибрида били су мали, а приноси знатно сигурнији. Самим тим су хибридни, као и равничарски виногради због лошијег квалитета представљали озбиљан проблем, чак су захваљујући ниским ценама угрожавали опстанак винограда јер су отежавали пласман квалитетних вина. Нарочито су равничарски виногради услед већих приноса угрожавали напредак виноградарства на оним теренима⁸⁵⁷ који су били надалеко познати као квалитетни произвођачи, а који због квалитета земљишта нису могли успешно гајити друге пољопривредне културе. Такође, мала производња садног материјала представљала је изузетно велики проблем за обнову и проширење виноградарства. Наиме, за цело Фрушкогорско виногорје постојао је само један већи лозни расадник чија је производња подмиривала потребе социјалистичког сектора, док су се приватни произвођачи морали сами сналазити, често користећи садни материјал мање квалитетних сорти.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ АВ, Ф. 298, кутија 6.

⁸⁵⁶ На пример, аграрном реформом после Другог светског рата, у потпуности су уништени напредни виногради и винарија породице Адамовић у Сремској Каменици. Није јасно зашто је све порушено и искрчено. уместо да послужи новој задрузи или неком предузећу. Наиме, земља под виновом лозом била је подељена аграрним интересентима, па су „виногради повађени и чокоти спаљени већ следеће оштре зиме. Љубиша Николин, *Сталеж Дунђерских*, Нови Сад 1996, 222, 223.

⁸⁵⁷ За гајење винове лозе најбољи су уздигнути и нагнути терени (брежуљци, косе, висоравни), са лаким растреситим земљиштем. Таквих терена у Војводини највише има у јужном Банату, Фрушкој Гори и на Суботичкој Пешчари и Делиблатској Пешчари. Драгослав Миловановић, *Виноградарство Војводине*, Војводина, Нови Сад 1954, 146.

⁸⁵⁸ АВ, 298, кутија 6.

Овај велики проблем за развој виноградарства држава је покушала да реши 1952. године када је донет пропис о забрани садње директно-родних хибрида, али је он тешко спровођен у пракси јер су за само две године (између 1952. и 1954. године) површине под хибридима повећане за око 250 кј.⁸⁵⁹ Тако је 1955. године на простору Војводине од укупно 32.000ха површина под виновом лозом под хибридима било 4.000ха што је, морамо нагласити, и било у складу са југословенским просеком.⁸⁶⁰

Вредност једне сорте цени се поред осталог по количини шећера и киселини коју она даје у датом рејону. На листи војвођанског сортимента 1954. године налазило се више од стотину сорти винове лозе, махом квантитативне на уштрб квалитативних.⁸⁶¹

Значај и третман виноградарства у пољопривреди Војводине најбоље можемо оценити ако производњу у Војводини упоредимо са осталим крајевима Југославије. Мада, морамо нагласити да се виноградарство у целој Југославији суочавало са мање-више сличним проблемима. Површина под виновом лозом у Војводини 1955. године износила је 32.000ха, док је у тзв. Ужој Србији и Хрватској износила око 100.000ха. Занимљиво је да је у истом периоду Македонија имала мању површину под виновом лозом од Словеније, 18 наспрам 26.000ха. Сличан однос владао је и код броја чокота способних за род, производње грожђа и производње вина. Ипак, принос по чокоту је у Војводини био најмањи у Југославији, скоро дупло мањи од приноса у Македонији.⁸⁶² Имајући у виду производњу и квалитет грожђа и вина⁸⁶³ у Војводини у међуратном периоду можемо констатовати да је стање ове значајне пољопривредне гране у периоду који третира наша тема било веома лоше.

Очигледно да војвођански произвођачи у овом периоду нису могли без конкретније подршке државе да се носе са проблемима који су се надвили над виноградарством. После слабашних покушаја 1950. године да се заустави опадање површина под виновом лозом, 1956. године виноградарство је запало у

⁸⁵⁹ АВ, 298, кутија 6.

⁸⁶⁰ *Статистички годишњак ФНРЈ за 1956*, 110.

⁸⁶¹ Д. Миловановић, *Виноградарство...* 149, 150.

⁸⁶² *Статистички годишњак ФНРЈ за 1956*, 110.

⁸⁶³ У Војводини су се углавном производила бела вина, која су по својим особинама чинила прелаз између северњачких и јужњачких типова вина. Вид. Д. Миленковић, *Воноградарство*, 151, 152.

нову кризу. Наиме, између 1955. и 1958. године смањена је површина под виноградом лозом за 6.000ха за само за једну годину (1956. године у односу на претходну), а за око 70% смањена је производња грожђа на војвођанским виноградима. Дубину кризе најбоље осликава производња вина:⁸⁶⁴

1955. 611.808хл,

1956. 146.852хл,

1957. 354.722хл,

1958. 492.720хл.

Разлози оваквог стања били су вишеструки. Поред ниских цена и, као што смо навели, непоштовања постојећих прописа, велику кочницу унапређењу ове значајне гране пољопривреде представљао је недостатак прописа о рејонизацији и сортименту, као и прописа о производњи, стандардизацији, промету и контроли садног материјала. Расадници су у циљу постизања веће зараде одржавали високу цену садном материјалу, што је за већину ситних произвођача била непремостива препрека, а самим тим и велики проблем за масовније подизање винограда.⁸⁶⁵

Пореска политика је била можда и највећи проблем развоју виноградарства у Војводини. Пошто је класирање винограда извршено почетком XX века, виноградима на типично виноградарским теренима сврстани су у прву и другу класу, и поред чињенице да су услови рада на таквим теренима знатно тежи, а приноси мањи у односу на винограде подигнуте на плодним ораницама. С друге стране, виноградима на плодним ораницама били су у приличној мери сврставани у четврту и пету класу.

Што се тиче воћарства, и поред чињенице да се број стабала у послератном периоду у неколико повећао у односу на предратни период, могло би се рећи да је оно и даље представљало најзаосталију грану пољопривредне производње у Војводини. За разлику од ратарске и сточарске производње код којих је држава разним едукативним и пропагандним радом утицала колико-толико на промену традиционалних навика сељаштва, у случају воћарства дуго се одржало мишљење да је то нерентабилна култура и да је одржива једино ако се воћке гаје споредно. Тако се воће у Војводини гајило у двориштима, појединачно у

⁸⁶⁴ АВ, Ф. 247, кутија 34.

⁸⁶⁵ АВ, Ф. 298, кутија 6.

баштама, виноградима и пољима, а само незнатан број у воћњацима (0,40%).⁸⁶⁶

Воћарски региони у Војводини су исти они који су карактеристични за виноградарство. Поред фрушкогорског рејона, то су Делиблатска и Суботичка пешчара, вршачко-белоцрквански рејон, Телечка и Тителска висораван, као и Сремска зараван.⁸⁶⁷

Према попису из 1953. године, у Војводини је било 5.796.000 стабала воћака и то:

Јабука.....	915.000	или 15%,
Крушака.....	433.000 7,5%,
Дуња.....	240.000 4,3%,
Шљива.....	2.150.000 37,0%,
Трешања.....	316.000 5,4%,
Вишања.....	742.000 12,8%,
Кајсија.....	527.000 9,0%,
Бресака.....	247.000 4.3%,
Ораха.....	226.000 3,9%.

Као што можемо видети, шљива је, као и у Србији најбројнија воћка, с тим што је она у Војводини ипак заузимала знатно мањи проценат у односу на остале врсте. Шљива је гајена преваходно због потребе за алкохолним пићем (ракија), а остало воће било је заступљено у оноликој мери колико је било потребно да се покрију сопствене потребе.

Међутим, за само три године број стабала у Војводини осетно се смањило, нарочито код две најдоминантније врсте воћака - јабука и шљива. Број стабала шљива опао је за 600 хиљада (са 2.150.000 на 1.580.000), а јабука за нешто мање од 300 хиљада.⁸⁶⁸

Очигледно да приватни сектор, који је производио преко 90% воћа,⁸⁶⁹ није налазио економску рачуницу за развој ове пољопривредне гране, већ је и онако мале површине под воћем убрзано претварао у оранице.

⁸⁶⁶ Милан Бошковић, *Воћарство у Војводини*, Војводина 1954, 157.

⁸⁶⁷ Исто, 158.

⁸⁶⁸ *Статистички годишњак ФНРЈ за 1957*, 478.

⁸⁶⁹ АВ, Ф. 247, кутија 34.

ЗАКЉУЧАК

Освајањем власти КПЈ је по узору на СССР одмах започела промену постојећих друштвено-економских односа. Убрзо је државна својина постала доминантан својински однос, изузев у пољопривреди. Искуство Совјетског Савеза са укидањем приватног власништва у пољопривреди и катастрофалне последице које је оно узроковало, заинтересованост међународних чинилаца за прилике у Југославији, деликатна политичка ситуација у земљи и чињеница да је победа над представницима старог режима у великој мери дугована сељаштву, били су фактори који су утицали на формулисање аграрне политике. Међутим, ако КПЈ није извршила промену друштвених односа у пољопривреди на идентичан начин као у другим привредним гранама, то није значило да је одустала од дубљих промена у области аграрно-поседовних односа. Напротив, један од главних задатака које је власт себи поставила дефинисан је као „социјалистички преображај села," што је првенствено подразумевало промену поседовних односа на селу.

Међутим, у првим послератним годинама власт ово питање пре свега из тактичких разлога није ставила у први план. Тако да и аграрна реформа није настала само као резултат жеље КПЈ за брзим преображајем села, што би се могло закључити на основу анализе поседовне структуре, већ из потребе да се испуне обећања дата сиромашним сељацима и практично санира постојеће стање настало у рату. Наравно, власт је том мером приближила себи масу сеоске сиротиње што јој је пружало већу политичку стабилност.

Заправо, политика према селу у овом периоду била је усмерена на формирање крупних добара у државном и задружном власништву, као и на активирање многобројних политичких и економских мера у циљу „потискивања капиталистичких елемената на селу", односно спутавања економског потенцијала приватног поседа.

Слабљење приватног поседа, минорна производња социјалистичког сектора, као и пребацивање акумулације из пољопривреде у индустрију детерми-

нисали су пад пољопривредне производње. С друге стране, недостатак аграрних производа и настојање да се совјетска критика југословенске политике одбаци и докаже међународном комунистичком покрету идеолошка исправност били су разлози промене курса према селу. Промене су се пре свега односиле на прелазак са добровољног оснивања радних задруга на форсирану колективизацију. Истовремено је мера откупа, која је до тада представљала начин снабдевања становништва неопходним намирницама и средство за пренос акумулације из пољопривреде у друге привредне гране, сада прерасла, заједно са другим мерама (арондација земљишта и појачано опорезивање), у механизам за присилни улазак сељака у задруге. Ови процеси на селу и у пољопривреди су нарочито били изражени у Војводини. Највећи број основаних радних задруга са убедљиво највећим површинама обрадивог земљишта захваћених колективизацијом имала је управо она. Колективизација је постала најефикаснији начин деприватизације села и пољопривредне производње, заправо „главни метод за социјалистички преображај села."

Утеривање сељака у задруге, често и уз примену физичког насиља, дестимулисала је нове задругаре за рад на задружним имањима, изазивала је кршење дисциплине и разне злоупотребе. Убрзо се показало, већ почетком 1950. године, да радне задруге не могу испунити очекивања власти у смислу веће и ефикасније пољопривредне производње. С друге стране и обавезни откуп пољопривредних производа, спровођен изнад економских могућности сељаштва, нарочито у Војводини, изазвао је дестимулисаност индивидуалних произвођача и пад пољопривредне производње. Осим пада производње, ове мере изазвале су и велико незадовољство сељаштва и озбиљне политичке проблеме.

Примена административних мера у пољопривреди, економска блокада и политички притисци некадашњих савезника, али и велика суша 1950. године довели су не само до колапса пољопривреду, већ и озбиљно угрозили власт КПЈ. Угрожена са свих страна власт у Југославији је морала размишљати о промени свог политичког деловања како би унапредила своју аграрну производњу, ублажила незадовољство становништва и сигурније истрајавала у борби против информбировских земаља. У најкритичнијем тренутку помоћ у војној опери и храни стигла је од САД, што је омогућило југословенској власти да се нешто флексибилније односи према сељаштву приликом спровођења админис-

тративних мера. Убрзо су највиши партијски функционери и теоретичари почели да дотадашњу привредну политику и јавно проглашавају највећом деформацијом и најопаснијим непријатељем социјализма. Била је то најава попуштања окова диктатуре и репресивног апарата, али и стварања нове либералније политике према привреди у којој није могло бити места за административне мере, попут политике обавезног откупа пољопривредних производа и политике колективизације.

Мада партијски врх није лако прихватио неминовност одустајања од политике колективизације и чак покушавао да многобројним економским мерама приволи сељаштво да остане у задругама, економски неуспеси и неутољива жеља сељаштва за сопственим поседом убедили су га да марта 1953. године дозволи њихово расформирање. Истовремено, обезбедивши довољне количине хране власт је спроводила постепено напуштање административне мере обавезног откупа пољопривредних производа.

Одустајање од колективне својине, а самим тим и нешто либералнији однос према приватном поседу неминовно су морали условити и промену поседовних односа у пољопривреди. Наиме, већ је укидњем обавезног откупа пољопривредних производа у много већој мери него раније омогућен слободнији развитак приватном поседу који је са враћеном земљом, по мишљењу партијских теоретичара, могао озбиљно ојачати. Овакви процеси су у очима многих партијских функционера изгледали као бујање „капиталистичких тенденција на селу.“ Затим, озбиљан идеолошки и политички проблем представљала је чињеница да би велики број задругара без или са недовољном количином земље, распуштањем сељачких радних задруга и немогућношћу државе да им обезбеди посао у некој другој делатности, био приморан да ради код богатијих сељака. У држави са комунистичком влашћу тако нешто се није могло толерисати. Имајући то у виду можемо рећи да одустајање од форсиране колективизације није значило да се одустало и од „социјалистичког преображаја села“ и од стварања крупних добара на социјалистичком сектору.

Државно руководство је решење за реализацију ова два циља нашло у доношењу новог, још нижег земљишног максимума. Законом о земљишном максимуму је раније установљен земљишни максимум од 35ха за приватни посед смањен на 10ха. На тај начин његова производна способност и перспектива

економског развоја јасно је лимитирана. Предвиђено је да држава откупи земљу од оних поседа који имају изнад 10ха пољопривредног земљишта и преда га социјалистичким пољопривредним организацијама.

На први поглед изгледало је да је доношење овог закона било у директној супротности са оптимистичким очекивањима сељаштва од „новог курса“ према пољопривреди, нарочито ако се има у виду да је донесен непосредно после великих притисака на сељаштво и да је оно самим тим овај потез власти могло доживети не само као напад на приватно власништво, већ као логичан наставак дотадашње политике. Међутим, поред чињенице да закон о земљишном максимуму није представљао економску меру, већ је мотивисан политичко-идеолошким разлозима којима је био циљ да ограничи привредни потенцијал приватног поседа, он ипак није угрозио интересе највећег дела сељаштва. Позитивни ефекти укидања административних мера били су толико велики да селективни удар закона о земљишном максимуму није могао изазвати онакав степен незадовољства какав је био у претходном периоду.

Имајући у виду да је на простору Војводине приватном поседу припадало више од 70%, могло би се закључити да је приватни сектор у пољопривредној производњи био доминантан и да му је власт, и поред ограничења који је наметнула законом о земљишном максимуму, препустила ову значајну привредну грану.

Међутим, реорганизацијом сељачких радних задруга и законом о земљишном максимуму власт је припремила терен за настанак и развој економски новог и политички мање опасног начина потискивања приватног поседа и у крајњем случају негације приватног власништва у пољопривреди. Тај нови модел била је кооперација. Кооперацијом је држава пре свега настојала да поврати углед социјализму који је урушен административним мерама, као и да поново покуша да докаже предности колективне организације производње над индивидуалном.

Наиме, државни функционери су с једне стране истицали постојање економског интереса приватних газдинстава за повезивање са друштвеним организацијама, а с друге стране кооперацију дефинисали као део процеса подруштвљавања земље и стварања идеолошки прихватљивих друштвених одно-

са на селу. Али за разлику од претходних метода, овај процес се заснивао на потпуној добровољности и економском интересу приватног поседа, мада се принцип добровољности и у овом случају може оспорити јер је социјалистички сектор поседовао монопол над крупном механизацијом и пољопривредним кредитима. Тако је сељак, уколико је желео да своју земљу обрађује савременим агротехничким средствима, то могао учинити једино у сарадњи са задругом или другом „социјалистичком организацијом.“

Интерес се огледао у томе што би држава, односно земљорадничка задруга општег типа, преузела на себе послове (механизација, семе, вештачко ђубре и сл.) које приватно газдинство, услед малих материјалних могућности, није било у стању да само обави. Дакле, суштина је била у томе да повезивање приватног поседа са земљорадничком задругом, односно друштвеним средствима унапреди пољопривредну производњу с једне стране, а с друге обезбеди већу контролу државе што би довело до, како се тада говорило - „подруштвљавања процеса рада“ у пољопривреди.

Поједини облици кооперације постојали су и пре доношења Закона о реорганизацији СРЗ и Закона о земљишном максимуму. Међутим, скоро комплетна стручна литература, не само да занемарује ову чињеницу, већ и њену ширу примену у периоду од 1953. до 1956. године сматра спорадичном. С друге стране, Никола Гаћеша сматра да је организација кооперације службено уређена Уредбом о земљорадничким задругама из јануара 1954. године. У сваком случају, на основу великог броја примера њене примене, нарочито на простору Војводине, сматрамо да никако не треба занемарити или потпуно искључити њен утицај на прелазну фазу југословенске аграрне политике (1953-1957), чију је садржину и она сачињавала.

Као што смо рекли, успешност система кооперације зависила је од економског потенцијала земљорадничких задруга, односно од њихових могућности и спремности да изађу у сусрет потребама приватног поседа. Ако анализирамо улагања у војвођанску пољопривреду у датом периоду, можемо рећи да је у социјалистички сектор уложено далеко више средстава него у имања индивидуалних произвођача. Међутим, то никако није било довољно јер је обим инвестиција у пољопривреду Војводине био далеко испод њеног економског и политичког значаја. Дакле, с једне стране држава је административним мерама пот-

копавала економски потенцијал приватног поседа, а с друге стране није обезбедила материјалну подршку развоју крупних социјалистичких пољопривредних газдинстава.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори:

Архив Војводине

- Ф.334. Покрајински комитет савеза комуниста Војводине
- Ф.185. Одељење за аграрну реформу и колонизацију Главног извршног одбора Народне скупштине АПВ
- Ф.201.Покрајински секретаријат за пољопривреду
- Ф.196.Покрајински секретаријат за правосуђе АПВ
- Ф.247. Савез земљорадничких задруга АПВ
- Ф.219. Контролна комисија Главног извршног одбора Народне скупштине АПВ
- Ф.297. Пољопривредна комора Аутономне покрајине Војводине
- Ф.180. Главна пољопривредна комисија за Војводину
- Ф.310. Удружење пољопривредних производних предузећа АПВ
- Ф.205. Покрајински завод за статистику
- Ф.367. Удружење водопривредних организација СР Србије

Архив Југославије

- Ф.97. Аграрне реформе и колонизације
- Ф.507. Фонд ЦК СКЈ (Комисија за село)
- Ф.301. Главни задружни савез
- Ф. 4. Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ
- Ф.227. Савез пољопривредно - шумарских комора

Архив Србије

- Ф.Ђ.2 Фонд ЦК СКС (Комисија за село)

Објављени извори:

- Броз, Јосип, *О пољопривреди и селу*, Београд 1979.
- *Досадашња производња шећерне репе*, Покрајинска привредна комора, Нови Сад 1964.
- Дедијер, Владимир, *Документи 1948*, Београд 1974.
- *Закључци са саветовања директора пољопривредних добара*, одржаног 9. октобра 1957. Реферат о стању на пољопривредним добрима, Пољопривреда Војводине 11, Нови Сад 1957.
- Кардељ, Едвард, *Проблеми социјалистичке политике на селу*, Београд 1959.
- Кардељ, Едвард, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, Београд 1947
- Кмезић, Никола, *Саветовање представника социјалистичких газдинстава, среских, задружних и неких пољопривредних институција*, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад 1957.
- Лекић, Богдан, Зечевић, Миодраг, Привредна политика владе ФНРЈ, *Записници привредног савета владе ФНРЈ 1944-1953. (16.02.1951-15.01.1953)*, t.IV, Београд 1997
- Петрановић, Бранко, Кончар, Ранко, Радонић, Радован, *Седнице ЦК КПЈ 1948-1952*, Београд 1985.
- Петрановић, Бранко, *Записници са седнице Политбироа Централног Комитета КПЈ (11.VI.1945-7.VII 1948)*, Београд 1995.
- Петрановић, Бранко, Штрбац, Чедомир, *Историја социјалистичке Југославије - Документи*, Књига II, Београд 1977.
- Петрановић, Бранко, Зечевић, Момчило, *Југословенски федерализам - идеје и стварност I, II*, Београд, 1987.
- Павловић, Момчило, *Документа ЦИА о Југославији 1948-1983*, Београд 2009.
- Пијаде, Моша, *Закон о аграрној реформи и колонизацији*, Београд 1945.
- *Статистички годишњак ФНРЈ*, Савезни завод за статистику, Београд 1954-1957.
- *Југославија 1945-1964*, Статистички преглед, Београд 1965.

Периодика

- Службени листДФЈ (1945)
- Службени листФНРЈ(1946-1957)
- Слободна Војводина (1946-1952)
- Дневник (1953-1957)
- Борба (1949-1957)
- Политика (1952-1957)

ЛИТЕРАТУРА

Монографије:

- Беренд, Т, Иван, *Економска историја Европе у XX веку*, Београд 2009.
- Веселинов, Драган, *Аграрно питање у Југославији*, Београд 1981.
- Вукчевић, Драгољуб, *Земљишни односи и кооперација*, Београд 1964.
- Вучо, Никола, *Пољопривреда Југославије 1918-1941*, Београд, 1958.
- Гаћеша, Никола, *Аграрна реформа и колонизација 1945-1948*, Нови Сад, 1984.
- Гаћеша, Никола, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата*, Нови Сад, 2007.
- Глигоријевић, Бранислав, *Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС*, Београд 1970.
- Димитријевић, Бојан, *Југославија и НАТО*, Београд 2003.
- Димић, Љубодраг, *Историја српске државности*, књига III, Нови Сад 2001.
- Добривојевић, Ивана, *Село и град 1945-1955*, Београд 2013.
- Додић, Гудац, Вера, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949-1953*, Београд 1999.
- Ђилас, Милован, *Пад нове класе*, Београд 1994.
- Исић, Момчило, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, Београд 2001.
- Јовановић, Душанка, Марковић, Радован, *Сточарство - Војводина 1944-1954*, Нови Сад 1954.
- Јовановић, Спиновић, Луција, *Појам и правна природа самоуправних споразума*, Београд 1980.
- Касаш, Александар, *Камендин*, Нови Сад 2007.
- Кардељ, Едвард, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, Београд 1947.
- Кардељ, Едвард, *Проблеми социјалистичке политике на селу*, Београд 1959.
- Кецић, Данило, *Револуционарни раднички покрет у Војводини 1919-1921*, Нови Сад 1972.
- Кончар, Ранко, Боаров, Димитрије, *Стеван Дороњски - одбрана аутономије Војводине*, Нови Сад 2011.
- Лебл, Арпад, *Синдикална борба аграрног пролетаријата*, Београд 1954.
- Лекић, Богдан, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*, Београд 1997.

- Мајданац, Боро, *Индустијализација и пораст радничке класе у Србији 1947-1952*, Београд, 1981.
- Марковић, Драган, *Директор - пословни орган у удруженом раду*, Београд 1986.
- Марковић, Петар, *Структурне промене у пољопривреди условљене миграцијама пољопривредног становништва*, Скопље 1973.
- Марковић Петар, *Структурне промене на селу као резултат економског развика, 1900-1960*, Београд, 1963.
- Мазовер, Марк, *Мрачни континент - Европа у двадесетом веку*, Београд 2011.
- Месарош, Шандор, *Мађари у Војводини 1929-1941*, Нови Сад 1989.
- Мирковић, Мијо, *Економска структура Југославије 1918-1941*, Загреб 1950.
- Милосављевић, Бранислав, *Подруштвљавање у пољопривреди и колективизација као метод социјалистичког преображаја*, Београд 1962.
- Милић, Владимир, *Револуција и социјална структура*, Београд 1978.
- Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији 1941-1980*, Београд 2011.
- Николин, Љубиша, *Сталез Дунђерских*, Нови Сад 1996.
- Павловић, Момчило, *Српско село 1945-1952 - откуп*, Београд 1997.
- Петрановић, Бранко, Штрбац, Чедомир, *Историја социјалистичке Југославије*, Београд 1977.
- Плетерски Јанко, et. al. *Историја СКЈ*, Београд 1985
- Попов, Јелена, *Главни НОО Војводине 1943-1945*, Нови Сад 1977.
- Попов, Јелена, *Драма на војвођанском селу 1945-1952*, Нови Сад 2002.
- Попов, Јелена, *Војводина и Србија*, Ветерник 2001.
- Попов, Чедомир, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995
- Поповић, Војислав, *Пољопривреда Војводине 1952-1972*, Зрењанин 1976.
- Поповић, Војислав, *Пољопривреда Војводине 1952-1972*, Зрењанин 1976.
- Пијаде, Моша, *Закон о аграрној реформи и колонизацији*, Београд 1945.
- Радовановић, Радо, *Порески систем у ФНРЈ*, Београд 1953.
- Ружић, Зденко, *Кооперација задруга-сељак*, Загреб 1961.
- Савић, Реља, *Производња хибридног кукуруза*, Нови Сад 1956.
- Стоисављевић, Богдан, *Сељаштво у Југославији, 1918-1941*, Загреб 1952.
- Стојковић, Лазар, *Ратарство Војводине*, Нови Сад 1954.
- Стојковић, Лазар, *Основе унапређења производње пшенице у Војводини*, Нови Сад 1957.
- Томин, Александар, *Социјалистички преображај пољопривреде у Југославији*, Београд 1964.

- Тошић, Десимир, *Колективизација у Југославији 1949-1953*, Београд 2002.
- Хорват, Бранко, *Политичка економија социјализма*, Загреб 1982.
- Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића*, Београд 2006.
- Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.
- Шљукић, Срђан, *Селјак и задруга у равници*, Нови Сад 2009.
- Шевић, Јован, *Поседовни односи у пољопривреди*, Београд 1953.
- Шуљманац, Недељко, *Развој задруга, кооперације и социјалистичка трансформација села*, Нови Сад 1975.

Студије и чланци:

- Аврамовић, Теодор, *Анализа биланса СРЗ*, Привредна изградња 4, Нови Сад 1957.
- Аврамовић, Теодор, *Привредна делатност СРЗ посматрана кроз укупан приход и његову расподелу*, Привредна изградња 6, Нови Сад 1957.
- Бачлија, Марко, *Привреда Војводине у првом петогодишњем плану*, Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад 1986.
- Бјелица, Слободан, *Питање срезова у Војводини 1955-1965. године*, Истраживања 24, Нови Сад 2013.
- Бошковић, Милан, *Воћарство у Војводини*, Војводина, Нови Сад 1954.
- Богдановић, Милош, *Задружне штедионице и њихова организациона улога у кредитирању земљорадничких задруга*, Привредна изградња 2, Нови Сад 1958.
- Веселинов, Драган, *Задругарство Војводине између 1944-1952*, Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад 1986.
- Врчинац, Јулијана, *Рад и закључци I, II и III конференције КПЈ*, Историја XX века 1, Београд 1959.
- Вучковић, Никола, *Проблем замене запрежне вуче са механизацијом*, Привредна изградња 4-5, Нови Сад 1958.
- Вујачковић, Никола, *О правилима и уговорима у сељачким радним задругама*, Пољопривреда Војводине 4, Нови Сад 35.
- Вучковић, Лука, *Сточарство Војводине и могућности његовог развоја*, Привредна изградња 2, Нови Сад 1958.
- Гаћеша, Богдан, *Интензивирање сточарске производње у Војводини подизањем фабрика сточне хране*, Привредна изградња 8, Нови Сад 1956.
- Гаћеша, Никола, *КПЈ и аграрно питање између два светска рата с посебним освртом на Војводину*, Истраживања 1, Нови Сад 1971.

- Гаћеша, Никола, *Концепција КПЈ о аграрном питању и сељаштву током НОР-а и социјалистичке револуције*, Зборник за историју Матице Српске 19, Нови Сад 1979.
- Голубовић, Весна, *Смисао, извор и наслеђе социјалистичког самоуправљања*, Покрет слободе, Загреб 1984.
- Груловић, Никола, *Југословенска комунистичка група „Пелагић“*, Зборник за друштвене науке Матице српске 22, Нови Сад 1959.
- Грујичић, Милоје, *Проблеми сточарства у АП Војводини*, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад 1953.
- Дороњски, Стеван, *Револуционарна борба пољопривредног пролетеријата и сеоске сиротиње у Војводини*, Задружни архив 7, Нови Сад 1959.
- Додић, Гудац, Вера, *Колективизација у Југославији: узроци и последице*, Истраживања 19, Нови Сад 2008.
- Дрезга, Душан, *Развој социјалистичког управљања 1949-1951*, Покрет слободе, Загреб, 1984.
- Ђајић, Драгомир, *Спољна трговина Војводине у 1956. години*, Привредна изградња 1-2, Нови Сад 1957.
- Живковић, Душан, *Неке особености у развоју првих НОО у 1941*, Прилози за историју социјализма 6, Београд 1969.
- Касаш, Александар, *Упоредна анализа аграрне реформе и колонизације након стварања прве и друге југословенске државе*, Истраживања 24, Нови Сад 2013
- Касаш, Александар, *Индустрија и занатство Војводине првих година после Другог светског рата*, Истраживања 19, Нови Сад, 2008
- Кончар, Ранко, *Формирање покрајинског народноослободилачког одбора у Војводини 1943*, Зборник за историју Матице српске 19, Нови Сад 1979.
- Кончар, Ранко, *Срем 1918-1945*, Зборник Музеја Срема 3, Сремска Митровица 1977.
- Кмезић Никола, *За веће приносе и већу продуктивност рада на социјалистичким газдинствима у Војводини*, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад 1953.
- Кратки, Леа, *Кооперација у ратарству у земљорадничким задругама*, Пољопривреда Војводине 6 Нови Сад 1957
- Кардељ, Едвард, *О неким проблемима наше политике на селу*, Пољопривреда Војводине 2, Нови Сад 1953.
- Лазаревски, Драгољуб, *Преглед пословања земљорадничких задруга Војводине у периоду 1955-1957*, Привредна изградња 4-5, Нови Сад 1958.
- Лазић, Душан, *Рад народноослободилачких одбора у Срему на организовању земљишних фондова и пољопривредне производње народноослободилачког покрета*, Истраживања 12, Нови Сад 1989.

- Марковић, Петар, *Поседовна структура сељачких газдинстава Војводине*, Привредна изградња 11-12, Нови Сад, 1959.
- Мезеи, Стеван, „*Дислокација капацитета са подручја Војводине*“ Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад 1986.
- Милановић, Ђорђе, *Шеста конференција КПЈ за Војводину као моменат у непомирљивом заоштравању класних супротности у Југославији*, Истраживања 10, Нови Сад 1983.
- Миловановић, Димитрије, *Водопривреда*, Војводина, Нови Сад 1954.
- Миловановић, Драгослав, *Виноградарство Војводине*, Војводина, Нови Сад 1954.
- Миленковић, Тома, *Став Радикалне странке према аграрној реформи*, Историја XX века 11, Зборник радова, Београд, 1970
- Миленковић, Прокопије, *Проблем расподеле дохотка у кооперацији*, Привредна изградња 3, Нови Сад 1967.
- Николић, Михаило, *Инвестиције и инвестициона политика*, Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад 1986.
- Новаковић, Бора, *Стање сељачких радних задруга после реорганизације*, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад, 1953.
- Обрадовић, Миодраг, *Наводњавање у Војводини*, Привредна изградња 3 - 4, Нови Сад 1959.
- Пајковић, Ђоко, *Социјалистичка кооперација*, Путеви развитка задругарства, Београд 1960.
- Поповић, Пеци, Александар, *Развој пољопривреде Војводине од ослобођења*, Војводина, Нови Сад 1954.
- Раич, Александар, *Прилог истраживању колективизације села у Војводини 1947-1953*, Истраживања 1, Нови Сад 1971.
- Раич, Александар, *Проблем вертикалне интеграције сељачке пољопривреде у самоуправном социјалистичком систему*, Привредна изградња 1-2, Нови Сад 1972.
- Радивојевић, Душан, *Кредитирање пољопривредне производње*, Пољопривреда Војводине 5, Нови Сад 1958.
- Радовановић, Боривоје, *О стању говедарства на пољопривредним добрима у АПВ*, Пољопривреда Војводине 12, Нови Сад 1958.
- Радовановић, Игор, *О стању говедарства на пољопривредним добрима у АПВ*, Пољопривреда Војводине 12, Нови Сад 1958.
- Радоњић, Радован, *Револуционарни етатизам 1945-1949*, Покрет слободе, Загреб 1984.
- Ромац, Пашко, *Опита земљорадничка задруга*, Путеви у развитку задругарства, Београд 1946.
- Силбигер, Стеван, *Продуктивност рада, механизација и радна снага у пољопривреди*, Пољопривреда Војводине 1, Нови Сад 1953.

- Стојковић, Стојадин, *Општа земљорадничка задруга*, Путеви у развојку задругарства, Београд 1946.
- Тепавац, Илија, *Развој пољопривреде и социјалистичких односа на селу Војводине 5-6*, Нови Сад 1960.
- Тепавац, Илија, *Развој пољопривреде и социјалистичких односа на селу у Војводини*, Привредна изградња 4, Нови Сад 1960.
- Тишма, Тоша, *Порески систем и пореска политика*, Друштвено-економски развој Војводине у новој Југославији, Нови Сад 1986.
- Тодоровић, Александар, *Утицај земљорадничке задруге на пољопривредну производњу на селу*, Привредна изградња 7, Нови Сад 1959.
- Тодоровић Александар, *Селјачке радне задруге АП Војводине од 1953-1958. године*, Привредна изградња 9-10, Нови Сад 1960.
- Томић, Душан, *Ратарство*, Производне снаге НР Србије, Београд 1953.
- Чежек, Јакоб, *Сарадња између земљорадничких задруга и предузећа пре-храмбене индустрије*, Пољопривреда Војводине 9-10, 1954.
- Худина, Вукадиновић, Радмила, *Вучна снага у пољопривреди АП Војводине*, Привредна изградња 4, Нови Сад 1957.
- Хаџивуковић, Стеван, *О пољопривредном становништву Војводине*, Привредна изградња 6, Нови Сад 1959.
- Шивић, Јован, *Техничка опремљеност пољопривреде*, Производне снаге НР Србије, Београд 1953.